

HOLOKAUST

ÕPPEMATERJAL

2007, uuendatud ja täiendatud 2023

Autoriõigused: Eesti Ajaloo ja Ühiskonnaõpetuse Õpetajate Selts, SA Eesti Mälu Instituut

2007. aasta väljaande koostamist ja väljaandmist rahastasid Eesti vabariigi valitsus ja International Task Force (praeguse nimega Holokausti Mälestamise Rahvusvaheline Ühendus, International Holocaust Remembrance Alliance)

Holokaust

Õppematerjal: allikad, õppeülesanded, mälestused, teabetekstid, filmid jm lisamaterjal

Autorid: Ruth Bettina Birn, Toomas Hiio, Mart Kand, Ülle Luisk, Christer Mattson, Meelis Maripuu, Mare Oja, Ragne Oja, Indrek Riigor, Elle Seiman, Gennadi Gramberg

Koostanud Mare Oja

Täiendanud ja toimetanud (2023) Toomas Hiio

Täname Eesti Juudi Muuseumi ja Gennadi Grambergi

Õppematerjali katsetanud Siiri Aiaste, Mart Kand, Tiia Luuk, Riina Raja

Keeletoimetaja Mari Kadakas, Kärt Jänes-Kapp

Inglisekeelsed tekstid eesti keelde tõlkinud Toomas Hiio, Heli Kuuste, Mare Oja, Ragne Oja, Indrek Riigor, Alias Tõlkeagentuur

Saksakeelsed tekstid eesti keelde tõlkinud Toomas Hiio, Anne-Mari Orntlich

Inglisekeelsed tekstid vene keelde tõlkinud Marina Grišakova, Alias Tõlkeagentuur

Eestikeelsed tekstid vene keelde tõlkinud Ludmila Dubjeva ja Tatjana Šor

Venekeelse trükise toimetanud Ludmila Dubjeva

Filmikatkendid eesti keelde tõlkinud Angelika Kroonmaa, Jana Tali, Alias Tõlkeagentuur

Filmikatkendid vene keelde tõlkinud Jana Tali, Alias Tõlkeagentuur

Kujundanud Olger Tali

DVD filmide tehniline teostus: OU Vesilind

2007. aasta väljaande ISBN 978-9949-13-996-5

Eessõna (2007.a väljaanne)

Käesolev õppematerjal valmis Eesti Ajalooõpetajate Seltsi ja Rootsi organisatsiooni Living History Forum koostööprojekti raames. Seda rahastasid Eesti Vabariigi Valitsus ja rahvusvaheline holokausti uurimise ja holokaustiteemaliste haridusprogrammidega tegelev organisatsioon International Task Force, mis tänapäeval kannab nime Holokausti Mälestamise Rahvusvaheline Ühendus (International Holocaust Remembrance Alliance, IHRA). Kõigepealt peeti 2005. aastal Pühajärvel täienduskoolitusseminar, kus õpetajatega arutati, missugust õppematerjali oleks kooli vaja, ning töötati välja õppematerjali esmane struktuur. Selle aja eesti ajalooõpikutes käsitleti holokausti nii Eesti ajaloo kui ka üldajaloo kursuses traditsiooniliselt Teise maailmasõja kontekstis. 20. sajandi lõpul ja 21. sajandi alguses muutusid holokausti ajaloo ja mälestamisega seotud küsimused aktuaalseks Eesti välispoliitikas ja said Eesti avaliku diskussiooni objektiks. Eesti Vabariigi Valitsuse 6. augusti 2002. aasta otsusega nimetati 27. jaanuar holokausti ja teiste inimsusvastaste kuritegude ohvrite mälestamise päevaks. Valitsuse hinnangul oli 27. jaanuar Auschwitzi koonduslaagri vabastamise aastapäevana sobivaim mälestuspäev teadvustamiseks eri inimgruppide tagakiusamist ajaloos. ÜRO peaassamblee 1. novembri 2005. aasta otsusega tähistatakse alates 2006. aastast 27. jaanuari holokausti mälestuspäevana kogu maailmas.

Holokaustipäeva tähistamise eesmärk on teadvustada noortele sallivuse, demokraatia ja vabaduse tähtsust, mille eiramine võib tänapäevalgi põhjustada inimsusvastaseid kuritegusid, sõjakuritegusid ja genotsiidi ning inimõiguste rikkumisi. Selle päeva tähistamisega tahetakse näidata, kuidas fanatism võib üle kasvada vägivaldaks. Laienenud migratsioon on kaasa toonud ka rassiliselt ja usuliselt motiveeritud vihkamist ja vägivalda. Nii on sellest päevast kujunenud kõigi lähiajaloo genotsiidide ja inimsusvastaste kuritegude, s.o rahvuslikel, rassiliselt, religiooselt ja poliitiliselt motiveeritud vägivalda ohvrite mälestamise päev.

Haridus- ja teadusministeerium (HTM) soovitusel valivad koolid ise holokausti ja teiste inimsusvastaste kuritegude ohvrite mälestuspäeva tähistamise viisi. Seega on iga kooli otsustada, kuidas eri kooliastmetes ja õppeainetes teemat käsitleda ning milliste üritustega päeva sisustada.

Õppematerjali 2007. aasta väljaande lühitutvustus

Õppematerjali koostas autorite töörühm, mille liikmed olid Iisraeli Yad Vashemi muuseumis või USAs holokausti teema õpetamise koolitusel osalenud õpetajad Ülle Luisk, Elle Seiman ja Indrek Riigor ning ajaloolane Meelis Maripuu. Autorite grupi tegevust ja koostööd International Task Force'i esindaja Living History Forumiga koordineeris Mare Oja haridus- ja teadusministeeriumist. Õppematerjali autorite grupp töötas ühiselt välja kogumiku struktuuri ning valis tekstid ja õppematerjali.

Õppematerjali eesmärk on pakkuda õpetajatele tuge nii holokausti mälestuspäeva tähistamisel kui ka lisamaterjali holokausti käsitlemiseks ajalootundides. Autorid on brošüüri koondanud valitud katkendeid ja ülevaateid eestikeelsest kirjandusest ning kohandanud täienduskoolitusel omandatud ja ingliskeelses õppematerjalis esitatud ülesandeid ja probleemsituatsioone. Teema õiguslik käsitus ja ajalooline ülevaade on esitatud iseseisvate

artiklitenä. [Õppematerjali kogumikku täiendavad Eesti Mälu Instituudi kodulehel olevad filmid, fotod, kaardid ning kaks PowerPointi esitlust.](#)

Kogumiku teabetekste võib õpetaja kasutada holokausti mälestuspäevaks valmistumisel temaatilise stendimaterjalina või anda neid õpilastele iseseisvaks lugemiseks. Allikaid saab kasutada nii teemaga tutvumiseks kui ka tööülesannete koostamiseks. Kompaktsed õppeülesanded sobivad käsitlemiseks ajalootundides. Slaidid sobivad näidata nii mälestuspäeval kui ka Teise maailmasõja kontekstis teemat käsitledes. Täiendavalt lisatud filmid, pildid ja kaardid omavad väärtust nii allikadena kui ka iseseisva illustreeriva materjalina. Filmilõikude osas otsustab õpetaja ise, kas näidata terve lõik või valida sobivad katkendid. Samuti saab õpetaja valida, mida ja millises mahus ta annab õpilastele iseseisvaks tööks ning mida ta kasutab tunni illustreerimiseks.

Õppematerjali on soovitatav kasutada gümnaasiumis ja põhikooli viimases klassis. Holokausti teema eeldab probleemide mõistmist toetavate ajalooteadmiste olemasolu. Nooremale kooliastmele võib holokausti teema olla liialt emotsionaalne ja rusuv. Seega peaks holokausti ajaloo käsitus ja iga mõttevahetus või arutelu alati lõppema kokkuvõttega õpetaja juhtimisel. Õpilaste küsimustele otsitagu vastuseid üheskoos, õpetaja ei tohiks õpilasi teemaga omapead jätta.

Õppematerjali katsetasid Siiri Aiaste Tallinna Kuristiku Gümnaasiumist, Mart Kand Tartu Kommertsgümnaasiumist, Riina Raja Kiili Gümnaasiumist ning Tiia Luuk Tallinna Reaalkoolist. Täname õpetajaid asjatundlike märkuste ja tähelepanekute eest.

Täname Briti sõjamuuseumi (Imperial War Museums) õiguse eest kasutada õppematerjalide paketi „Peegeldused” (Reflections) sisalduvaid õppeülesandeid, kaarte ja fotosid.

Täname ka Eesti Juudi Kogukonda, kes valis oma arhiivist fotod, mis kajastavad juudi kogukonna elu tänases Eestis.

Täname Eesti Vabariigi Valitsust ja ITFi töömahuka ettevõtmise – kogumiku koostamise ja väljaandmise rahastamise eest.

Koostaja

Sisukord

Eessõna (2007.a väljaanne)	3
Õppematerjali 2007. aasta väljaande lühitutvustus.....	3
1. SUUNISEID HOLOKAUSTI KÄSITLEMISEKS KOOLIS.....	11
1.1. MIS ON HOLOKAUST?	11
1.2. MIS ON ANTISEMITISM?	14
1.3. MIS ON HOLOKAUSTI EITAMINE JA MOONUTAMINE?.....	15
2. MIKS KÄSITLEDA HOLOKAUSTI?.....	16
3. KUIDAS KÄSITLEDA HOLOKAUSTI?.....	16
Holokausti käsitlemise lähteküsimusi	16
Holokausti käsitlemisel tuleb arvestada eri kontekste	16
Tähtis on arusaamine ja eetiline suhtumine.....	16
Holokausti teemat pole vaja karta.....	17
Mõiste „holokaust“ avamine	17
Avatud õpikeskkonna kujundamine aktiivõppemeetodite ja õpilasekeskse lähenemise kaudu	17
Ajaloos individualiseerimine, statistiliste andmete sidumine isikute ja nende elulugudega	18
Tunnistajate ütluste kasutamine	18
Õpitavale konteksti loomine	18
Keerulistele küsimustele ei saa anda lihtsaid vastuseid	18
Algallikatele juurdepääsu tagamine	18
Natsismiohvrite reageeringute ja vastupanu eri vormide tutvustamine	19
Tuleb hoolitseda, et juudi rahvast ei määratletaks üksnes holokausti kaudu	19
Kõik holokausti toimepanijaid ei olnud ebainimlikud koletised.....	19
Kollektiivne süü.....	19
Allikakriitilisus	20
Püüda mõista oma õpilaste reaktsioone	20
4. JUHISED ÕPPEKÄIKUDEKS HOLOKAUSTIGA OTSESELT JA KAUDSELT SEOTUD PAIKADESSE (MUUSEUMID, MEMORIAALID, KESKUSED).....	21
TEABETEKSTE	22
KRONOLOOGIA.....	22
I. ANTISEMITISM JA HOLOKAUST MAAILMAS	22
II. JUUDID EESTIS.....	24

HOLOKAUST	27
Poliitiline ja ideoloogiline tagapõhi.....	27
Holokausti ajalugu 1933–1939	28
Holokaust sõja ajal	28
Ajaloolised vaidlused, õiguslikud ja poliitilised tagajärjed	30
SÕJAKURITEOD JA RAHVUSVAHELINE ÕIGUS.....	33
Enne 20. sajandit.....	33
Haagi rahukonverentsid ja I maailmasõja järgsed konventsioonid ja kokkulepped	34
Teine maailmasõda	35
Pärast Teist maailmasõda ja tänapäeval	36
EUROOPA JUUTIDE ELU JA KULTUUR	38
Kes on juut?.....	38
Kuidas jõudsid juudid Euroopasse?	39
Juudid asusid kõikjale Euroopas	39
Getod	40
Antisemitism	41
Mida kujutas endast antisemitism?	41
Emantsipatsioon	41
Juutide osa Euroopa moderniseerumisel	42
Tühimik.....	42
EESTI JA HOLOKAUST	44
Saksa okupatsiooni aegsed politseiasutused Eestis	44
Eesti juutide saatus	45
Välisriikide juudid Eestis	47
Jägala laager.....	48
Prantsuse juudid Tallinnas	49
Vaivara koonduslaager.....	50
Tabel. Vaivara koonduslaagri juutide saatus juunist septembrini	51
Eesti inimeste suhtumine juutide tagakiusamisse ja mõrvamisse	51
MÄLESTUSI HOLOKAUSTIST	53
JUUDID EESTIS.....	53
Antisemitism Eestis.....	56
Juudid tänases Eestis	56

JUUDI PEREKONNA ELU EESTIS.....	59
Perekond.....	59
Religioon.....	59
Kool.....	60
Küüditamine.....	61
Holokaust.....	62
Olli Bernard, endine Idla musterrühma võimleja ja rahvaatantsija.....	63
Rindejoone valik.....	63
BENJAMIN ANOLIKU MÄLESTUSI LAAGRITEST EESTIS.....	64
Laagrid.....	64
SS-laager Kloogal.....	65
MÄLESTUSI LAAGRITEST.....	68
Jägala laagris.....	68
Patarei vanglas.....	69
Vaivara koonduslaagris.....	71
Eestist ära.....	71
ÕPPEÜLESANDED.....	73
HOLOKAUSTI KÄSITLEMISE EETILISEST KONTEKSTIST.....	73
MIS ON HOLOKAUST?.....	74
I Juhend õpetajale.....	74
Mis oli holokaust?.....	74
Holokausti-alane haritus.....	75
Millal toimus holokaust?.....	75
Holokaustini viinud sammud.....	75
Holokausti tagamaad – rassism ja natsism.....	78
Holokausti põhjused.....	79
Holokausti tagajärjed.....	79
II Juhend õpilasele.....	80
Ülesanne 1. Korraldused.....	80
Ülesanne 2. Hukkajad Babõi Jaris.....	81
Ülesanne 3. Belžeci surmalaagri timukad.....	82
Ülesanne 4. Timukad Saksa armees.....	84
Ülesanne 5. Holokausti etapid.....	85

MORAALNE DILEMMA JA VASTUTUS.....	87
I Juhend õpetajale.....	87
Moraalse dilemma olemus	87
Holokausti õpetamine läbi moraalse dilemma.....	87
Moraalse dilemma analüüs.....	88
Vastutuse analüüs.....	88
Analüüsi teostamise etapid	89
Olukorrast getodes	90
II Juhend õpilasele.....	91
Õppeülesanne 1. Calel Perechodnik – moraalne dilemma.....	91
Õppeülesanne 2. Kuidas mõõta vastutust?	92
1. Registreerimine: proua Müller, koduperenaine	93
2. Rongid: härra Müller, vedurijuht	93
3. Bürokratia: Walter, raamatupidaja	93
4. Mõrvarid: Matthias, politseinik	94
5. Otsustajad: Reinhard Heydrich	94
MÄRGID, MIS RÄÄGIVAD INIMESE EEST	95
Ülesanne sobib kasutamiseks põhikoolis	95
Küsimused	96
NELJA PÕGENIKU LOOD	97
1. Lugu.....	97
2. Lugu.....	98
3. Lugu.....	98
4. Lugu.....	99
PEALTVAATAJAST PÄÄSTJAKS	100
Schindleri nimekirja pole kunagi olnud.....	101
VASTUTUS TULEVASTE PÕLVEDE EES. KIRJUTATUD SÕNA JÕUD	102
ANDESTADA VÕI VAIKIDA	105
Mida teie oleksite teinud?	106
JÄÄDA INIMESEKS	108
Klooga laagris	108
Jägala laagris	109
Patarei vanglas.....	110

Vaivara koonduslaagris	111
TÖÖ KRONOLOOGIAGA.....	112
Juutide ajaloos kuni holokaustini võib eristada järgmisi episoodide	112
Lugege hoolikalt läbi juutide ajaloo kronoloogia.....	112
VALIK ALLIKAID HOLOKAUSTI KOHTA	113
Näidisteemad	113
Tugiküsimused	113
Allikad.....	114
Allikas 1. Antisemitism	114
Allikas 2. Natsionaalsotsialism	115
Allikas 3. Rassiteooria	115
Allikas 4. Nürnbergi seadused.....	116
Riigikodaniku seadus, antud 15. septembril 1935.....	116
Saksa vere ja saksa au kaitse seadus, antud 15. septembril 1935.....	116
Riigikodaniku seaduse esimene rakendusmäärus, antud 14. novembril 1935	117
Allikas 5. Juudi organisatsioonide õigusliku staatuse muutmine	119
Allikas 6. Kristallöö	119
Allikas 7. Võimude aruanne Kristallööl toimunud	120
Allikas 8. Võimude arutelu juutide üle pärast Kristallööd	120
Allikas 9. Miks juudid ei lahkunud?.....	121
Allikas 10. Juutide eristamine teistest inimestest	122
Allikas 11. Getod	123
Allikas 12. Igapäevaelu Varssavi getos.....	123
Allikas 13. Igapäevaelu Varssavi getos.....	124
Allikas 14. Juudiküsimuse lõpliku lahendamise planeerimine.....	125
Allikas 15. Juudiküsimuse lõplik lahendamine Wannsee konverentsil.....	125
Allikas 16. Varssavi geto hävitamine.....	133
Allikas 18. Auschwitzi koonduslaagri komandandi tunnistus	133
Allikas 19. Juutide erikohtlemise varjamine	135
Allikas 20. Adolf Hitleri poliitiline testament	136
Poliitilise testamendi teine osa	137
FOTODE JA PILTIDE ANALÜÜS.....	140
Õpilased õpivad piltide kaudu	141

Pildiülesanded empaatia arendamiseks	143
Faktorid, mis hõlbustavad arusaamist pildi abil õpetamisel	144
Juhend õpilastele	144
Ülesanne 1. Juudi kalmistu Tartus	146
Ülesanne 2. Juudi kodu	147
ÜLESANDEID BRITI SÕJAMUUSEUMI ÕPPEMATERJALIDE PAKETIST	150
Ülesanne 1. Luuletuse analüüs	150
Ülesanne 2. Karikatuuri analüüs	150
Ülesanne 3. Juhtumi analüüs	154
Ülesanne 4. Laagrisläng	156
Vangide väljendid.....	156
SS-lastete väljendid	156
Ülesanne 5. Anna lugu	158
Ülesanne 6. Janusz Korczaki lugu.....	158
Ülesanne 7: Gad Becki lugu	159
Ülesanne 8: Mälestusi vangilaagritest	160
Ülesanne 9: Kirjad rindelt	161
ÜLESANDEID TÖÖKS FILMIKATKENDITEGA.....	163
1. „Su nimi olgu Iisrael“	163
2. „Pianist“	164
1. Stseenid enne geto loomist (00:05:00 – 00:16:00).....	164
2. Stseenid elust getos (00:16:50 – 00:28:30)	165
3. Stseen deporteerimiseelselt kogunemisplatsilt (00:42:02 – 00:49:00).....	165
4. Stseen Saksa ohvitseri ja pianisti kohtumisest (02:00:00 – 02:10:00).....	165
5. Filmi lõpuosa (02:17:50 – 02:22:25)	165
SELGITUSI POWERPOINT ESITLUSE JUURDE	166
I. JUUDIVASTASE POLIITIKA KUJUNEMINE JA SELLE TAGAJÄRJED.....	166
Slaidide selgituseks	166
II. HOLOKAUST – JUUTIDE SÜSTEMAATILINE HÄVITAMINE NATSIDE POOLT	169
Slaidide juurde kuuluvad soovituslikud märksõnad	169
SOOVITUSLIKKE LINKE.....	172

1. SUUNISEID HOLOKAUSTI KÄSITLEMISEKS KOOLIS

Holokausti Mälestamise Rahvusvahelise Ühenduse hariduse töögrupp

1.1. MIS ON HOLOKAUST?

Mõistet *holokaust* on määratletud mitut moodi. Toome näiteks kolm erinevat määratlust.

Teise maailmasõja ajal püüdsid natsid „uue korra“ kehtestamise nimel hävitada kõik juudid kogu Euroopas. Esmakordselt ajaloos kasutati terve rahva massiliseks hävitamiseks tööstuslikke meetodeid. Tapeti kuus miljonit inimest, nende hulgas poolteist miljonit last. Seda nimetatakse holokaustiks.

Natsid orjastasid ja tapsid ka miljoneid teisi inimesi: romasid, füüsilise või vaimupuudega inimesi, poolakaid, Nõukogude sõjavange, ametiühingutegelasi, poliitilisi vastaseid, teisitimõtlejaid, homoseksuaale jpt.

Briti sõjamuuseum, London, Ühendkuningriik

Holokaust kujutab endast erilist genotsiidijuhtumit 20. sajandi ajaloos: riiklikult rahastatud süstemaatilist Euroopa juudi kogukonna tagakiusamist ja hävitamist natsionaalsotsialistliku Saksamaa ja tema kollaborantide poolt aastatel 1933–1945. Juudid moodustasid suurema osa ohvritest — neid tapeti kuus miljonit. Rassilistel, etnilistel või rahvuslikel põhjustel oli kavas hävitada romad, puudega inimesed ja poolakad. Natsliku türannia all tapeti või kannatasid ränka survet veel miljonid inimesed, nende hulgas homoseksuaalid, Jehoova tunnistajad, Nõukogude sõjavangid ja poliitilised teisitimõtlejad.

Ameerika Ühendriikide Holokausti Memoriaalmuuseum, Washington, D.C., USA

Holokaust kujutas endast ligikaudu kuue miljoni juudi tapmist natside ja nende kollaborantide poolt. Natsionaalsotsialistlik Saksamaa koos oma kaassüüdlastega püüdis alates Saksamaa sissetungist Nõukogude Liitu 1941. a suvel kuni sõja lõpuni Euroopas 1945. a mais tappa kõik juudid oma võimu all olevatel aladel. Kuna natslik juutide diskrimineerimine sai alguse Hitleri võimuletulekuga Saksamaal 1933. a jaanuaris, peavad paljud ajaloolased seda ka holokausti alguseks. Juudid ei olnud Hitleri režiimi ainsad ohvrid, kuid nad olid ainus grupp, kelle natsid püüdsid täielikult hävitada.

Yad Vashem, Jerusalem, Israel

Holokausti Mälestamise Rahvusvaheline Ühendus kasutab holokausti pikemat ja lühemat definitsiooni, mis veidi erinevad oma rõhuasetuste poolest:

- 1) Terminid „holokaust“ ja „shoah“ viitavad konkreetsele genotsiidile 20. sajandi ajaloos: riiklikult rahastatud süsteemsele juutide tagakiusamisele ja hävitamisele Natsi-Saksamaa ja tema kaasosaliste poolt aastatel 1933–1945. Tagakiusamise ja

mõrvade kõrgpunkt oli teise maailmasõja ajal. Genotsiid toimus natside juhitud tagakiusamise ja hävitamisena, mille ohvriks langes ka teisi rühmi, nt romad.

2) Holokaust oli riiklikult rahastatud süsteemne juutide tagakiusamine ja hävitamine Natsi-Saksamaa ja tema kaasosaliste poolt aastatel 1933–1945. Kogu kontinenti hõlmav genotsiid ei hävitanud mitte ainult üksikisikuid ja perekondi, vaid sajandite jooksul välja kujunenud kogukondi ja kultuure.

Soovitused holokausti käsitlemiseks hariduses

<https://www.holocaustremembrance.com/sites/default/files/2021-09/Recommendations%20for%20Teaching%20and%20Learning%20about%20the%20Holocaust%20%E2%80%93%20IHRA.pdf>

(Holokausti Mälestamise Rahvusvahelise Ühendus, 2019), 13, 22.

Holokaust on üks genotsiidi vorme (genotsiid – inimeste massiline hävitamine rassilistel, rahvuslikel, usulistel vm põhjustel).

Ühinenud Rahvaste Organisatsioon võttis Genotsiidi vältimise ja karistamise konventsiooni vastu 9. detsembril 1948. See jõustus 12. jaanuaril 1951. aastal. Genotsiidi definitsioon sisaldub konventsiooni II artiklis:

Käesoleva konventsiooni kohaselt mõistetakse genotsiidi all iga allpool loetletud tegu, mis on toime pandud kavatsusega hävitada osaliselt või täielikult rahvuslikke, etnilisi, rassilisi või usulisi üksusi, nagu:

- (a) üksuse liikmete tapmine;
- (b) üksuse liikmetele tõsiste kehaliste vigastuste või vaimsete hälvete tekitamine;
- (c) üksusele tahtlikult selliste elutingimuste pealesurumine, mis põhjustab üksuse täielikku või osalist hävimist;
- (d) abinõude rakendamine üksusesisese sündimuse takistamiseks;
- (e) laste sunniviisiline ümberpaigutamine ühest üksusest teise.

Eesti Vabariik ühines konventsiooniga Eesti Vabariigi Ülemnõukogu 26. septembri 1991. aasta otsusega.

Riigi Teataja II 1994, 27, 103

1998. aastal vastu võetud Rahvusvahelise kriminaalkohtu Rooma statuudis (1998) sätestab genotsiidi § 9:

Statuudis tähendab „genotsiid“ rahvusliku, etnilise, rassilise või religioosse grupi täielikuks või osaliseks hävitamiseks toime pandud järgmist tegu:

- (a) grupi liikmete tapmine;
- (b) grupi liikmetele raskete tervisekahjustuste tekitamine või vaimsete kannatuste põhjustamine;

(c) grupi elukvaliteedi tahtlik halvendamine, mille eesmärgiks on grupi täielik või osaline hävitamine;

(d) laste sündi takistavate sunnimeetmete rakendamine grupis;

(e) grupi laste sunniviisiline üleviimine teise gruppi.

Riigikogu ratifitseeris Rooma statuudi 5. detsembril 2001.

Riigi Teataja II 2002, 2, 5

Eesti karistusseadustik defineerib genotsiidi järgmiselt:

§ 90. Rahvusliku, etnilise, rassilise, usulise, okupatsioonirežiimile vastupanu osutava või muu sotsiaalse grupi liikme tapmise, piinamise, talle tervisekahjustuse tekitamise, sellises grupis laste sündi takistavate sunnimeetmete rakendamise või sealt laste vägivaldse äravõtmise eest eesmärgiga hävitada grupp täielikult või osaliselt, samuti grupi liikmete asetamise eest elamistingimustesse, mis on põhjustanud grupi osalise või täieliku hävimise ohu, – karistatakse 10- kuni 20-aastase või eluaegse vangistusega.

Karistusseadustik, vastu võetud 6. juunil 2001, RT I 2001, 61, 364

Et näha erinevust holokausti ja teiste genotsiidijuhtumite vahel, tuleb sarnasused ja erinevused selgelt ja arusaadavalt välja tuua.

1.2. MIS ON ANTISEMITISM?

26. mail 2016 kiitsid Holokausti Mälestamise Rahvusvahelise Ühenduse (IHRA) 31 liikmesriiki heaks antisemitismi õiguslikult mittesiduva rakendusliku määratluse:

„Antisemitism on juutide tajumine teataval viisil, mis võib avalduda vihana juutide vastu. Antisemitismi verbaalsed ja füüsilised väljendusvormid on suunatud juudi või mittejuudi päritolu inimeste ja/või nende vara ning juudi kogukonna institutsioonide ja usupaikade vastu.“

Allpool toodud näited, mis on IHRA tegevuse orientiiriks, aitavad seda määratlust täpsustada:

Antisemitismi väljendused võivad olla suunatud Iisraeli riigi vastu, kuna Iisraelis nähakse juutide ühendust. Kui aga Iisraeli kritiseeritakse samal viisil, nagu kritiseeritakse iga teist riiki, ei saa seda pidada antisemitismiks. Antisemitism paneb juutidele sageli süüks vandenõude sepitsemist inimkonna vastu ja peab neid süüdlasteks, kui maailma asjad viltu kisuvad. Seda väljendatakse kõnes, kirjas, pildis ja teos ning sealjuures tuuakse mängu ähvardavad stereotüübid ja negatiivsed loomujooned.

Üldisi seoseid arvesse võttes võib tänapäeva avalikust elust, meediat, koolist, töökeskkonnast ja usuelust leida mitmesuguseid antisemitismi ilminguid (järgnev ülevaade ei ole ammendav):

- Radikaalsest ideoloogiast või äärmuslikest usulistest tõekspidamistest ajendatuna nõutakse, toetatakse või õigustatakse juutide tapmist või neile kahju tekitamist.
- Juutide kohta üldiselt või juutide kollektiivse mõjuvõimu kohta esitatakse valelikke, dehumaniseerivaid, demoniseerivaid või stereotüüpseid väiteid, nagu müüt ülemaailmsest juudi vandenõust või jutud juutide kontrollist meedia, majanduse, riigivalitsuse ja muude ühiskonna institutsioonide üle.
- Kui üks juut või rühm juute on toime pannud tegeliku või arvatava süüteo, kuulutatakse terve juudi rahvas süüdlaseks; juutide arvele pannakse koguni mittejuutide sooritatud kuritegusid.
- Eitatakse Teise maailmasõja ajal natsionaalsotsialistliku Saksamaa ning tema toetajate ja kaasosaliste poolt toime pandud juutide genotsiidi – holokausti –, selle toimumise fakti, selle ulatust ja selleks kasutatud vahendeid (nt gaasikambriid).
- Juudi rahvast või Iisraeli riiki süüdistatakse holokausti väljamõtlemises või suuremana näitamises, kui see tegelikult olnud.
- Juudi päritolu kaaskodanikele heidetakse ette, et nad on lojaalsed pigem Iisraelile või juutide väidetavatele üleilmsetele pürgimustele, mitte oma koduriigi huvidele.
- Ei tunnista juudi rahva enesemääramisõigust – väidetakse näiteks, et Iisraeli riigi eksisteerimine on rassistlik üritus.
- Suhtumises Iisraeli on täheldatav kaksikmoraal: Iisraelilt nõutakse sellist käitumist, mida ei oodata ega nõuta ühelteki teiselt demokraatlikult riigilt.
- Iisraeli ja Iisraellaste iseloomustamisel kasutatakse ajaloolise antisemitismiga seonduvaid sümboleid ja pilte (nt väited, et juudid tapsid Jeesuse ja harrastasid rituaalmõrvu).

- Tõmmatakse paralleele tänapäeva Iisraeli poliitika ja kunagise natsionaalsotsialistide poliitika vahel.
- Juudid kuulutatakse kollektiivselt vastutavaks Iisraeli riigi tegude eest.

Antisemiitlik tegu on kuritegu, kui see on seaduses kuriteona määratletud (mõnes riigis nt holokausti eitamine või antisemiitliku materjali levitamine).

Kuritegu on antisemiitlik, kui ründe ohver, olgu selleks inimene või vara (nt majad, koolid, pühakojad, kalmistud), valitakse selle põhjal, et tegemist on (või arvatakse olevat) juudiga või juudi varaga või juutidega seotud inimese või varaga.

Antisemiitlik diskrimineerimine on juutide ilmajätmine võimalustest ja teenustest, mis on teistele kodanikele kättesaadavad. Paljudes riikides on antisemiitlik diskrimineerimine seadusevastane.

<https://www.holocaustremembrance.com/et/resources/working-definitions-charters/holokausti-malestamise-rahvusvaheline-uhenduse-ihra>

1.3. MIS ON HOLOKAUSTI EITAMINE JA MOONUTAMINE?

USA Holokausti Memoriaalmuuseumi definitsioon:

Holokausti eitamine on iga katse eitada fakte natside läbi viidud Euroopa juutide genotsiidi kohta. Holokausti eitamine ja moonutamine on antisemitismi, juudivastase eelarvamuse või juutide vihkamise vormid. Holokausti eitajad või moonutajad väidavad enamasti, et juudid mõtlesid holokausti välja või võimendasid seda ühe osana oma vandenõust juudi huvide edendamiseks.

Holokausti eitamine või moonutamine põlistab pikaajalisi antisemiitlikke stereotüüpe ja vihkamist, mis aitavad rajada holokausti vundamenti. Holokausti eitamine, moonutamine ja termini väärkasutus õõnestavad tõde ja meie arusaamist ajaloost.

<https://www.ushmm.org/antisemitism/holocaust-denial-and-distortion>

Holokausti eitamine on eri viisil seadusega keelatud Kanadas ja Iisraelis ning paljudes Euroopa riikides. Need riigid on Austria, Belgia, Itaalia, Kreeka, Leedu, Liechtenstein, Luksemburg, Poola, Portugal, Prantsusmaa, Rumeenia, Saksamaa, Slovakkia, Šveits, Tšehhi vabariik, Ungari ja Venemaa.

Eri viisil, sest mõnes riigis on see osa keelust eitada genotsiidi, inimsusvastaseid kuritegusid ja sõjakuritegusid või siis natslikke kuritegusid või natsirežiimi ja kommunistliku režiimi kuritegusid.

2. MIKS KÄSITLEDA HOLOKAUSTI?

Holokausti põhjalik uurimine aitab õpilastel mõista, mis inimõiguste rikkumise korral võib tuleneda võimu kasutamisest ja kuritarvitamisest, samuti indiviidide, organisatsioonide ja rahvaste osast ning vastutusest selles. See tõstab õpilaste teadlikkust genotsiidi võimalikkusest tänapäeva maailmas.

Holokausti käsitlemine aitab õpilastel aru saada eelarvamuste, rassismi, antisemitismi ja stereotüüpide kujunemisest ning laienemistest mis tahes ühiskonnas. See aitab mõista vähemuste olukorda ja süvendab veendumust, et mitmekesisus on pluralistliku ühiskonna üks väärtusi.

Holokaust on näide sellest, kuidas tsiviliseeritud ühiskond võib kasutada oma tehnoloogilisi teadmisi ja kogemusi ning bürokraatlikku taristut inimesi hävitava poliitika elluviimiseks.

Holokaust annab konteksti selliste ohtude uurimiseks, mis johtuvad asjaolust, et inimesed jäävad ükskõikseks ega astu välja teiste tagakiusamise vastu.

Kui õpilased mõistavad paljusid ajaloolisi, sotsiaalseid, religioosseid, poliitilisi ja majanduslikke tegureid, mis kumuleerudes kutsusid esile holokausti, saavad nad teadlikuks ajaloo protsessi keerukusest ning ettekujutuse sellest, kuidas teatud tegurite kokkulangemine võib kaasa aidata demokraatlike väärtuste lammutamisele. Õpilased jõuavad arusaamisele, et demokraatlikus ühiskonnas on iga kodaniku kohus õppida ära tundma ohu märke ja teada, millal on vaja reageerida.

3. KUIDAS KÄSITLEDA HOLOKAUSTI?

Holokausti käsitlemise lähteküsimusi

Holokausti temaatikat käsitledes tuleks õpetajal silmas pidada järgmisi küsimusi:

1. Miks tuleb holokaustist rääkida?
2. Mida tuleb holokaustist rääkida?
3. Kuidas tuleb holokaustist rääkida?

Esimene küsimus hõlmab otstarvet, teine küsimus teabevalikut ja kolmas tegeleb õpilasgrupile sobivate pedagoogiliste lahenemisviisidega.

Holokausti käsitlemisel tuleb arvestada eri kontekste

Holokausti teemat tuleb käsitleda nii Euroopa kontekstis tervikuna kui ka kohalikku ajalugu, sealhulgas Eesti ajaloo traagilisi sündmusi arvestades.

Tähtis on arusaamine ja eetiline suhtumine

Ei ole olemas ainuõiget viisi ühegi aine õpetamiseks ega ideaalset metoodikat, mis oleks sobiv kõigile õpetajatele ja õpilastele. Kindlasti peab teemat käsitledes silmas pidama, et mõisted tuleb lahti seletada ja paigutada toimunu konteksti. Eetiliste küsimuste käsitlemisel on oluline õpetajapoolne suunamine. Õpilastele ei tohiks maalida ainult õuduspilte, tuleb analüüsida ka inimeste (ohvrite, kõrvalseisjate ja täideviijate) valikuvõimalusi. Tähtis on silmas pidada, et inimelu on unikaalne väärtus, ei saa võrrelda, kelle kannatused olid

suuremad. Samuti tuleb juhtida õpilaste tähelepanu sellele, et teabeallikatesse, eriti aga internetis leiduvasse materjali, tuleb suhtuda kriitiliselt.

Holokausti teemat pole vaja karta

Tragöödia mastaapide edasiandmine on väga raske, samuti pole lihtne kirjeldada, kui madalale võib inimene langeda. Seetõttu tuleks eelnevalt läbi mõelda, kuidas käsitleda teemat emotsionaalselt, kuid õpilasi traumeerimata, mida teha siis, kui õpilased reageerivad üle või käituvad ebasüüdsalt (nt itsitamine, antisemiitlikud või rassistlikud märkused).

Mõiste „holokaust“ avamine

Õpilased peaksid teadma, et mõisteid defineeritakse erinevalt. Paljude inimeste jaoks on mõiste **holokaust** tähenduse avamine problemaatiline. Sõna **holokaust** tähistas algselt piibellikku ohverdust ja selle mõiste kasutamist võib tõlgendada ka nii, nagu oleks juutide massimõrv märtrisurma vorm, aga holokaustis ei olnud midagi püha. Termin **löpplahendus** (Endlösung) kasutamine holokausti tähenduses on holokausti täideviijate keele kasutamine. Termin **genotsiid** kasutamine võib tunduda natside rassikontseptsiooni aktsepteerimisena. Termin **genotsiid** ehk **rahvamõrv** võttis kasutusele Poola juudi õigusteadlane Rafael Lemkin (1900–1959), kes põgenes 1939. aastal Poolast ja töötas alates 1941. aastast USA-s. Termin sai tuntuks tänu tema 1944. a ilmunud raamatule „Axis Rule in Occupied Europe“. Pärast Nürnbergi rahvusvahelise sõjatribunali aluseks olnud 1945. aasta Londoni lepingut ja Nürnbergi rahvusvahelise sõjatribunali otsuseid võttis Ühinenud Rahvaste Organisatsioon 1948. aastal vastu genotsiidikonventsiooni, milles just nimelt selle terminiga tähistatakse ka juutide mõrvamist II maailmasõja ajal. Paljud eelistavad heebreakeelset sõna Shoah, mis tähendab katastroofi ega ole religioosse tähendusega.

Mõisted peavad olema täpsed ja selged. Näiteks mõiste **laager** kasutamine. Kuigi inimesi suri paljudes natside ja nende kollaborantide asutatud laagrites, ei olnud mitte kõik laagrid rajatud hukkamiskeskusteks. Eristatakse kontsentratsioonilaagreid, orjatöölaagreid ja transiidilaagreid. Eri laagrid funktsioneerisid eri viisil ja eri ajal. On tähtis, et õpetajad oleksid täpsed, kui nad kirjeldavad eri laagrites toimunut, ja väldiksid eksiteele viia võivaid üldistusi laagrite kohta.

Avatud õpikeskkonna kujundamine aktiivõppemeetodite ja õpilasekeskse lähenemise kaudu Holokausti käsitlemine võib tekitada õpilastel kaitsereaktsiooni, negatiivse hoiaku ja õpilased ei taha teemaga tegeleda. Holokausti teemat tuleb käsitleda usalduslikus atmosfääris ja avatud õpikeskkonnas, kus õpilastele on antud aega järelemõtlemiseks ja neid julgustatakse küsimusi esitama, oma mõtteid ja hirme analüüsima ning tekkinud ideid, arvamusi ja probleeme jagama. Õppetegevus peab olema õpilasekeskne. Õpiprotsessis analüüsitakse eri teabeallikaid, arutatakse läbi sündmuste erinevad tõlgendused ja esitusviisid ning leitakse vastused vaieldavatele ajaloo- ja moraaliküsimustele.

Ajaloo individualiseerimine, statistiliste andmete sidumine isikute ja nende elulugudega
Õpilastele tuleb näidata natside poolt taga kiusatuid mitte ohvrite massina, vaid üksikisikutena. Kasutada võib juhtumiuuringuid, ellujäänute tunnistusi ning kirju ja päevikuid sellest ajajärgust, et õpilased kogeksid ja mõistaksid, et iga „statistilise ühiku“ taga on tegelikult elanud inimene oma eluga enne holokausti, sõprade ja perekonnaga. Alati peab rõhutama ohvrite individuaalsust ja inimväärikust.

Holokausti teemade käsitlemisel välditagu stereotüüpseid vaateid, näiteks et kõik holokausti toimepanijad olid kas psüühiliselt haiged või sadistid, et kõik päästjad olid kangelased – julged, head ja lahked –, et kõik kõrvalseisjad olid ükskõiksed. See kätkeb endas riski kaotada minevikus elanud inimeste inimlikud jooned ja muudab nad karikatuurideks.

Keskendudes elulugudele, inimeste ees seisnud kõlbelistele valikutele ja langetatud otsustele, leides paralleele õpilaste kaasaegse kogemusega, saavad õpetajad muuta holokausti ajaloo tundmaõppimise noortele huvitavamaks ning arusaadavamaks.

Tunnistajate ütluste kasutamine

Oluline osa teema käsitlemisel on holokaustis ellujäänute mälestustel.

Õpitavale konteksti loomine

Holokausti tuleb vaadelda Euroopa ja maailma ajaloo kontekstis, anda õpilastele taustinformatsiooni eelnenud sündmustest ja asjaoludest, mis viisid holokaustini.

Keerulistele küsimustele ei saa anda lihtsaid vastuseid

Õpilased peavad ajaloo üle juurdlema. Selle käigus tuleks otsida vastust küsimustele, miks oli juutide saatus eri riikides erinev ning millised olid Saksa okupatsioonirežiimi erinevused riigiti. Sellega seoses kerkib alati kõlbelisi küsimusi. Kerge on hukka mõista inimesi, kes keeldusid juute peitmast või oma juudist naabreid aitamast, kuid peab analüüsida ka nende olukorda ja tegelikke või võimalikke motiive.

Ajaloosündmuste erinevate tõlgendusvõimaluste tõttu peab õpilastel olema võimalus juurelda holokausti üle ning ka päästjate valikute üle, kes pidid peidetuid aidates iga päev otsustama, kas ikka tasub riskida enda ja oma perekonna eluga või mitte. Tuleb otsida vastuseid ka küsimustele, miks lääneriigid ja Nõukogude Liit ei teinud rohkemat juutide päästmiseks; miks juudi getode omavalitsusasutuste (saksa keeles Judenrat, mitm. Judenräte) mõned liikmed koostasid nimekirju oma rahvuskaaslaste surmalaagritesse küüditamiseks; miks enamik okupeeritud riikide elanikke ei teinud midagi oma juutidest naabrite aitamiseks; ning mõelda järele selle üle, miks inimesed olid nõus osalema massimõrvas.

Algallikatele juurdepääsu tagamine

Holokausti-aegsest ajakirjandusest, päevikutest, ajalehtedest, kõnedest, kunstiteostest, määrustest, korraldustest ja teistest ametlikest dokumentidest saab lugeda holokausti toimepanijate, ohvrite, päästjate ja kõrvalseisjate seisukohti. Algallikad on tähtsad inimeste tegevuse ajendite, mõtete, tunnete ja tegude uurimiseks, tehtud valikute mõistmiseks ning arusaamiseks, miks sündmused just niimoodi toimusid. Töös allikatega peab silmas pidama, et mälestused on alati subjektiivsed.

Natsismiohvrite reageeringute ja vastupanu eri vormide tutvustamine

Natslikule tagakiusamisele osutati vastupanu mitmel moel – alates relvastatud vastupanust kuni inimväärikuse säilitamiseni kõige ekstreemsemas geto- ja laagriolukorras. Mitte alati ei alistunud natside ohvrid passiivselt oma saatusele. Tähtis on näidata, kuidas ohvrid reageerisid, millised olid nende tegevusvabaduse piirid ja vastupanuvormid.

Tuleb hoolitseda, et juudi rahvast ei määratletaks üksnes holokausti kaudu

Holokaust tuleb asetada ajaloolisse konteksti. Tuleb näidata elu enne ja pärast holokausti, teha selgeks, et juudi rahval on pikk ajalugu ning rikas kultuuripärand, et õpilased ei mõtleks juutidest üksnes kui natside tagakiusatud ning inimsusest ilma jäetud ja alandatud ohvritest. Noored peavad teadvustama, et Euroopa rikaste ja elujõuliste juudi kogukondade hävitamine oli suur kaotus maailmakultuurile.

Kõik holokausti toimepanijaid ei olnud ebainimlikud koletised

Holokaust oli inimeste poolt korda saadetud kuritegu, mille põhjuseks oli hulk inimisiksuse ja -tegevusega seotud asjaolusid. Holokausti teema käsitlemisel tuleb „rehumaniseerida“ kõik holokaustiga seotud inimesed: näha ohvreid, päästjaid, kollaborante, kõrvalseisjaid ja toimepanijaid tavaliste inimestena ekstreemsetes olukordades. See ei tähenda, et holokausti toimepanijaid peab pidama normaalseks, vaid seda, et enamik neist polnud sadistlikud psühhopaadid ning et **kurjus** ei ole piisav seletus holokaustile.

Raskem on seletada, kuidas oli inimlikult võimalik, et tavalised mehed ja naised, isad, emad ja abikaasad osalesid vabatahtlikult süütute meeste, naiste ja laste mõrvamises. Holokausti toimepanijate motivatsiooni tuleb sügavuti uurida. Õpilased peavad kasutama algdokumente, juhtumiuuringuid ja elulugusid, et selgitada ideoloogia, antisemitismi, võimuahnuse, kaaslaste pealekäämise, majandusliku olupoliitika, kriminaalse psühhopatoloogia ja muude faktorite võimalikku rolli valikute tegemisel ja toimimisel.

Kollektiivne süü

Õpilastel ei tohi kujuneda arvamust, et kõik sakslased olid natsid või et saksa rahval oli ainulaadne eelsoodumus genotsiidiks. Neil peab olema võimalik uurida mitmesuguseid saksa rahva reageeringuid natslikule poliitikale, sealhulgas entusiastlikku toetust, koostööd, rahulolematust, apaatiat ning aktiivset vastupanu.

Õpilased peavad jõudma äratundmisele, et antisemitism on üleilmne ja sajanditevanune nähtus ning et Euroopas oli palju holokausti toimepanijaid ja kollaborante, kes ei olnud sakslased.

Teema käsitlemiseks tuleb leida sobivad õpitegevused ja vältida matkimist, mis õhutab õpilasi end samastama kas toimepanijate või ohvritega.

Allikakriitilisus

Õpetajad peavad rõhutama vajadust kriitiliselt hinnata kõiki teabeallikaid ja võtta arvesse konteksti, millest konkreetne teave lähtub. Arutleda tuleb selliste küsimuste üle nagu: Kes selle teabe kirjutas? Mis on selle veebilehe eesmärk? Kuidas see mõjutab teabevalikut ja -esitust?

Püüda mõista oma õpilaste reaktsioone

Õpetajad peavad olema vastuvõtlikud oma õpilaste tunnete või arvamuste suhtes, seda eriti küsimustes, mis õpilastele tõelist muret valmistab. Õpetajad peavad olema ette valmistatud uurima konfliktide põhjuseid tänapäeva maailmas ning noortele tuleb anda võimalus neid küsimusi avatult arutada. Ent tuleb teha vahet eri konfliktide, samuti iga konflikti põhjuse ja iseloomu vahel.

Õpilased, kes tunnevad, et nende rahva või grupi kannatusi pole käsitletud, võivad vaidlustada teiste rahvaste või gruppide tagakiusamise ja mõrvamisega seotud ajaloosündmuste õppimise vajaduse. Tähtis on õppida ka rassismi, orjastamise, tagakiusamise või kolonialismi ajalugu, mis on seotud oma maa ja rahva ajalooga.

4. JUHISED ÕPPEKÄIKUDEKS HOLOKAUSTIGA OTSELT JA KAUSSELT SEOTUD PAIKADESSE (MUUSEUMID, MEMORIAALID, KESKUSED)

Holokaustiga otseselt ja kaudselt seotud paikade külastamine annab õpikogemusi ja -võimalusi, mis erinevad klassis saadutest.

Holokaustiga otseselt seotud paikade külastamine võimaldab konkreetseid sündmusi õppeprotsessis vahetumalt käsitleda.

Võimalus uurida algupäraseid eksponaate ja esemeid võib ergutada huvi ning soodustada õpimotivatsiooni kasvu, samuti luua vahetu sideme inimestega minevikust, mida on klassis raske saavutada.

Õpetaja vastutab õpilaste eest ja peab olema veendunud, et holokaustiga otseselt seotud paiga või muuseumi külastus on õpilaste vanust arvestades sobiv.

Õpetajal peab olema selge ettekujutus holokaustiga otseselt seotud paiga või muuseumi külastamise eesmärkidest. Õpetaja peab teadma, kuidas see täiendab ja laiendab klassis tehtavat tööd.

Tähtis on külastus hoolikalt ette valmistada ja läbi mõelda, kuidas see seostub tööga klassis. Ideaalne oleks, kui õpetaja ise külastaks seda paika ja/või osaleks õpetajatele mõeldud koolitusüritustel enne, kui ta toob sinna õpilased.

Klassis peab eelnevalt selgitama, et holokaustiga otseselt seotud paik on ajalooline mälestusmärk ning et selle paiga külastamise eesmärk ei ole ainult mineviku tundmaõppimine, vaid ka tutvumine, kuidas antud paika ajaloo mälestusmärgina eksponeeritakse. Õpetaja peaks kohapeal ärgitama diskussiooni ja võtma hiljem diskussiooni tulemused kokku. Hea oleks, kui see toimuks vahetult pärast muuseumi või ajaloolise paiga külastust.

Klassis tehtavad kokkuvõtted peavad vastama küsimustele, mis tekkisid õpilastel õppekäigu tulemusena ning aitama neil asetada laiemasse konteksti külastuse käigus teada saadut.

USA Holokausti Memoriaalmuuseum Washingtonis

TEABETEKSTE

KRONOLOOGIA

I. ANTISEMITISM JA HOLOKAUST MAAILMAS

Koostanud Indrek Riigor

- 70 Roomlased purustasid Jeruusalemmas juutide Teise Templi. Kristlased, sel ajal väike juudi sekt, võtsid seda jumala märguandena juutidele ja kõigile juutidele osaks saavaid kannatusi kui jumala tahet. Algas juutide massiline väljarändamine Palestiinast naabermaadesse, mis pani aluse juudi diasporaale.
- 1096 Algas esimene ristsõda. Teel Pühale Maale tapsid ristsõdijad kolmandiku Saksamaa ja Põhja-Prantsusmaa juutidest.
- 1215 Neljas Lateraani kirikukogu. Paavst Innocentius III tutvustas märki, mida juudid pidid teistest eraldamiseks kandma hakkama. See oli ümmargune kollane märk, mille värv sümboliseeris reeturlikkust ja argust.
- 1348 Katkuepidemia (nn Must surm) Euroopas. Katku levitamises süüdistati juute, kes olevat kaevud ära mürgitanud. Selle tulemusena tapeti üle Euroopa kümneid tuhandeid juute.
- 1492 Jaanuaris lõppes Granada vallutamise rekonkista – mauride (islamiusuliste) väljaajamine Pürenee poolsaarelt. Märtsis andsid Hispaania valitsejad Aragoni kuningas Fernando II ja tema abikaasa Kastillia kuninganna Isabel Granada edikti, millega juute sunniti valima ristiusku astumise ja Pürenee poolsaarelt väljarändamise vahel. Sellega likvideeriti suurim juudi kogukond Euroopas.
- 1516 Veneetsias loodi juutide jaoks müüriga eraldatud linnaosa, mida kutsuti getoks. Peagi asutati need enamikus Saksa-Rooma riigi linnades. Järgnevatel sajanditel tohtisid juudid Saksamaa ja Itaalia ning teisteski Mandri-Euroopa linnades elada ainult getodes.
- 1543 Reformatsiooni algataja Martin Luther avaldas raamatu „Juutidest ja nende valedest“. Luther arvas, et juudid keeldusid kristlasteks hakkamast roomakatoliku kiriku valedel põhjal. Kui juudid keeldusid reformatsiooniga kaasa minemast ja oma usust loobumast, pöördus Luther juutide vastu.
- 1791 Prantsusmaal anti pärast revolutsiooni juutidele kodanikuõigused. 1812 said juudid kodanikuõigused Preisimaal, 1826 USA Marylandi osariigis, 1830 Belgias, 1839 Osmani impeeriumis, 1849 Taanis, 1856 Šveitsis, 1858 Ühendkuningriigis, 1861 Itaalias, 1867 Austria-Ungaris, 1870 Rootsis, 1910 Hispaanias, 1911 Portugalis ja 1917 Venemaal. Poola kuningad lubasid juutidel oma riigis piiranguteta tegutseda juba alates 13. sajandist.
- 1792 Vene keisrinna Katariina II andis seaduse, millega juutidel lubati elada ainult seadusega määratud kubermangudes. Poola jagamistega 1772, 1773 ja 1795 olid Venemaa valdusse läinud suured territooriumid, kus elas palju juute. Nn juutide asuala (vn черта оседлости) hõlmas tänapäeva Leedu, Lääne-Valgevene ja Lääne-Ukraina. Ülejäänud impeeriumi osades juutidel alaliselt elada ei lubatud (erandiks olid teatud elukutsete esindajad).
- 1835 Tsaari-Venemaa juute puudutavad riiklikud määrused ja korraldused koondati „Määruseks juutide kohta“ (Положение о евреях). Eestimaa kubermangus juudid alaliselt elada ei tohtinud. Kuramaal, nagu ka Liivimaal Riias ja selle Sloka eeslinnas tohtisid alaliselt elada juudid, kes olid juba varem sealsetesse revisjonikirjadesse kantud. Elukohapiirangud ei kehtinud paljudele käsitöölisele ja kaupmeestele, gümnaasiumi- ja kõrgema haridusega inimestele, erusoldatitele jt. Määrused juutide kohta kehtisid paljude muudatustega kuni 1917. aastani, kui pärast keisri kukutamist võimule tulnud

Venemaa ajutine valitsus kaotas kõik seisuslikud, rahvuslikud, usulised ja soolised piirangud.

- 1879 Saksa ajakirjanik Wilhelm Marr võttis kasutusele termini antisemitism ja lõi antisemiitliku liiga. Sellest sai alguse antisemitism kui poliitiline liikumine, mis põhineb ideel juudi rassist.
- 1881 Terroristid, kellest üks oli juut, tapsid Vene keisri Aleksander II. Juute hakati ebaõiglaselt süüdistama terrorismis ja revolutsiooni ohutamises. Venemaal algasid ulatuslikud juudidipogrommid, rünnati ja tapeti juute ning rööviti juutide vara. Järgnevatel aastakümnetel põgenesid sajad tuhanded Vene impeeriumi juudid vägivalda eest USAsse ja Lääne-Euroopasse.
- 1894 Prantsuse kindralstaabi ainus juudi ohvitser, kapten Alfred Dreyfus mõisteti süüdi spioneerimises ja pandi vangi. Kui tõestati, et Dreyfus on süütu ja tegelik süüdlane oli üks teine ohvitser, puhkes kümneaastane skandaal (Dreyfusi afäär), mis lõhestas Prantsuse ühiskonna kahte leeri. Dreyfusi toetajate leeri vastased kasutasid antisemiitlikku propagandat ja mõnikord vägivalda.
- 1918 Saksamaa kaotas Esimese maailmasõja.
- 1918–1921 Juudivastased meeleavaldused ja rünnakud Ukrainas, Poolas, Lääne-Preisimaal, Ungaris, Slovakkias ja Rumeenias. Pogrommides tapeti vähemalt 60 000 juuti.
- 1920 Saksa Töölispartei reorganiseeriti Natsionaalsotsialistlikuks Saksa Töölisparteiks (NSDAP).
- 1921 Adolf Hitler sai Natsionaalsotsialistlikuks Saksa Töölispartei liidriks.
- 1923–1924 1923. aasta novembris tegi NSDAP eesotsas Adolf Hitleriga Münchenis riigipöördekatse, mille valitsusväed maha surusid. Hitler pandi vangi, kus kirjutas raamatu „Mein Kampf“, milles muu hulgas deklareeris: „Täna siin ma usun, et ma tegutsen Kõikvõimsa Looja tahte järgi: kaitstes end juutide eest, võitlen ma Jumala töö eest.“
- 1933 30. jaanuaril sai Hitler Saksamaa valitsusjuhiks, kantsleriks. Aprillis algatati juutide boikoteerimine – sakslasi keelitati mitte ostma juudi poodidest. Juute hakati riigiteenistusest, ülikoolidest ja ajakirjandusest välja tõrjuma.
- 1935 Nürnbergi seadused sätestasid: Juudid ei ole enam Saksa kodanikud. Juudid ei tohi abielluda mittejuutidega. Juudid ei tohi olla seksuaalvahekorras mittejuutidega.
- 1938 Kristallöö. Ülesaksamaaline vägivald juutide vastu. Tuhanded juudid viidi koonduslaagritesse. Saksamaal ja Austrias keelati juutidel kinode, teatrite ja teiste avalike kohtade külastamine. Neid sunniti sulgema ja müüma oma ärisid. Juudi lastel keelati riigikoolides õppimine.
- 1939 Algas Teine maailmasõda. Okupeeritud riikides hakati juute taga kiusama. Nad koondati ülerahvastatud getodesse ja sunniti kandma Taaveti tähe kujutisega käepaela või kollast tähte riietel.
- 1941 Saksamaa ründas Nõukogude Liitu. Wehrmachtiga koos tungisid NSV Liitu spetsiaalsed julgeolekupolitsei eriüksused – Einsatzgruppe'd –, mille üks peamisi ülesandeid oli juutide leidmine ja hävitamine. Okupeeritud aladel Soome lahest Musta mereni mõrvati sadu tuhandeid juute. Samal ajal algas juutide mõrvamine mürkgaasiga Chelmno laagris – esimeses surmalaagris.
- 1942 20. jaanuaril peetud Wannsee konverentsil võtsid Saksamaa ministriumite kõrgemad ametnikud ja SSi ohvitserid vastu salajase otsuse juudid täielikult hävitada (nn lõpplahendus). Algas Ida-Euroopa juutide mõrvamine Bežeci, Sobibóri ja Treblinka hävituslaagrites ning massiline gaasitamine Auschwitz-Birkenau ja Majdaneki surmalaagrites.
- Algas juutide deporteerimine peamiselt Auschwitz-Birkenau laagrisse 1940. aastal

okupeeritud Lääne-Euroopast: Hollandist, Belgiast ja Põhja-Prantsusmaalt. Pärast kogu Prantsusmaa okupeerimist 1942. aastal deporteeriti juute ka Vichy nukuvalitsuse kontrolli all olevalt territooriumilt.

- 1943 Chełmno, Bełżec, Sobibór, Treblinka ja Majdaneki hävituslaagrites olevate juutide mõrvamine viidi lõpule ning kõik jäljed sellest hävitati.
- Pärast sakslaste ja itaallaste lüüasaamist Põhja-Aafrikas kukutati Itaalia diktaator Benito Mussolini. Sakslased okupeerisid Põhja-Itaalia ja küüditasid tuhanded juudid Auschwitz-Birkenau laagritesse. Algas ka Kreeka juutide deporteerimine.
- 1944 Vältimaks Itaalia sündmuste kordumist Ungaris okupeeris Saksamaa märtsis oma liitlase Ungari ja seadis ametisse uue valitsuse. Üle 400 000 Ungari juudi veeti Auschwitz-Birkenau surmalaagrisse ja hävitati.
- 1945 Nõukogude väed jõudsid Saksamaa territooriumile. Enne taganemist üritasid SSi spetsiaalsed üksused hävitada juutide massimõrva jälgi. Surnukehad kaevati haudadest välja ja põletati. Koonduslaagrite vangid sunniti jalgsi lääne poole marssima (nn surmamarsid), kelle jõud otsa sai, lasti maha. 27. jaanuaril jõudis Punaarmee Auschwitzi ja ellujäänud vangid vabastati. 30. aprillil sooritas Hitler enesetapu, kutsudes enne seda üles jätkama juutide hävitamist. Mai alguses kapituleerus Saksamaa tingimusteta. 20. novembril alustas Nürnbergis istungeid rahvusvaheline sõjatribunal, et mõista kohut Saksamaa tähtsamate poliitiliste ja sõjaliste juhtide üle.
- 1948 Palestiinas kuulutati välja Iisraeli riik. Suur osa holokaustis ellujäänud Euroopa juutidest rändas välja Iisraeli.

II. JUUDID EESTIS

- 14.–15. saj Esimesed kirjalikud teated juutide tegutsemisest Eestis.
- 1830 Tallinnas alustas tegevust juudi kogukond, mille liikmed olid nn kantonistid – juba lastena sunduslikult sõjaväeteenistusse võetud juudi nekrutid –, kes Tallinna garnisonis teenisid ja kellel pärast teenistusaja lõppu lubati siia elama jääda.
- 1856 Tallinna juudi koguduse ametlik sünniaasta.
- 1859 Tartu juudi koguduse ametlik sünniaasta.
- 1866 Tegevust alustas Tartu juudi kogukond, üsna pea alustasid juudi kogukonnad tegevust ka Narvas, Viljandis ja Valgas.
- 1872 Tartu ülikooli juudi üliõpilased asutasid Akadeemilise Seltsi Juudi Ajaloo ja Kultuuri Tundmaõppimiseks, mis 1883. a. registreeriti ülikooli juures ametlikult. Hiljem kandis nime Akadeemiline Juudi Ajaloo ja Kirjanduse Selts.
- 1883 Tallinna Maakri tänavale ehitati Eesti suurim sünagoog (hävis 1944. aasta märtsis õhurünnaku ajal).
- Tartu ülikooli juudi üliõpilased asutasid teise juudi üliõpilasorganisatsiooni, korporatsiooni Limuwia, mis kuni 1925. aastani tegutses nime all Juudi Üliõpilaste Kirjanduse, Muusika ja Teaduse Selts.
- 1897 Tartu ülikoolile laiendati Vene ülikoolides juba varem kehtinud reegel: juutide osakaal immatrikuleeritud üliõpilastest ei tohtinud ületada 5% ja farmatseutidest 10%. Juudi üliõpilaste arv Tartu ülikoolis oli hakanud kiiresti kasvama 1882. aastal, kui Venemaa ülikoolides piirati järsult juutide vastuvõttu. Tartu ülikooli venestamine algas 1889. aastal, koos sellega laiendati Tartu ülikoolile järk-järgult teistes Venemaa ülikoolides kehtinud määrused ja eeskirjad.
- 1901 Tartusse Turu tänavale ehitati sünagoog (hoone hävis Teises maailmasõjas 1944. aastal).

- 1913 Rahvastiku registreerimise andmeil elas Eesti territooriumil 4995 juuti.
- 1918 Kuulutati välja Eesti Vabariigi iseseisvus.
- 1918–1920 Eesti vabadussõda. Eesti sõjaväe ridades võitles umbes 200 juuti.
- 1919 Peeti esimene Eesti juudi kogukondade kongress.
Tallinna juudi kogukonna juurde asutati juudi algkool.
- 1920 Asutati Eesti spordielus hulga saavutustega silma paistnud juudi Tallinna juudi spordiselts „Makkabi“.
- 1923 Tartus asutati sionistlik juudi üliõpilasühing Hasmonaea.
- 1924 Juudi algkool reorganiseeriti Tallinna juudi gümnaasiumiks.
- 1925 Rahvaloenduse andmeil elas Eestis 3045 juuti.
Riigikogu võttis vastu vähemusrahvuste kultuurautonoomia seaduse. Seadusega ettenähtud laialdast kultuurautonoomiat hakkasid kasutama sakslased ja juudid.
- 1926 Valiti Juudi Kultuurinõukogu, mida juhtis kuni 1940. aastani Hirsch Aisenstadt.
- 1927 Eesti Vabariik kanti juutidele kultuurautonoomia andmise eest Juutide Kuldraamatusse.
- 1934 Tartu ülikoolis avati judaistika õppetool, mille puhul Albert Einstein saatis ülikooli rektorile Johan Kõpule tänukirja.
- 1934 Rahvaloenduse andmeil elas Eestis 4434 juuti, 0,4% Eesti elanikest.
- 1939 Eestis tegutses 32 juudiorganisatsiooni.
- 1940 Nõukogude Liit okupeeris Eesti Vabariigi. Teiste hulgas suleti ka kõik juudiorganisatsioonid.
- 1941 14. juunil küüditati Eestist ligi 10 000 inimest. Nende seas oli umbes 400 juuti. 22. juunil ründas Saksamaa NSV Liitu. Suvel põgenes umbes 2000 juuti NSV Liidu tagalasse. Umbkaudu 1000 Eesti juuti, kes ei tahtnud või ei saanud Eestist lahkuda, mõrvati Saksa julgeolekuasutuste käsul aastal lõpuks.
- 1942 20. jaanuaril peeti Berliini lähedal Wannsees SS-i, julgeoleku- ja politsei ning mitme ministeeriumi kõrgemate ametnike salajane konverents „juudiküsimuse“ lahendamiseks Euroopas. Konverentsi protokollis lisas juutide arvu kohta eri riikides kirjutati Eesti kohta „juudivaba“.
- 1942 Septembris toodi Raaasiku jaama kaks ešeloni Tšehhimaalt Terezíni getost ning Frankfurdist Maini ääres ja Berliinist kokku umbes 2000 juudi vangiga. Nad paigutati esialgu Jägala laagrisse, kuid enamik mõrvati varsti Kalevi-Liiva laskeväljal. 400–500 nooremat vangi jaotati teiste vangilaagrite vahel Eestis.
- 1943 Alates augustist veeti selleks eraldi asutatud Vaivara koonduslaagrisse ja tema harulaagritesse umbes 10 000 juudi vangi peamiselt Leedu ja Läti getodest; 1944. aastal ka Ungarist ja Transilvaaniast. Nad rakendati orjatööle põlevkivitööstusega seotud valdkondades ning sõjatööstuses ja sõjaliste objektide rajamisel.
- 1944 Punaarmee jõudis veebruaris Eesti piiridesse. Edasitung peatus Saksa vägede vastupanu tõttu Narva jõel ja alates juuli lõpust Sinimägedes.
Juunis toodi Pariisi-lähedasest Drancy transiitlaagrist Eestisse umbes 300 juudi meest, kelle enamik mõrvati Eestis. 34 ellujäänut viidi septembris Stutthofi koonduslaagrisse okupeeritud Poolas.
Juulis-augustis alustati Vaivara koonduslaagri evakueerimist. Selleks ajaks oli surnud umbes kolmandik vangidest. Teine kolmandik veeti Stutthofi koonduslaagrisse. Ülejäänud mõrvati taganemise ajal Eestis, sealhulgas 19. septembril ligi 2000 Klooga

- laagrisse koondatud juudi vangi.
- 1945 Taas NSV Liidu poolt okupeeritud Eestisse asus sõjajärgsetel aastatel mitu tuhat juuti, kellest ainult osa olid evakatsioonist naasvad Eesti juudid.
- 1948 Samaaegselt Iisraeli riigi loomisega haaras kogu NSV Liitu riiklikult suunatud antisemitismikampaania, mis vaibus alles pärast Stalini surma 1953. aastal.
- 1959 NSV Liidu rahvaloenduse andmeil elas Eesti territooriumil 5436 juuti.
- 1970–1988 Väljarändamine NSV Liidust oli keelatud ja NSV Liidust lahkumise katse oli kriminaalkuritegu. Mõnel juhul (perekondade taasühinemine jm põhjused) seda siiski lubati. Alates 1970. aastate algusest andis NSV Liit rahvusvahelise surve tõttu mõne rahvuse liikmetele, sh juudid ja Venemaa sakslased, piiratud võimaluse NSV Liidust lahkuda. 1970–1988 emigreerus NSV Liidust 291 000 juuti, kellest 165 000 asus elama Iisraeli. Eestist lahkus sel ajal samuti mõnisada juuti, enamik neist enne II maailmasõda Eestis elanud juudid või nende järeltulijad.
- 1988 Tallinnas taastati juudi kogukonna tegevus juudi kultuuriseltsina, mis oli Eestimaa Rahvaste Ühenduse liige. NSV Liidus jõuti kogukondade taastamiseni veidi hiljem.
- 1989 NSV Liidu viimase rahvaloenduse andmeil elas Eesti territooriumil 4613 juuti. Tallinnas taasavati juudi kool. Koolis on nii põhikooli kui ka gümnaasiumi aste.
- 1990 Piiride avanemine tõi kaasa uue juutide väljarändamise laine. 1990–1991 lahkus ka Eestist umbes 400 juuti. Pärast Eesti iseseisvuse taastamist stabiliseerus lahkujate arv 50–100 inimeseni aastas. Nüüd olid lahkujate seas enamuses pärast II maailmasõda NSV Liidust Eestisse elama asunud juudid ja nende järeltulijad või ka inimesed, kes kasutasid lihtsalt võimalust emigreerumiseks. 2002–2010 lahkus Eestist keskmiselt kümme tuhat juuti aastas.
- 1991 Taastati Eesti iseseisvus. Eesti Vabariigi 1992. aasta põhiseadus tagab kõigile kodanikele ja elanikele kodanikuõigused ja -vabadused.
- 1992 Juudi kultuuriselts reorganiseeriti Eesti Juudi Kogukonnaks, mille eesmärk on koondada kõik Eestis elavad juudid.
- 1993 Oktoobris võttis Riigikogu vastu uue vähemusrahvuse kultuuriautonomiaseaduse
- 1994 50 aastat pärast Klooga massimõrva püstitati Kloogal mälestusmärk aastatel 1941–1944 Eestis mõrvatud juutidele ja asendati 1951. aastal valminud sovetliku hauatähise tekstid.
- 2000 Rahvaloenduse andmeil elas Eesti Vabariigis 2145 juuti.
- 2002 Eestis mõrvatud Prantsuse juutide omaksed paigaldasid neile mälestustahvli Patarei vangla seinale.
- 2005 Tallinnas hakati ehitama uut sünagoogi, millele Iisraeli president Moshe Katzav tõi Jeruusalemmast sümboolse nurgakivi.
- 2007 16. mail avati Tallinna juudi sünagoog. Avamisel osales Iisraeli asepeaminister Shimon Peres.
- 2007 Detsembris liitus Eesti Rahvusvahelise Holokausti Mälestamise Ühinguga.
- 2008 17. detsembril avati Tallinnas Eesti Juudi Muuseum. Muuseumi esimene direktor oli Mark Rõbak (1945–2018).
- 2011 Rahvaloenduse andmeil elas Eestis 1973 juuti.
- 2021 Rahvaloenduse andmeil elas Eestis 1852 juuti.
- 2022 27. jaanuaril avati Tallinnas Liiva kalmistul mälestusmärk Liival ja ümbruskonnas 1941. aasta teisel poolel mõrvatud 300–600 juudile.

HOLOKAUST

Ruth Bettina Birn

Poliitiline ja ideoloogiline tagapõhi

Mõiste holokaust tähendab süstemaatilist tagakiusamist ja massimõrvu, mida Natsi-Saksamaa saatis korda Euroopa juutide vastu Teise maailmasõja ajal.

Natsiideoloogia heitis kõrvale valgustusajastu ja võrdsuse põhimõtted ning asendas need rassiliste väärtuste hierarhiaga. Natside silmis elasid maailmas eri rassid, mis olid kas väiksema või suurema väärtusega. Kõige tipus oli põhjamaine, aaria rass (heledad juuksed, sinised silmad), keda kehastas saksa rahvas. Väidetavalt olid aarjalased kogu ajaloo vältel olnud kõige loomingulisemad ning poliitiliselt ja sõjaliselt võimekaimad. Ka üksikisikutel oli kõrgem või madalam „rassiline väärtus“, mida sai mõõta kehaliste tundemärkide abil. Niisiis püüdsid natsid tõsta „kõrgema väärtusega“ inimeste arvukust. Rasside segunemist abielu kaudu loeti kahjulikuks ja ebasoovitavaks, see viinuks nende arvates rahva mandumisele ja allakäigule. Natside usk rahvaste ebavõrdsusesse tõi kaasa nn madalamate rasside allasurumise ja pideva orjastamise õigustamise. Igavene võitlus rasside ja rahvaste vahel, mille tulemusena jäid ellu kõige paremad, oli natside ideoloogia järgi loodusseadus. Rahvusgruppe nagu juudid või romad, kes ei tuginenud rahvusriigile, peeti eriti kahjulikeks. Tõepoolest, juudi rahvast vaadeldi aarjalaste antipoodi ja igavese vaenlasena. Heinrich Himmler, Natsi-Saksamaa politsei ja NSDAPi avangardi SS-i juht ning üks põhilisi holokausti läbiviijaid, kirjeldas kogu maailma juutkonda kui eelnimetatud rassilisele hierarhiale sisemiselt vastanduvat ning seega kui tegurit, mis olevat inspireerinud kristlust, vabamüürlust, valgustust, Prantsuse revolutsiooni, liberaalset kapitalismi ja bolševismi – kõike, mis baseerus inimeste võrdsuse kontseptsioonil.

Riigisisesele polnud individuaalsetel õigustel mingit tähtsust, lugesid ainult „rahva“ huvid. Millised need olid, seda otsustas rahva juht, Natsi-Saksamaal siis Adolf Hitler. Üldise heaolu kontseptsiooni aluseks oli rahva tervis, mille ohuteguriteks loeti pärilike haiguste ja puuetega inimesi ning ebaproduktiivseid elemente nagu kurjategijad, prostituudid või inimesed, kes keeldusid töötamast. Poliitiliselt oli natsiideoloogia antidemokraatlik, autoritaarne ja tugevas vastasseisus tööliklassi poliitilise liikumisega.

Industrialiseerimist peeti ohtlikuks sellega kaasnevate sotsiaalsete probleemide tõttu. Selle asemel propageeriti naasmist romantiseeritud agraarellu. Kuna Saksamaal polnud piisavalt maad, et argaarmajanduse juurde tagasi pöörduda, kavatses Hitler vallutada Ida-Euroopa alad (*Lebensraum*, eesti k eluruum), mis tähendas naabermaade ründamist.

Natside rassistlikud ja poliitilised veendumused tuginesid vaadetele, mille üle diskuteeriti Euroopas ja ka väljaspool Euroopat alates 19. sajandi lõpust. Kahe maailmasõja vahelisel perioodil tekkisid fašistlikud liikumised ja režiimid üle kogu Euroopa ning rida riike läks demokraatialt üle autoritaarsele valitsemiskorrale. Seega olid natsid osa laiemast poliitilisest suundumusest Euroopas. Vastuseisu Weimari vabariigi demokraatlikule süsteemile Saksamaal suurendasid pahameel Esimese maailmasõja lõpul sõlmitud Versailles'i rahulepingu sanktsioonide üle, massiline tööpuudus ja suured majanduslikud probleemid.

Parempoolsetes ringkondades oli taoline meeleolu juba domineeriv. Tugeva vasakpoolse liikumise (sotsialistid ja kommunistid) tõttu olid parempoolsed raevus ning see viis suureneva poliitilise vägivalda ja süveneva ebastabiilsuseni. Natsid pöördusid sakslaste poole oma poliitilise platvormiga, lubades stabiilsust, tugevat valitsust eesotsas tugeva juhiga ning majanduslikku taastumist, kusjuures antisemitismile üleskutsumise ulatus on vaieldav.

Holokausti ajalugu 1933–1939

Pärast seda, kui president von Hindenburg määras 1933. aasta 30. jaanuaril Hitleri Saksamaa kantsleriks (vastupidiselt sagedasele arvamusele, et natsipartei ei saavutanud avalikel valimistel kunagi enamust), alustas tema valitsus natside poliitiliste ja ideoloogiliste eesmärkide elluviimist. Üks tähtsamatest lubatud vahenditest oli politseile antud voli arresterida ja vangistada ilma seadusliku aluseta keda tahes (nn *Schutzhaft*, eesti k kaitsevangistus). Seda õigust kasutades täitsid natsid äsjaloodud koonduslaagrid alguses põhiliselt kommunistide ja sotsiaaldemokraatidega. Juutide äride boikoteerimine Berliinis 1933. aastal oli esimene märguanne Saksa juudi kogukonnale, et natsid kavatsesid oma rassistliku ideoloogia ellu rakendada. Järgnevatel aastatel toimusid üle Saksamaa juudivastased vägivaldaaktid. Saksamaa elanike hulgas viidi läbi süstemaatiline segregatsioon. Sakslased pidid tõestama oma „aarja päritolu“ (huvitaval kombel näitab see, et ei olnud endastmõistetav, missugusesse „rassi“ inimene kuulus). Kaks määrust, mis võeti vastu aastal 1935 – neid nimetati Nürnbergi dekreetideks, kuna anti välja Nürnbergis NSDAPi üleriiklikul parteipäeval –, tsementeerisid edasise sakslaste lahutamise saksa juutidest. Abielu ja seksuaalsuhted juuttidega olid keelatud ning juudid ja teised nn võõraste rasside esindajad nagu näiteks romad kaotasid kodakondsuse. Määratu hulk eeskirju ja dekreete (umbes 2000) tõrjus Saksa juudid välja enamikult ametikohtadelt ja kitsendas tõsiselt nende võimalusi teenida elatist ja elada normaalset elu. Sellel perioodil oli natside poliitika eesmärgiks sundida Saksa juute Saksamaalt lahkuma. Kuid neile, kes olid valmis emigreeruma, valmistas suuri raskusi leida maid, kes neid vastu võtaksid, sest valitsus jättis nad enne lahkumist ilma igasugusest varast. Enamikul Saksa ja ka Austria (pärast Austria annekteerimist 1938. a) juutidest õnnestus siiski põgeneda. 1938. aasta novembris toimunud pogromm (nn *Kristallnacht*, eesti k Kristallöö) tegi ähvardava ohu ilmseks ka neile, kes olid olnud tõrksad emigreeruma. Kasutades ära ühe juudi noormehe poolt sooritatud Saksa diplomaadi mõrva Pariisis, organiseerisid natsid sünagoogide põletamise ning juudi äride ja kodude ründamise üle kogu riigi ning saatsid suure hulga saksa juute koonduslaagritesse.

Holokaust sõja ajal

Saksamaa kallaletung Poolale 1939. aasta 1. septembril päästis valla Teise maailmasõja. Sõda tähendas uut staadiumi. Sõja ajal ja eriti Ida-Euroopas võttis Natsi-Saksamaa kasutusele kogu oma radikaalideoloogiliste eesmärkide arsenal. Esimene julmuste tallermaa oli Poola. Massilised hukkamised hävitasid suure osa Poola eliidist. Poola riigi sakslaste poolt anastatud läänepoolse piirkonna ning Saksa administratsiooni all oleva idapoolse ala vahel leidis aset suureulatuslik elanikkonna ümberasustamine ja etniline puhastamine. Anti välja

poolakate ja juutide vastaseid diskrimineerivaid seadusi. Siin tuli juutidel esimest korda kanda kollast tähte. Saksamaal muutus tähe kandmine kohustuslikuks kaks aastat hiljem – 1941. Poolas rajati esimesed getod ning juudi elanikkond sunniti neisse elama.

Saksamaal läksid natsid samuti üle massimõrvadele. Sihtgrupiks olid vaimuhaiglate patsiendid (põhiliselt mittejuudid), kes natsiideoloogia silmis olid „väärtesed“. 1939. kuni 1941. aastani tapeti patsiendid gaasiga Saksamaa ja Austria kuues vaimuhaiglas. See on esimene kord, kui inimesi massiliselt gaasiga mõrvati; paljud selle kuriteo toimepanijad olid hiljem rakenduse surmalaagrites okupeeritud Poola territooriumil.

Kallaletung Nõukogude Liidule 1941. aastal tähistas Hitleri ideoloogiliste eesmärkide haripunkti: totaalne sõda „juudibolševismi“ vastu, millest ta lootis väljuda põhiliste ideoloogiliste vastaste hävitamisega ning anastada maa tulevase Saksa asustuse jaoks. Slaavi elanikkonda peeti kas ohverdatavaks või määrati pärisorjusesse. Juudi populatsioon oli kavas hävitada massimõrvadega. Saksa armee kannul tungisid edasi julgeolekupolitsei ja SD liikmetest koosnevad mobiilsed eriuksused (nn *Einsatzgruppe*'d), mis viisid läbi kommunistliku juhtkonna ning alguses ka juudi meeste laiaulatuslikke hukkamisi. See laienes varsti kogu juudi elanikkonna massiliseks mõrvamiseks. Ei ole teada otseseid käsked, kuid enamiku uurijate järgi toimus nihe täieulatusliku genotsiidi suunas 1941. aasta suvel või sügisel. Lõpliku käsu puudumine ei tõenda, et Hitler poleks toimuvast teadnud või et genotsiidi poleks olnud, nagu mõnikord on väitnud mõned revisionistid. Tolleaegsetes dokumentides on piisavalt tõendeid, et Hitler oli keskne kuju holokausti otsuste langetamisel, isegi kui kohalikud võimumehed näitasid üles märkimisväärset initsiatiivi ja viisid massimõrvad läbi nii kiiresti ja efektiivselt, nagu nad suutsid. Massimõrvu sooritati mahalaskmistena; hiljem töötas julgeolekupolitsei välja mobiilsed gaasifurgoonid kui efektiivsema mooduse. Nagu varem Saksamaal, nii kuulusid nüüdki hävitamisele ka vaimupuudega inimesed. Okupeeritud territooriumitel rakendasid natsid täies ulatuses meetmeid, et luua „rassiliselt ja sotsiaalselt puhast“ maad. Lisaks juutidele, romadele ja kommunistidele tapeti nn asotsiaalid (harjumuskurjategijad, s.o prostituudid, tööpõlgurid jt), kes Saksamaal saadeti koonduslaagritesse, idas lasti lihtsalt maha.

Okupeeritud Nõukogude Liidu aladel teostati holokausti inimesi kohapeal tappes, kuigi paljud juudid sunniti enne mõrvaaktsioone getodesse. Mil moel sõda asju radikaalsemaks muutis, sai ilmsiks 1941. aastal Serbias, kus Wehrmachi jalaväediviis tappis kättemaksuks partisanitegevuse eest juudisoost mehed. Enamikus Saksamaa või tema liitlaste poolt okupeeritud maades arenes genotsiid järgmiselt: juudi elanikkond eraldati teistest, märgistati, sunniti getodesse, mille suurust pidevalt vähendati; juutidelt võeti ära nende omand, nad pandi sunnitööle ja saadeti lõpuks surmalaagrisse. 2. jaanuaril 1942 peeti nn Wannsee konverents, mis oli suunatud koostöö organiseerimisele Saksa valitsusasutuste vahel, kes osalesid genotsiidis. Konverentsi protokoll näitab, et lõppsihiks oli kõigi Euroopa riikide juutide genotsiid. Genotsiidiplaani edu sõltus kohalikust poliitilisest olukorrast, kohalike koostöö ulatusest sakslastega, vastupanuliikumise tugevusest ja taga kiusatud juutide võimalustest end varjata.

1942. aastal viis tööjõupuudus muutuseni Saksamaa poliitikas: sõjatööstus vajab lisatööjõudu. Kui aastatel 1941–42 nälgis enamus umbes 3,3 miljonist Nõukogude

sõjavangist sõjavangilaagrites surnuks, siis järgnevatel aastatel deporteeriti ligikaudu 7,5 miljonit inimest (põhiliselt poolakad, ukrainlased ja venelased, kaasa arvatud sõjavangid) raskele tööle Saksamaale. Koonduslaagrite asukad, sh juudid olid orjatöölisteks kohapeal. Siiski ei tähendanud see, et oleks loobunud Euroopa juutide hävitamisest, üksnes nende tööjõudu taheti enne nende mõrvamist ära kasutada. Sel otstarbel tehti laagritesse saadetavate hulgas valik: tugevamad valiti välja töö jaoks, nõrgad, vanad ja lapsed läksid otse gaasikambritesse. Kuuest surmalaagrist olid neli (Chełmno, Belžec, Sobibór, Treblinka) üksnes tapasaotused, samal ajal kui Auschwitzil ja Majdanekil oli kaks eesmärki – nii ohvreid vangis pidada kui ka mõrvata. Auschwitz koosnes kolmest kompleksist: Auschwitzi põhilaager oli kõigi rassilise ja etnilise tausta tõttu vangistatute kinnipidamiseks; Auschwitz-Birkenau gaasikambrites mõrvati plaanipäraselt juutidest ohvreid ja samuti suur hulk romasid; Auschwitz-Buna oli orjatöölaager keemiatööstuse jaoks.

Riigi Julgeoleku Peaamet (RSHA) mängis juhtivat osa genotsiidi üleüldises organiseerimises, k.a ohvrite surmalaagritesse saatmises. Lisaks osalesid holokaustis politsei, teised Saksamaa valitsusasutused, tsiviiladministratsioon ja Wehrmacht – tegelikult kõik Saksa valitsuse osad ja Saksa ühiskond. Tähtsust, mida natside juhtkond omistas Euroopa juutide hävitamisele, illustreerib fakt, et 1944. a kasutati ressursse, mis oleksid olnud otsustavad sõjalise edu saavutamiseks, hoopis Kreeka ja Ungari juutide deporteerimiseks Auschwitzis surmalaagrisse. Samal ajal püüdis julgeolekupolitsei kaotada oma tegevuse jälgi. Surnukehad kaevati massihaudadest välja ja põletati. Juudi surmalaagrite ellujäänud asukaid sunniti taganevate Saksa vägedega kaasa minema. Nende „surmamarsside“ koletuslikud tingimused võtsid veel suure hulga juutide elu just siis, kui vabanemine paistis lähedal olevat.

Ajaloolised vaidlused, õiguslikud ja poliitilised tagajärjed

Holokausti ohvrite koguarvuks hinnatakse 5–6 miljonit. Eri uurijate andmetel jäi laagrites ja getodes ellu 100 000 kuni 300 000 juuti. Kuid 20. ja 21. sajandi vahetusel, kui Saksamaa viimati orjatöö ohvritele kompensatsiooni maksis, ilmnes palju suurem ellujäänute hulk.

Jätkuv debatt puudutab sakslaste osaluse ulatust ja süüd holokaustis. Kahe viimase aastakümne põhjalikud uuringud on näidanud, et massimõrvaga oli seotud arvatust veelgi rohkem Saksa organisatsioone. Siiski pole saavutatud üksmeelt kaasosaluse määra, ideoloogilise panuse ja üleüldise kaasaaitamise kohta, seda näiteks Wehrmachi puutuvalt.

Vaidluse all on ka see, kuidas määratleda osalemise süüd – holokausti kaasosalised võivad ulatuda vastutavatest politseiohvitseridest kuni deporteerimisešelonide vedurijuhtideni – ning mil määral toetasid massimõrva või lihtsalt teadsid sellest Saksamaa elanikud või ka mittedakslastest elanikud okupeeritud maades. Samal ajal kui holokaust kuulutati „ülimaks saladuseks“ oli hulk teavet siiski avalikkusele kättesaadav.

Teine tuliselt vaieldud küsimus on, kas holokausti peaks pidama ainulaadseks sündmuseks. Väitluse üks pool püüab tõestada, et see on pretsedenditu isegi maailma ajaloos ning et juutide kannatus oli unikaalne. Teine pool väidab, et siin ei saa kasutada mõistet unikaalne, sest ajaloosündmused on kõik unikaalsed ja pole seega teistega võrreldavad. Peale selle ollakse arvamusel, et holokausti unikaalseks tunnistamine viib teiste Natsi-Saksamaa ohvrite kannatuste alahindamiseni.

20. sajandi II poolel on holokaustil olnud tohutu moraalne ja poliitiline mõju. Selle tulemuseks oli õiguslike printsiipide ja standardite loomine inimõiguste kaitseks. Genotsiidi ja inimsusvastaste kuritegude mõisted tekkisid reaktsioonina Natsi-Saksamaa holokaustiga seotud kuritegudele. Kohtumõistmiseks natsijuhtkonna üle moodustatud Nürnbergi rahvusvahelise sõjatribunali aruteludes tõsteti üles mõiste „genotsiid ehk teisitimõtlejate ja allutatud vähemuste hävitamine“, kuid hiljem võeti selle asemel kasutusele terminid „tagakiusamine“ ja „inimsusvastane kuritegu“. Genotsiidi Nürnbergi rahvusvahelise tribunali statuuti lülitamise läbikukkumise põhjuseks oli asjaolu, et genotsiid polnud rahvusvaheliselt tunnustatud kuritegu. Selle debati vaigistas ÜRO eriresolutsioon genotsiidi kohta 11. detsembril 1946 ning lõpliku lahenduse sai küsimus 1948. aasta detsembris, kui maailma üldsus nõustus ÜRO vastu võetud genotsiidi vältimise ja karistamise konventsiooniga, mis tunnistas genotsiidi kuriteoks rahvusvahelise õiguse vastu.

Teise maailmasõja ajal sooritatud kuriteod viisid niisiis initsiatiivideni, mis ajakohastasid rahvusvahelisi kokkuleppeid relvastatud konfliktide korral kehtivate seaduste kohta. 1949. aastal kirjutati alla neli Genfi konventsiooni, millele järgnesid 1977. aastal lisaprotokollid. Kõik neli konventsiooni nõuavad lepinguosalistelt kohtumõistmist selliste seadusrikkumiste korral, mis kuuluvad universaalse jurisdiktsiooni alla. Nende rahvusvaheliste kuritegude tunnustamist toetas kohtulik järelevalve. Kriminaalkuritegude rahvusvaheline kodifitseerimine jätkus 1984. aastal vastu võetud piinamise ning muu julma, ebainimliku või inimväärikust alandava kohtlemise ja karistamise vastase konventsiooniga, mis kehtib ka relvakonflikti ajal.

Rahvusvaheliste kuritegude eest kohtulikule vastutusele võtmine muutus aktiivsemaks alates 1990. aastatest. Enamikku konfliktide ajal toimepandud kuritegusid, välja arvatud II maailmasõja ajal sooritatud kuriteod, on arutatud sõjakohtute ees, kui sedagi. Maailma üldsus on jõudnud nii kaugele, et tunnistatakse vajadust sõltumatute rahvusvaheliste kohtute järele, et mõista kohut rahvusvaheliste kuritegude, eriti rahvusvahelise õiguse tõsiste rikkumiste toimepanijate üle, keda siseriiklikud kohtusüsteemid kohtu ette ei too. 1992. aastal kutsus ÜRO kokku tribunali, et mõista kohut tõsiste rahvusvahelise õiguse rikkumiste üle endises Jugoslaavias. See oli esimene rahvusvaheline tribunal pärast Nürnbergi. Järgnes rahvusvaheline tribunal Rwandas toimepandu kohtulikult menetlemiseks. Erakorralised kohtud lõi ÜRO kriminaalkuritegude menetlemiseks Sierra Leones ja Ida-Timoris. Ja lõppeks, 1998 loodi Rooma statuudi kohaselt Rahvusvaheline Kriminaalkohus, mis peab täiendama siseriiklike kohtute jurisdiktsiooni ja tooma kohtu ette ja karistama rahvusvahelise kriminaalõiguse rikkumisi, samuti sekkuma, kui kohalik kohtumõistmine keeldub tegutsemast või ei ole võimeline seda tegema. [Rahvusvaheline Kriminaalkohus on 21. sajandil algatanud uurimise inimsusvastaste kuritegude, sõjakuritegude või genotsiidijuhtumite ja nende süüdlaste väljaselgitamiseks, mis on toime pandud sõdades ja relvakonfliktides Kongo Demokraatlikus Vabariigis, Côte d'Ivoire'is, Sudaani Darfuri provintsis, Afganistanis, Keenysis, Gruusias, Liibüas, Malis, Kesk-Aafrika Vabariigis, Ukrainas, Bangladeshis ja Myanmaris ning mujalgi.](#)

Holokausti ja natsismi ajalugu on samas ekspluateeritud, et õigustada poliitilisi kuritegusid. Näiteks kasutasid kommunistlikud liidrid ära võitlust Natsi-Saksamaa vastu, et seadustada

Nõukogude võimu ja ekspansiooni. Läänemaailmas jälle, kus on ülikülluses viiteid natsidele ja holokaustiga seotud näiteid, pannakse holokausti mõiste kõikvõimalike küsimuste teenistusse alates abordist kuni loomaõigusteni. Natsismi ja holokausti kasutatakse ka selleks, et õigustada võimul olevaid poliitikuid, kes ei tegutse kooskõlas rahvusvahelise ja humanitaarõigusega, see on näiteks jälgitav viimastel aastatel USA-s.

Sõjaõigus pole mitte sõdade ärahoidmiseks, vaid sõja tagajärgede leevendamiseks.

Inimsusvastased kuriteod, sõjakuriteod ja genotsiid ei ole mitte küsimus ajaloost ja moraalist, vaid need on eelkõige kuriteod, mille rahvusvaheline õigus on kuritegudena sätestanud ja mis erinevalt teistest kuritegudest ei aegu ning mille eest – samuti erinevalt teistest kuritegudest – karistatakse tagasiulatuvalt, see tähendab ka juhul, kui kuriteo toimepanemise aja siseriiklik õigus neid tegusid kuritegudeks ei tunnistanud.

Kaasaegse rahvusvahelise õiguse algus viiakse tavaliselt 17. sajandisse, kui Hollandi jurist Hugo Grotius avaldas raamatu „Sõja ja rahu seadustest“ (De iure belli ac pacis, 1625). Sel ajal oli käimas sõda Euroopa suurvõimude, Saksa-Rooma keisri ja Prantsusmaa ning nende väiksemate liitlaste vahel, mis hiljem sai tuntuks 30-aastase sõjana (1618–1648). Olulise jõuna sekkus sõtta Mandri-Euroopas Rootsi, kes oma ajas uudsena rakendas mitte palgaväge, vaid maakondlikul printsiiбил värvatud nekrutiväge. 30-aastase sõja sõjakoleduste sümboliks sai Magdeburgi piiramine ja tormijooksuga vallutamine 1631. a kevadel Saksa-Rooma keisri väejuhi Johann T'Serclaes von Tilly juhtimisel. Pärast linna vallutamist jättis ta linna kolmeks päevaks oma palgasõdurite meelevalla. Nad kõik said rikkaks. 30 000 – 40 000-st linnaelanikust tapeti või suri üle 20 000, ei halastatud ka naistele ja lastele.

30-aastase sõja ajal sõjaõigus tänapäevases tähenduses ei kehtinud, see oli üks julmimaid sõdu Euroopas enne 20. sajandit. Sõja lõpetas Vestfaali rahukonverents, kus lepiti kokku sõjajärgse Euroopa poliitiline kaart. Enam-vähem sama toimus 1815. a Viini kongressil, kus Mandri-Euroopa suurvõimud Preisimaa, Austria ja Venemaa otsustasid Austria kantsleri Metternichi juhtimisel Napoleoni-järgse Mandri-Euroopa saatuse üle.

Sõjatehnika arenguga kaasnesid ühelt poolt üha suurema purustusjõuga relvad, teiselt poolt aga muutus tulirelvade käsitlemine järjest lihtsamaks. Alates 17. sajandist tõrjus nekrutivägi järk-järgult välja palgaväe. 19. sajandil seati sisse üldine sõjaväeteenistuskohustus. Kui varem oli sõjapidamine amet, siis nüüdsest oli sõjaväeteenistus Mandri-Euroopa riikides vältimatu osa enamiku meeste elust. Sõjad muutusid üha ohvriterohkemaks. I maailmasõjas hukkus aastakäikude kaupa parimas eas mehi. Kui I maailmasõja raskeim tagajärg tsiviilelanikkonna jaoks oli 1918. a ohvriterohke gripiepideemia, siis II maailmasõjaga kaasnesid otsesed ja tahtlikud rünnakud tsiviilelanikkonna vastu, mida pani toime enamik sõdivaid riike, eriti aga natslik Saksamaa ja Nõukogude Liit.

Enne 20. sajandit

Esimene tähtsam rahvusvaheline konverents, kus arutati sõjapidamise humanitaarseid aspekte, peeti 1864. a Pariisis. Vastuvõetud Pariisi deklaratsioon käsitles meresõja-õigust, keelas kaaperdamise ja reguleeris neutraalse riigi lipu all sõitvate kaubalaevade staatust.

1864. a vastu võetud Genfi konventsioon sätestas haavatute ja haigete, ravipersonali ja vaimulike staatuse sõjaväljal. See konventsioon on aluseks Rahvusvahelise Punase Risti organisatsioonile. Rahvusvahelise Punase Risti peakorter asub Šveitsis, igavesti neutraalses riigis. Ka suur osa juhtkonnast ja personalist on Šveitsi kodanikud.

1868. a peetud Peterburi konverentsi tulemusena vastu võetud deklaratsioon seadis üldisi piiranguid relvastusele eesmärgiga vähendada sõdurite kannatusi lahinguväljal. 1874. a Brüsseli deklaratsioon koostas esimese kavandi Haagi rahukonverentsidel vastu võetud maasõja seadustest ja tavadest.

Haagi rahukonverentsid ja I maailmasõja järgsed konventsioonid ja kokkulepped

Esimene Haagi rahukonverents peeti 1899. aastal. Vastu võeti neli konventsiooni ja kolm deklaratsiooni. Esimene konventsioon käsitles rahvusvaheliste konfliktide rahumeelset lahendamist, teine maasõja seadusi ja tavasid, kolmas laiendas 1864. a Genfi konventsiooni põhimõtteid meresõjale ja neljas keelas viieks aastaks mürskude tulistamise ja pommide heitmise õhupallidelt, lähtudes 1868. a Peterburi deklaratsioonist. Haagi deklaratsioonidest esimene puudutas samuti õhupallidelt tulistamise ja pommitamise keelamist, teine piiras gaasimürskude kasutamist ja kolmas keelas lõhkekuulid.

1907. a peetud teisel Haagi konverentsil võeti vastu 12 konventsiooni: esimene täiendas rahvusvaheliste konfliktide rahumeelse lahendamise konventsiooni, kolmas reglementeeris sõjategevuse alustamise, neljas täiendas maasõja seaduste ja tavade konventsiooni, viies reglementeeris neutraalsete riikide staatuse sõja korral ning ülejäänud reguleerisid meresõja erinevaid aspekte.

Teise maailmasõja eelsetest rahvusvahelistest kokkulepetest on siinkohal olulised veel kaks. 1928. a augustis sõlmiti Pariisis Briandi-Kelloggi pakt (Prantsuse välisministri Aristide Briandi ja USA riigisekretäri Frank Kelloggi nime järgi), millega mõisteti hukka sõda kui rahvusvaheliste vaidluste lahendamise vahend ja loobuti sõjast kui riikidevaheliste suhete abinõust (s.o keelati agressioon).

1929. a kirjutati alla Genfi konventsioonile sõjavangide kohtlemise kohta.

Teise maailmasõja ajal ja hiljem toime pandud inimsusevastaste kuritegude ja sõjakuritegude kontekstis on olulisemad Haagi 1899/1907. a (IV) konventsioon „Maasõja seadustest ja tavadest“ ning 1929. a Genfi konventsioon sõjavangide kohtlemisest.

Haagi IV konventsiooni esimese osa 1. peatükk defineerib sõdivad pooled (kombatandid): neid peab juhtima isik, kes on oma alluvate eest vastutav, nad peavad kandma kaugelt äratuntavaid eraldusmärke, kandma relvi avalikult ja lähtuma oma tegevuses sõja seadustest ja kommetest. 2. peatükk sätestas sõjavangide staatuse (seda täpsustas hilisem Genfi konventsioon) ja 3. peatükk kaasas 1864. a Genfi konventsiooni haavatute ja haigete kohtlemisest sõjaväljal. Teise osa 1. peatükk käsitles sõjapidamise vahendeid ja võtteid, 2. peatükk salakuulajaid, 3. peatükk parlamentääre, 4. peatükk kapituleerumist ja 5. peatükk vaherahu. Kolmas osa oli pühendatud sõjaväevõimule okupeeritud territooriumil ja keelas igasugused aktsioonid tsiviilelanikkonna vastu, nende sundimise okupeerivale võimule

truudust vanduma, kehtestas reeglid kontributsioonideks ja rekvisitsioonideks, sätestas, et okupeeritud territooriumil olev avalik vara ei lähe okupeerija omandisse, vaid on ainult tema kasutuses jm.

1929. a Genfi sõjavangide konventsioon sätestas sõjavangide õigused ja kaitse. Määrati, et sõjavangid on neid vangi võtnud riigi, mitte isikute ja üksuste meelevaldas. Sõjavangide au ja isikut tuli respektierida, sõjavang oli kohustatud ütleva oma tegeliku nime, auastme ja üksuse numbri. Kehtestati reeglid sõjavangide evakueerimiseks lahingutsoonist, sõjavangilaagrite korraldus ja arstiabi nendes, sõjavangide intellektuaalsete ja religioossete vajaduste rahuldamine, keelati erinev kohtlemine (välja arvatud auastme ja soo alusel). Sõjavangide töölerakendamine neid vangi võtnud riigi sõjalistes huvides oli keelatud. Sätestati ka sõjavangide karistamine üleastumiste ja põgenemiskatsete eest.

Pärast Teist maailmasõda käsitleti loetletud konventsioone ja deklaratsioone kui Teise maailmasõja ajaks üldkehtivat rahvusvahelist õigust hoolimata sellest, kas konkreetne riik oli konkreetse konventsiooni ratifitseerinud või mitte. Siiski ei suutnud Rahvasteliit enne Teise maailmasõja algust nende üldkehtivust tagada. Eriti puudutab see Briandi-Kelloggi pakti ehk agressiooni keelamist. [Pakt ei hoidnud ära sõdade alustamist, kuid siiski oli sellel agressoritele oma mõju. Nii jaapanlased Mandžuurias, Saksamaa Poolat rünnates kui ka NSV Liit Soome vastu sõda alustades lavastasid piiriintsidendid, mis justkui pannuks sõja alustamise süü rünnatavale.](#)

1940. a-ks olid Rahvasteliidust välja heidetud või astunud Saksamaa, Jaapan, Itaalia, Hispaania, Nõukogude Liit, Rumeenia ja 10 Ladina- Ameerika riiki.

Teine maailmasõda

Teises maailmasõjas järgis Saksamaa Haagi ja Genfi konventsiooni suuremal või vähemal määral läänerindel. Sõja idarindel ja eriti Nõukogude Liidu vastu kuulutas Hitler maailmavaate- ja hävitussõjaks (saksa k *Weltanschauungs- und Vernichtungskrieg*), kus tsiviliseeritud sõjaõigus ei kehti. Jossif Stalin vastas samaga oma kuulsas 1941. a juuli alguse raadiokõnes. Sõdivad pooled panid idarindel tsiviilelanike vastu toime massilisi kuritegusid, kummagi poole sõjavangilaagrites surid nälja, haiguste ja brutaalse kohtlemise tagajärjel miljonid sõjavangid. Rahvusvahelise sõjaõigusega ei olnud kooskõlas ka Saksamaa linnade pommitamine lääneriikide lennuväe poolt, millega kaanesid sajad tuhanded ohvrid. Paljud Wehrmachi väekoondiste ülemad hoidusid Hitleri hävituspõhimõtete rakendamisest sõjavangide ja tsiviilelanike suhtes; osalt ka sellepärast, et kartsid põhjendatult vägivalda eskaleerumist. Tsiviilelanike tapmine on peamiselt SSi ja politseiüksuste hingel, kuid ilma süüta ei ole ka Wehrmacht. Sõja käigus paranes ka sõjavangide kohtlemine Punaarmee sõjavangilaagrites.

Eesti ei olnud ühinenud Haagi konventsioonidega, sest Eesti konventsioonide sõlmimise ajal veel polnud. Eesti kontekstis tuleb tähelepanu juhtida mõnele asjaolule. Esiteks, ehkki rahvusvaheline õigus käsitles ainult okupatsiooni sõjalise jõuga ning sellest tulenevalt väitis Nõukogude Liit, et Balti riike ei okupeeritud, vaid nad liideti Nõukogude Liiduga „vabatahtlikult“, on tänapäevaks aktsepteeritud, et okupatsioon saab olla ka jõuga

ähhvardamise tulemus (ladina k *occupatio quasi bellica*). Teiseks, Saksa okupatsiooni alguses, sõjaväevõimu perioodil (juulist detsembrini 1941) käitusid Wehrmachi tagalaülemad Eestis üldiselt lähtuvalt Haagi konventsioonist. See ei puuduta SSi ja politseiüksuste tegevust. Kolmandaks, ebaseaduslik oli nii eestlaste mobiliseerimine Punaarmeesse kui ka Saksa relvajõududesse.

Rahvusvahelise sõjaõiguse areng jätkus Teise maailmasõja ajal ja pärast seda. 1944. a võttis Ameerika õpetlane Rafael Lemkin kasutusele termini „genotsiid“ rahvamõrva tähenduses ja eelkõige seoses juutide tapmisega Teise maailmasõja ajal. Genotsiidi mõistet on kasutatud ka armeenlaste tapmise kohta Türgis 1915. a, 1990. a-tel endises Jugoslaavias ja Rwandas toimunu suhtes jm.

1945. a augustis sõlmitud Londoni lepinguga asutati rahvusvaheline sõjatribunal Teise maailmasõja ajal toime pandud sõjakuritegude süüdlaste üle kohtumõistmiseks. Selle alusel peeti Nürnbergi rahvusvahelise sõjatribunali protsess ning USA sõjakohtute Nürnbergi järelprotsessid, millel mõisteti süüdi Saksamaa riigitegelased ja sõjaväelased, keda süüdistati Teise maailmasõja vallapästmises ja toime pandud sõjakuritegudes.

Pärast Teist maailmasõda ja tänapäeval

1948. a kehtestati genotsiidi vältimise ja karistamise konventsioon.

1949. a allkirjastati neli Genfi konventsiooni: veel kord uuendati 1864. a vastu võetud ja 1929. a uuendatud haavatute ja haigete sõjaväljal kohtlemise konventsiooni ja selle meresõjale laiendanud konventsiooni, uuendati sõjavangide kohtlemise konventsiooni ning kehtestati tsiviilelanikkonna kaitse konventsioon sõja ajal.

1950. a kehtestati Inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioon.

1954. a kehtestati Haagis relvakonflikti korral kultuuriväärtuste kaitse konventsioon.

1968. a kehtestati konventsioon aegumistähtaja mittekohaldamisest sõjakuritegude ja inimsusevastaste kuritegude suhtes.

1998. a kehtestati rahvusvahelise kriminaalkohtu Rooma statuut, milles sisalduvad täna kaasaegseimad genotsiidi, inimsusevastaste kuritegude ja sõjakuritegude definitsioonid.

Eesti Vabariik on ratifitseerinud kõik viimatinimetatud rahvusvahelise õiguse aktid. Rahvusvaheline õigus on ülimuslik siseriikliku õiguse suhtes. Rooma statuudi genotsiidi, inimsusevastaste kuritegude ja sõjakuritegude definitsioonidest lähtus oma tegevuses ka 1998/99–2008/09 töötanud Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvaheline Komisjon, mis uuris Teise maailmasõja ajal ja pärast seda Eestis toime pandud kuritegusid.

Rahvusvaheline kohtuorgan on tänapäeval alaline Rahvusvaheline Kriminaalkohus asukohaga Haagis. Kohus asutati 2002. a, esimesed 18 kohtunikku valiti kolmeks, kuueks ja üheksaks aastaks 2003. a. Iga kolme aasta tagant uuendatakse üks kolmandik kohtu koosseisust. Kohus on sõltumatu institutsioon, mille koostööd Ühinenud Rahvaste Organisatsiooniga reguleerib spetsiaalne kokkulepe. Kohtus on olnud arutusel sõjakuriteod endises Jugoslaavias, kohtu all oli endine Serbia president Slobodan Milosević, kes hiljuti

suri. Kohus on arutanud ja ja arutab mitmes Aafrika riigis (Liberia, Kongo Demokraatlik Vabariik, Uganda, Sudaani Darfuri provints jt) toimunud kuritegusid.

Eestis uurib inimsusevastaseid kuritegusid, sõjakuritegusid ja genotsiidi kaitsepolitsei. Kohtu alla on antud ja süüdi mõistetud mõned nn mõrvar-agendid, kohtuistungeid on peetud ka küüditamistes osalenute üle. Menetlused enne Teist maailmasõda esimese Nõukogude okupatsiooni ajal toime pandud kuritegude ja Saksa okupatsiooni aja kuritegude asjas eri põhjustel kohtusse ei jõudnud (kas selle tõttu, et süüdlased olid surnud või siis polnud piisavat tõendusmaterjali).

Rahvusvahelise sõjaõiguse juures tuleb nimetada ka 1970.–1990. a sõlmitud lepingud ja kokkulepped strateegilise ründerelvastuse ja Euroopa tavarelvastuse piiramise kohta, bioloogiliste ja keemiarelvade leviku tõkestamise kokkulepped, jalaväemiinide kasutamist, varumist, tootmist ja üleandmist keelustav ja nende hävitamist nõudev konventsioon (1997) jm, mille lähemaks käsitlemiseks siinkohal ruumi napib.

New York on maailma kõige euroopalikum linn, sest seal on tänini juudi elanikkond. See banaalne paradoks võtab kokku kaks olulist tähelepanekut. Esiteks pole tänapäeva Euroopa linnades holokausti tagajärjel enam juudi kvartalit ja teiseks oli Euroopas pikka aega olnud mõjukas juudi vähemus, mis paratamatult aitas kujundada Euroopa nägu.

Kuni 19. sajandini oli juudi kultuur Euroopa kultuuri lahutamatu osa. Tänapäeval ei mõtle keegi näiteks Felix Mendelssohn-Bartholdy muusikast kui juudi muusikast või Heinrich Heine raamatutest kui juudi kirjandusest. Mõlemad esindavad Euroopa kultuuri. Natsirežiim ei suutnud kaotada juudi kultuuri mõju Euroopale, kuigi suutis hävitada peaaegu kogu juudi rahvastiku ja ka juudi kultuuri. 19. ja 20. sajandil kandus juudi kultuur emigrantidega Ameerikasse, Uude Maailma, kus see säilis ja arenes, ennekõike arhitektuur, kirjandus, kunst ja muusika.

Artikkel keskendub Hitleri-Saksamaal toimunud sündmustele, mille tagajärjel juudi kultuur Euroopas peaaegu hävitati. Inimestest, kes seda kultuuri kaitsesid ja arendasid, said genotsiidi ohvrid.

Kes on juut?

Küsimusele, kes on juut, pole kerge vastata. Nii nagu on raske kokku leppida selles, kes on eestlane, on raske leppida kokku lihtsas määratluses, kes on juut. Vastus sõltub sellest, kes küsib ning millal ajaloos see küsimus on esitatud.

Tänapäeval peavad paljud inimesed end juutideks lihtsalt sellepärast, et nad ise määratlevad end nii. Kuid enam levinud ja aktsepteeritud selgituse järgi on juut isik, kelle ema on juut või kes tunnistab juudi usku. Mõnikord peab end juudiks ka see inimene, kelle isa on juut. Levinud on seisukoht, et juut on selline inimene, kes tunnistab juudi usku ja peab kinni traditsioonidest, mille juured ulatuvad enam kui 3000 aasta taha.

Judaism põhineb usul kõikvõimsasse loojasse. Jumal käskis Moosesel juhtida iisraellased¹ Egiptusest välja, kus vaaraod neid orjadena kohtlesid. Mooses juhatas oma rahva Kaananimaale, mis on Iisraeli riigi ligikaudne asukoht tänapäeval.

Sel ajal, kui juudid Egiptusest välja rändasid, ilmutas Jumal end Moosesele ja andis talle juhised, mida juudid pidid edaspidi järgima. Kõige tuntumad nendest on kümme käsku. Kõik need seadused on kirja pandud Tooras (seaduses), mida kristlased kutsuvad Moosese raamatuteks. Toorat järgivad juudid kas osaliselt või täielikult tänaseni. Ometi ei tunnista paljud end juudiks pidavad inimesed judaismi. Suurem osa Euroopa ja USA juute on tänapäeval ilmalikud. Tegelikult võib juudi usku pöörduda igaüks, isegi see, kes pole juudi päritolu, kuigi judaism aktiivset misjonitööd ei tee.

¹ Kuni aastani 722 eKr kasutati mõistet heebrealased või iisraellased, pärast nimetatud aastat Kaananimaale jäänud usukoguduse liikmeid hakati nimetama juutideks.

Samamoodi nagu kristlus ja islam, on ka judaism monoteistlik religioon. Kõik kolm põhinevad usul ühte ja samasse Jumalasse ning nende põhimõtted ja uskumused on paljuski sarnased. Et kõik kolm religiooni peavad Aabrahami oma esiisaks, on neid vahetevahel nimetatud ka abrahamiitlikeks religioonideks.

Kokkuvõtteks võib öelda, judaismile on iseloomulik uskumus, et Jumal valis välja isikud ja perekonnad, kellest sai alguse rahvas, religioon ja lõpuks rahvus.

Kuidas jõudsid juudid Euroopasse?

1000. aasta paiku eKr asutasid iisraellased kuningate Sauli ja Taaveti juhtimisel Kaananimaal riigi. Kuningad assimileerisid iisraeli rahva edukalt varem Kaananimaal elanud etniliste gruppidega. Kuid 722. aastal eKr vallutasid maa assüürlased ja tõrjusid iisraellased põhja poole. Juudamaa oli ainus ala, mis neile jäi. Selles ajast alates kutsutakse iisraellasi juutideks. Juudas oli Jakobi neljas poeg. 586. aastal eKr vallutasid babüloomlased Juudamaa ja suur osa juudi rahvast viidi vangidena Babülooniasse.

Neid kahte sündmust peetakse juudi ajalooteaduses juutide laialirände ehk diasporaa alguseks. Juudid pillutati laiali üle kogu Lähis-Ida. Samal ajal arenes edasi judaism. Religioosse elu keskseks institutsiooniks sai sünagoog. 539. aastal eKr lubati juutidel Juudamaale tagasi pöörduda. Kui kreeklased 333. aastal eKr vallutasid Aleksander Suure juhtimisel vägeva Pärsia impeeriumi, said juudid õiguse liikuda Aleksandri hellenistliku impeeriumi piires ja paljud neist asusid Euroopasse.

Need, kes pöördusid tagasi Jeruusalemma, taastasid judaismi rituaalid ja kõige tähtsama kultusekoha — kuningas Saalomoni templi. Jeruusalemm sai uuesti religioosseks keskuseks ja oli lühikest aega juutide kontrolli all. Kui roomlased vallutasid hellenistliku impeeriumi, sai Juuda riigist tohtu Rooma impeeriumi vasallriik.

Rooma võimu all oli juutidel impeeriumi piires veelgi suurem liikumisvabadus. Seetõttu kujunesid juutide asualad Euroopas, Kesk- ja Lähis-Idas ning Põhja-Aafrikas. Mõned sel ajal asutatud kogukonnad on säilinud tänini.

66. aastal tõusid Juudamaa juudid roomlaste vastu üles, et asutada oma kuningriik. Esialgu taheti vabastada Jeruusalemm. Ülestõusu juhtisid religioossed ja ekstremistlikud grupid, nagu sikaarid ja seloodid. Lahing juutide ja Rooma leegionide vahel lõppes Jeruusalemma purustamisega 70. aastal ja Masada langemisega 73. aastal. Masada kaitsjad sooritasid allaandmise asemel kollektiivse enesetapu.

Kuningas Saalomoni tempel purustati, polnud enam juudi usukeskust, polnud ka usku. Diasporaa oli peaaegu täielik. Ometi jäid paljud juudid pärast täielikku hävingut Juudamaale. Ülejäänud liikusid aladele, kus aja jooksul tekkisid väikesed juudi kogukonnad.

Juudid asusid kõikjale Euroopas

Peamiselt suundusid juudid Kreekasse ja tänapäeva Itaalia alale, kuid nende kõige tähtsam varane asustus Euroopas oli Hispaanias. 7. sajandil püüdis Hispaania kuningas sundida juute ristiusku pöörduma. Kui araablased 8. sajandil Hispaania vallutasid, eksisteerisid kristlik ja

juudi kogudus kõrvuti, kumbki järgis oma traditsioone. Araablase valitsusajal said juudi kogukonnad Hispaanias mõjutusi naabritelt, nii moslemitelt kui ka kristlastelt.

13. sajandil vallutasid kristlikud armeed Hispaania tagasi. Ja järgneva kahe sajandi jooksul eksisteerisid kolm religiooni sõbralikult kõrvuti. Ometi sunniti Hispaania inkvisitsiooni ajal 15. sajandi teisel poolel juute ristiusku pöörduma. Kuid kuningas Fernando ja kuninganna Isabeli valitsemisajal hakati kahtlema, kas juudid ikka on tõelised kristlased. 1492. aastal otsustati, et kõik juudid peavad nelja kuu jooksul maalt lahkuma. Pagendamise tulemusena tekkisid uued juudi kogukonnad Euroopas, eriti Hollandis ja hiljem Kesk-Euroopas.

Iseloomustades juutide elu Euroopas, peab arvestama sellega, et nad olid pidevalt pagenduses ja sellega, kuidas kohalik rahvas neisse suhtus. Pagendamine tekitas uusi kogukondi ja kohaliku elanikkonna tolerantsus võimaldas juudi religiooni ja kultuuri arengut. Näiteks Poola kuningas Kazimierz III, tuntud ka Kasimir Suure nime all (1333–1370), andis juutidele kõik oma riigi kodanike õigused ja õiguse jääda oma usku. Neid juute, kes asusid elama Lõuna-Euroopasse, samuti Põhja-Aafrikasse ning Lähis- ja Kesk-Itta, kutsuti sefardideks, Kesk- ja Ida-Euroopa juute nimetati aškenaazideks.

Mõlemal grupil oli oma keel: espanjool ja jidiš. Kuid see ei olnud ainus kohalikest mõjutustest tingitud erinevus, erinevusi oli ka kultuuris, näiteks kirjanduses, muusikas ja isegi toidueelistuses. Aškenaazide ja sefardide erinevused on sarnased Lõuna- ja Põhja-Euroopa kultuuriliste erinevustega. Üldjoontes on nende kultuur ja religioon siiski ühesugused.

Getod

Juutidevastaste repressioonide ajal kasutati juutide ühiskonnast täielikuks kõrvaldamiseks mitmesuguseid meetmeid. Näiteks ei lubatud juutidel elada seal, kus nad soovisid, samuti ei tohtinud nad pidada teatud ameteid, omada maad, vahetevahel sunniti neid linnades elama spetsiaalselt juutidele mõeldud suletud alal, s.o getodes.

Sõna geto tuleb itaaliakeelsest sõnast ghetto, mis tähendab (metalli) valamist. 1516. aastal eraldati juutidele see Veneetsia osa, kus varem olid olnud valukojad suurtükkide valamiseks. Kuid spetsiaalselt juutidele eraldatud alasid oli mõnes linnas olemas juba enne Kristust.

Eri aegadel kehtisid eri piirkondades erinevad piirangud. Sellepärast olid mõnes piirkonnas juudi kogukonnad suuremad kui mujal. Kuna juutidel ei tohtinud üldiselt olla maad, oli juudi põllumees ebatavaline nähtus. Peamiselt olid nad kaupmehed või arstid, sest seadus ei keelanud neil tegelda kaubandusega ning arstiamet oli üks nn vabadest elukutsetest. Selliste vabade elukutsete pidajad ei pidanud kuuluma gildidesse, kus liikmeksolekuks oli nõutav ametivõimude ja teiste gildi liikmete luba. Lisaks kõigile ametlikele piirangutele, mis ei lubanud juutidel vabalt valida ei elukohta, religiooni ega ametit, sõltus nende käekäik kohaliku elanikkonna suhtumisest, mis sageli oli vaenulik.

Antisemitism

Mõiste antisemitism võeti kasutusele 19. sajandi lõpul. Sõna semiit on Euroopa päritolu ja seda kasutatakse semiidi, nt heebrea või araabia keelt kõneleva inimese kohta. Ennekõike tähendab antisemitism juudivastast hoiakut.

Antisemitism ilmnis juba keskajal, kui katoliku kirik toetas eraldatud juudi kvartalite rajamist.

Samal ajal tugevnesid elanikkonna seas juudivastased eelarvamused. Sellest alates, kui juudid hakkasid omaette elama ega segunenud teiste rahvastega, võisid niisugused teadmatusel tingitud eelarvamused põhjustada nende vastu põlgust ja viha.

Mida kujutas endast antisemitism?

- 1) Oli vaja leida keegi, kes on rahva hädades süüdi. Keskajal arvati näiteks, et juudid levitavad katku, mürgitades allikaid.
- 2) Levitati Jumala tapja müüti, st usuti, et juudid tapsid juut Jeesuse ja keeldusid kristlasteks saamast.
- 3) Levitati müüti juutide üleilmsest vandenõust, mille kaudu juudid kontrollivad ülemaailmset poliitikut ja rahandustegelaste salajast koostööd, mis eeldatavasti kontrollivat kogu maailma majandust. Müüti põhjendati tõsiasjaga, et juudi kaupmehed, kellega lihtinimesed kokku puutusid, olid jõukad ja seega mõjukad.

Mõnel perioodil muutus Euroopas antisemitism nii tugevaks, et jõuti vägivaldani. Juute kiusati taga: nende kodud, sünagoogid ja poed purustati, nende endi kallal tarvitati vägivalda ja neid isegi mõrvati. Niisugust spontaanset vägivalda nimetati pogrommiks. Mõiste pogromm on pärit Venemaalt, kus tsaarivõim rakendas mõnikord salapolitseid, et ässitada inimesi šovinistlikele rüüsterünnakutele.

Näiteks on taolisi pogrome kujutatud 1964. aastal Ameerikas lavastatud muusikalis „Viiuldaja katusel“. Ühes väljamõeldud Venemaa külas Anatevkas peavad juudid võitlust, et säilitada oma traditsioone ja jääda ellu, hoolimata kasakate rüüsteretkedest. Muusikal põhineb Sholem Aleichemi romaanil „Piimamees Tevje“. Selles, aga ka Don Bluthi multifilmis „Ameerika saba“ hiir Fievelist olid tsaari kasakad kurjategijad. Film on kronoloogiline ülevaade Mousekewitzite, juudi hiireperekonna elust ja põnevatest seiklustest Ameerikasse rändamisel. Nii muusikal kui ka film räägivad äärmisest vaesusest, milles elas enamik Ida-Euroopa juute.

Emantsipatsioon

Suhtumine juutidesse hakkas ühiskonnas järk-järgult muutuma valgustusajal, s.o 18. sajandil. Filosoofilised ideed kodanike vabadustest ja õigustest laiendati ka vähemustele. See tähendas, et kõik õigused ja kohustused laienesid kõikidele elanikele võrdselt. Juutide jaoks oli see emantsipatsioon ehk vabanemine, see oli vabanemine keeldudest: tühistati ameti- ja elukohapiirangud, paljud Euroopa getod kadusid ja juudid sulandusid muu

elanikkonna hulka. Rahvusgrupid integreeriti, juudi ja Lääne-Euroopa kultuur hakkasid vastastikku teineteist mõjutama.

Juudi emantsipatsiooni vastu võitlesid nii mõned juudi ortodokssed grupid kui ka mõned antisemiitlikud rühmitused. Juutide integratsioon teiste rahvusgruppidega siiski jätkus. Emantsipatsioon muutis juutide elustiili, ehkki selleks läks kaua aega. Ja kuigi nad võisid nüüd töötada igal alal ja elada igal pool, ei kiirustanud nad seda tegema.

Emantsipatsioon oli muutus, mis toimus mitme põlvkonna jooksul. See piirdus ainult Lääne-Euroopaga ega jõudnud kunagi Ida-Euroopasse. Kui natsid jõudsid Ida-Euroopasse, leidsid nad sealt eest veel getosid. Ida-Euroopa juudid olid ka veel 19. ja 20. sajandil oma mittejuudi naabritest rangelt eraldatud. See ei tähendanud, et neil aladel oleks juute vähem sallitud kui Lääne-Euroopas. Vastupidi, näiteks Poolast on näiteid selle kohta, kuidas erinevad kultuurid kõrvuti elasid. Eriti väikestes küldes ja linnades pidid eri rahvusrühmad rahulikuks kooseksisteerimiseks teineteise kultuuri ja keelt tundma.

Hoolimata emantsipatsioonist Lääne-Euroopas juute umbusaldati. Enamgi veel, põhirahvastiku hulgas oli inimesi, kelle arvates oli juute raske aktsepteerida, sest need hoidsid kinni oma traditsioonidest, täitsid avalikult oma usukombeid. Paradoksaasel moel oli see emantsipeerunud Lääne-Euroopa, mitte eraldatud Ida-Euroopa, kust algas holokaust.

Juutide osa Euroopa moderniseerumisel

Kui juudid Lääne-Euroopas emantsipeerusid, lõid nad laia kontaktide võrgu, mis ulatus riigipiiridest väljapoole. See koostöövõrk võimaldas tehnoloogilistel ja finantsilistel uuendustel kiiresti levida. Juudi kultuurile oli omane järjepidevalt otsida ratsionaalseid lahendusi spetsiifilistele probleemidele. Kuna juute ei piiranud Euroopa vanamoelised ja feodaalsed struktuurid, mis hoidsid ära igasugused vastuhakud valitseva korra vastu, jõudsid nad sageli põhjapanevate tulemusteni. Näiteks Poolas Łódźis arendasid juudid tekstiilitööstuse sellisele tasemele, et masstootmine suutis anda odavaid, kuid kvaliteetseid rõivaid. Poola tekstiilitööstuse tehnilised uuendused levisid kiiresti ka mujale Euroopasse.

Łódźi tekstiilitööstuse edu võimaldas jõukatel juudi tehaseomanikel ehitada endale silmapaistvaid hooneid. Seega võib Euroopa 19. ja 20. sajandi arhitektuur olla tänu juutidele uuenduste eest, mille üheks tulemuseks on näiteks juugendstiil.

Tühimik

Holokaust ei tähendanud vaid natsirežiimi kavatsust hävitada mitte ainult juudi elanikkond, vaid ka juudi kultuur. Näiteks arhitektuurist ja muusikast oli juudi mõju raske välja juurida, sest siis oleks tulnud hakata hooneid maha lõhkuma. Kuigi oli keelatud ette kanda juudi heliloojate töid, ei saanud keegi takistada inimestel kodus kuulata vanu plaate Mendelssohn-Bartoldy või Mahleri loominguga. Oluline oli mitte lasta juute levitada oma kultuuri mujal Euroopas. Viini Gauleiter ja Kolmanda Riigi asehaldur Viinis Baldur von Schirach kõneles 14. septembril 1942. aastal Viinis Euroopa noorte kogunemisel:

Iga Euroopas tegutsev juut on ohtlik Euroopa kultuurile. Kui keegi soovib mind süüdistada kümnete tuhandete juutide deporteerimises Ida-Euroopa getodesse linnast, mis oli kunagi Euroopa juutide pealinn, olen ma sunnitud vastama: „Minu arvates on see tõsine panus Euroopa kultuuri.“²

Holokaust likvideeris mitme Lääne-Euroopa linna juudi kogukonna ja Ida-Euroopas hävitati kogu juudi kultuur. Juudi külad idas hüljati sõja lõpul ja linnade getod olid varemetes. Lõpuks asusid getodesse elama sõjas kodutuks jäänud inimesed. Tühjad sünagoogid muudeti kauplusteks või isegi avalikeks ujulateks.

Kuid tühjusi saab kõnelda ja vaikus saab muutuda sõnadeks. Juudi matusepaigad, sünagoogid ja ehitised on tunnistajateks, arhiividokumendid jutustavad elust, mida enam ei ole. Fotosid ja illustratsioone, mis kirjeldavad seda tühimikku, kasutatakse tihti holokausti õpetamisel.

² Trials of the Major War Criminals before the Nuernberg Military Tribunals, Washington 1949–53. Vol XXXI, 515.

Järgnev ülevaade on mõeldud eelkõige ajalooõpetajatele süstemaatiliste taustateadmiste andmiseks holokaustiga seotud institutsioonidest ja faktoloogiliseks baasiks holokausti ohvritest Eestis. Samuti võib seda soovitada lugeda teema vastu sügavamalt huvi tundvatele gümnaasiumiõpilastele.

Eesti ja holokausti seoseid saab ja tuleb vaadata II maailmasõja sündmuste kontekstis, sest ei eksisteerinud „Eesti holokausti“. Sama moodi ei saa rääkida „Balti holokaustist“, vaid tuleb vaadelda, kuidas ja milliste vahenditega viidi konkreetsel maal ellu Saksamaa juutidevastast poliitikat. Erinevused Balti riikides toimunu vahel olid märkimisväärsed. Erinevuste põhjuseks oli ühelt poolt juutide väga erinev arv ja osakaal kohalikus rahvastikus. Enne Teist maailmasõda moodustasid juudid Leedus ca 10% rahvastikust, Lätis ca 4%, Eestis ca 0,4% ehk umbes 4400 inimest. Umbes pooled Eesti juutidest olid enne sõda koondunud Tallinna ja Nõmmele, ligi tuhat juuti elas Tartus, lisaks veel Pärnus, Narvas, Viljandis ja Valgas. Sama palju kui juute, oli Eestis ka lätlasi, mõlemad olid marginaalsed vähemused. Juutide osa Eesti ühiskonnas oli siiski märgatavam nende proportsionaalselt suurema osa tõttu kaubanduses ja tööstuses.

Saksa okupatsiooni aegsete sündmuste juures on oma roll ka 1940/1941. aasta Nõukogude okupatsiooni ajal toimunud. Ühelt poolt tabas Nõukogude võimude poolt läbi viidud tööstus- ja kaubandusettevõtete ulatuslik natsionaliseerimine juudi kogukonda suhteliselt valusamini kui kedagi teist: 70% ühiskondlikult aktiivsete juutide tegevusalaks Eestis oli kaubandus või tööstus ning natsionaliseerimine tähendas suure osa jaoks neist nende seniste elatusvahendite kaotust või vähemalt reaalselt ähvardust selleks. 1941. aasta juuniküüditamine tabas ca 400 juuti ehk 10% Eesti juudi kogukonnast. Need asjaolud tingisid osa juutide otsuse pärast Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahelise sõja algust mitte evakueeruda Nõukogude tagalasse, vaid jääda sakslaste meelevalda. Teiselt poolt astus hulk juute Nõukogude okupatsioonivõimu teenistusse, mis andis hiljem hoogu Saksamaa propagandaveskitele. Nõukogude okupatsioonivõimuga koostööd teinud juudid ei pruukinud sugugi olla kommunistlikult meelestatud, kuid vajadus sobituda uude ühiskondlikku süsteemi viis nad koostööle, mis Eesti väikeses ühiskonnas silma torkas.

Saksa okupatsiooni aegsed politseiasutused Eestis

Juutide vastu suunatud repressioonidega Saksa okupatsiooni aegses Eestis oli seotud mitu politseiasutust ja muud okupatsioonivõimu asutust. Esimestel nädalatel pärast Nõukogude okupatsiooni asendumist Saksa omaga arreteeriti ja hukati teiste seas ka juute üldiste tagalapuhastusoperatsioonide raames ning seda juhtisid sõjaväevõimud (väli- ja asulakomandandid). Juudivastaste repressioonide süstemaatilise rakendamisega tegelesid sõja kestel eelkõige personaalselt SS-Reichsführerile, siseministrile ning Saksa Politsei juhile Heinrich Himmlerile alluvad asutused, kes konkureerisid omavahel mõjuvõimu pärast. 1941. a kevadel moodustati Saksamaal spetsiaalsed sihtüksused (saksa k *Einsatzgruppe*). Need Riigi Julgeoleku Peaametile (saksa k *Reichssicherheitshauptamt* – RSHA) allunud üksused

koosnesid julgeolekupolitsei ja SD ametnikest, igapäevaste julgestas sõjaliselt üks relva-SSi kompanii. Operatiivgrupid olid sõjalised motoriseeritud politseiüksused, mis liikusid koos Saksa armee üksustega. Moodustati neli sellist üksust.

Einsatzgruppe A SS-Brigadeführer dr. Walter Stahleckeri juhtimisel liikus koos väegrupiga Nord ning oli ette nähtud tegutsema Balti riikides ja Põhja-Venemaal. Einsatzgruppe A jaotati neljaks komandoks, neist Eestisse suundus erikomando (saksa k *Sonderkommando*) 1a SS-Sturmbannführer Martin Sandbergeri juhtimisel. Detsembrist 1941, kui Eesti territoorium viidi väegrupi Nord tagala juhataja alluvusest tsiviilokupatsioonivõimu alla, formeeriti erikomando 1a baasil Saksa julgeolekupolitsei ja SD (Jupo ja SD) Eestis.

15. septembril 1941 alustas väegrupi Nord tagala juhataja korraldusel tööd Eesti omavalitsus, mida juhtis Hjalmar Mäe. Üldise korra tagamiseks formeeriti politseiaparaat, mille struktuuri ja koosseisu aluseks võeti üldjoontes Eesti Vabariigi aegne (enne 21. juunit 1940 kehtinud) struktuur ja koosseis. Eesti Vabariigi lõpuaastatel juhtis politseid siseministeeriumile alluv politseivalitsus, millele allusid nii välis-, kriminaal-, kui ka poliitiline politsei. Nüüd loodi eesti omavalitsuse sisedirektoriumile alluv Politsei ja Omakaitse valitsus (POV), millele allutati ka Omakaitse. POV jagunes kolmeks osakonnaks ja neljaks inspektuuriks, sh poliitilise politsei inspektuur ja kriminaalpolitsei inspektuur. 28. oktoobril 1941 määrati poliitilise politsei Inspektoriks Roland Lepik,³ kes oli selle ametikoha ülesandeid täitnud juba varem. 8. detsembril 1941 määrati tema asemele endine Eesti õhuväe major Ain-Ervin Mere. Poliitilise politsei allumine eesti omavalitsusele oli formaalne. Tegelikult said eesti poliitilise politsei ametnikud oma käsud algul erikomando 1a ja alates detsembrist 1941 Saksa julgeolekupolitsei ja SD ülemalt Eestis Martin Sandbergerilt.

Mais 1942 moodustati Eesti omavalitsuse Politsei ja Omakaitse valitsuse struktuuri kuulunud poliitilise politsei baasil uus keskasutus, eesti julgeolekupolitsei (EJP), millele allutati kriminaal- ja poliitiline politsei. EJP juhiks sai senine poliitilise politsei ülem A.-E. Mere, kes allutati Saksa julgeolekupolitsei ja SD ülemale Eestis ning formaalselt ka Eesti omavalitsuse juhile. Nimetusi eesti julgeolekupolitsei ja saksa julgeolekupolitsei kasutati ainult kohalikus asjaajamises eestikeelsetes dokumentides. Tegelikult oli nüüdsest tegu Saksa julgeolekupolitsei ja SD osakonnaga: vastavalt A grupp ehk saksa osakond ning B grupp ehk eesti osakond. Osakonnad olid analoogse struktuuriga ning ülesanded jagatud nii, et eesti osakonna ametnikud pidid ära tegema tegeliku töö ja vastavale saksa osakonnale jäi kontrolliv ning otsuseid kinnitav roll.

Eesti juutide saatus

1941. aasta juuliks, kui Saksa sõjavägi Eestisse jõudis, oli siia jäänud ca 1000 juuti, ülejäänud olid koos Punaarmee Venemaale evakueerunud. Enamik siiajäänuid elas endiselt

³ Roland Lepik (1910–1942/43). Lõpetas 1928 Tartu Treffneri gümnaasiumi, õppis 1928–35 Tartu ülikoolis õigusteadust. Alates 1937 Isamaaliidu ametnik Tartus. 1. septembril 1941 määrati Tallinn-Nõmme prefektuuri poliitilise politsei juhiks, 27. septembril viidi üle poliitilise politsei inspektuuri ja oli alates 28. oktoobrist Politsei ja Omakaitse valitsuse poliitilise politsei inspektor. Tagandati ja arreteeriti ametialaste kuritegude süüdistusega 8. detsembril 1941, mõisteti süüdi ja hukati.

Tallinnas, aga ka Tartus ja Pärnus. Enamik neist hukati poole aasta jooksul ning on nimeliselt fikseeritud Eugenia Gurin-Loovi raamatus „Suur häving“ (1994). Hiljem on nimekirja täpsustatud, eri allikad annavad hukatute arvaks 921(929) – 963. Et lõplikku arvu pole võimalik kindlaks teha, siis võib väita, et 1941. aastal mõrvati kuni 1000 Eesti juuti. Palju raskem on selgusele jõuda hukkamiste asjaoludes: kus, millal ja kelle käe läbi. Juutide hävitamine Eestis 1941. aastal erines tunduvalt Leedus ja Lätis toimunud. Seal korraldati Einsatzgruppe' de „juudibolševismi“ propaganda saatel vahelduva eduga kohalike elanike juudivastaseid pogromme ning juutide massihukkamisi. Einsatzgruppe A juhataja Walter Stahleckeri idee kohaselt tuli jätta mulje, et arveteõindamine bolševike ja juutidega toimus kohalike elanike oma initsiatiivil ilma Saksa võimude suunamiseta.

Eestis kujunes olukord teistsuguseks. Einsatzgruppe A 12. oktoobri 1941. a olukorraülevaates tõdeti, et Eestis pogromme korraldada ei ole õnnestunud ja seda peeti vähese propaganda veaks. Kui uskuda erikomando 1a ülemat Martin Sandbergerit, siis oli pogrommidest hoidumine Eestis üks osa tema sihiteadlikust poliitikast, mille eesmärgiks oli saavutada eestlaste usalduslik suhtumine endasse ja Saksa okupatsioonivõimu üldse. Kogemused Lätis olid näidanud, et avalik vägivald, sh ka juutide suhtes, häälestas elanikke uue võimu vastu. Sandbergeri seisukohtadega leppis ka tema otsene ülem Einsatzgruppe A juhataja Stahlecker. Juristiharidusega Sandberger, kes Jupo ja SD ülemana oli vastutav korra ja stabiilsuse eest, eelistas kasutada meetodeid, mis vähemalt näiliselt jätsid läbiviidavatest repressioonidest seadusliku mulje. See tähendas teatud bürokraatlike normide täitmist: arreterimiskorralduse vormistamist, juurdlustoimikut, otsuse kooskõlastamist jne. Endiselt jäi kehtima põhimõte, et aktsioon peab välja paistma kohaliku initsiatiivina ning surmaotsused peab täide viima Omakaitse.

Eesti juutide hävitamise võib jagada kaheks etapiks. Esimesel etapil, alates 1941. aasta juuli keskpaigast, arreteriti juute üldiste tagalapuhustusaktsioonide käigus kohe pärast vastava piirkonna langemist Saksa armee kontrolli alla. Sellisel puhul toimus see Saksa sõjaväevõimu (välikomandandi) ning mitte veel erikomando 1a korraldusel. Arreterimiste ja hiljem ka hukkamiste teostajaks olid enamasti eestlastest metsavennad, Omakaitse liikmed või politseinikud. Puudus üldine korraldus kõigi juutide arreterimiseks, kuid kahtlusalustena arreteritute hulgast sorteeriti juudid välja ning paigutati eraldi ruumidesse. Enamikul juhtudel hukati sel perioodil ainult mehed. Surmaotsuseid langetati eri moel, sest okupatsioonivõimu struktuurid ei olnud selleks ajaks veel tervikuna välja kujunenud. Formaalne otsuse langetamine delegeeriti eestlastest ametnikele, kelle otsused pidi aga kinnitama kohalik Saksa välikomandant või erikomando 1a ülem.

Tinglikult 10. septembrist 1941 algas teine etapp, kui kogu juutidega seondud koondus erikomando 1a kätte. Erikomando ülem Sandberger andis korralduse arreterida kõik meessoost juudid alates 16. eluaastast. Korralduse tegelik elluviimine varieerus vastavalt kohalikele oludele. Näiteks Tallinnas kästi kõik töövõimelised naissoost juudid viia Harku laagrisse. Et kõigi juutide kohene deporteerimine ei olnud võimalik, tuli nende suhtes rakendada „traditsioonilisi“ kitsendusi: keelati ühiskondliku transpordi ja rajatiste kasutamine, riietel tuli kanda kollast eraldustähte jne. 20. septembriks tuli politseil koostada juutide täielik nimekiri. Tartus olnud 50 juuti olid selleks ajaks sealses laagris tõenäoliselt

juba hukatud, sama käib ka Pärnu juudi meeste kohta. Enamik Pärnu juudi naise ja lapsi hukati oktoobris-novembris. Nii puudutas edasine eelkõige Tallinnas elanud juute, kes koguti Patarei vanglasse ning linnalähedasse Harku laagrisse. Patarei vanglas hoitud ligi 300st Tallinna juudi mehest 200 hukati 6. oktoobriks, ülejäänud hiljem. Ligikaudu 400 naist ja last arreteeriti ning suleti Harku laagrisse peamiselt oktoobris. Nende hukkamise aeg ning koht ei ole teada. On võimalik, et nad hukati laagris kohapeal, tõenäoliselt hiljemalt 1942. aasta jaanuariks, sest 20. jaanuaril kuulutati Eesti Wannsee konverentsil „juudivabaks“ piirkonnaks.

Eestlaste rolli kohta Eesti juutide hukkamisel võib öelda, et juulis-augustis 1941 oli juutide arreteerimisel ja hukkamisele saatmisel otsustav roll Saksa sõjaväe institutsioonidel ning see toimus üldise tagala puhastamise sildi all. Hukkamiste täideviijateks leiti eestlasi Omakaitsest või politseinike hulgast, kes võisid olla tegevad valvuritena samas kinnipidamiskohas. Alates septembrist, kui juhtroll oli erikomando 1a käes, läks kõik nii, nagu Sandberger plaaninud oli. Käivitati bürokraatlik protseduur, kus eesti poliitilise politsei ülesandeks oli arreteerimine, formaalne juurdlus ja otsuse vormistamine, mis läks kinnitamiseks Saksa julgeolekupolitseile. Sageli piisas süüdistuseks sellest, et rahvuseks oli juut. Hiljem saatis Saksa julgeolekupolitsei juba vanglaülemale nimekirjad hukatavate kohta. Hukkamised viis läbi poliitilise politsei juures tegutsenud eestlastest formeeritud hukkamiskomando. Ei ole teada, kes ja millal andis käsu hukkamiseks ja kes kuulusid hukkamiskomandosse. Keskne roll lähtuvalt ametikohast oli eesti poliitilise politsei juhil Roland Lepikul, Tallinn-Harju prefektuuri poliitilise politsei ülemal Ervin Viksil⁴ ja hukkamiskomando ülemal Aleksander Koolmeistril.⁵

Välisriikide juudid Eestis

1942. aasta jaanuariks oli Eestis veel ainult üksikuid juute. Mõnel Eesti juudil õnnestus end Saksa võimude eest varjata, osa neist tabati siiski järgmistel kuudel. Sõja-aastate jooksul töid Saksa võimud Eestisse juute ka mujalt Euroopast. Nemad paigutati Saksa julgeolekupolitseile ja SD-le või SS-i Majanduse ja Halduse Peaametile (saksa k *SS Wirtschafts-Verwaltungshauptamt*, WVHA) allunud laagritesse. WVHA valitsemisalas asutatud laagrid allusid vahetult koonduslaagrite inspektorile SS-Gruppenführer Richard Glückile, kes omakorda allus vahetult Himmlerile. Vaivara koonduslaager oli ainuke WVHA koonduslaager

⁴ Ervin Viks (1897–1983). Õppis Tartu kommertskoolis, 1918. a. novembrist võitles vabatahtlikuna Vabadussõjas Tartu kooliõpilaste roodus, oli eesliinil kuni 1919. aasta aprillini. A-st 1920 kaitsepolitsei ametnik, a-st 1926 poliitilises politseis. 1939–1940 oli poliitilise politsei komissari kohusetäitja Kuressaares. Vabastati ametist 20. juulil 1940 pärast Eesti okupeerimist. 1941–42 Tallinn-Harju poliitilise politsei ülem, 1942–43 eesti julgeolekupolitsei B IV osakonna (poliitilise politsei) juhataja asetäitja, 1943–44 juhataja. Läks 1944 Saksamaale ja 1950 Austraaliasse.

⁵ Aleksander Koolmeister (1897–1948). Õppis Viljandi kaubanduskoolis. 1914–17 I maailmasõjas tsaariarmees, leitnant, 1917–18 eesti rahvusväeosades. 1919–20 Eesti sõjaväes, kapten. A-st 1921 teenis raudteepolitseis, läks erru. 1940 oli villavabriku meister. 1941. a suvel oli Omakaitse, hiljem teenis Tartu koonduslaagri eriosakonnas, 1941–42 poliitilise politsei Jamburgi välisosakonna ülem. 1942. a mais vabastati tervislikel põhjustel teenistusest. 1943 mobiliseeriti, kuid mõisteti vangi teenistusest omavolilise lahkumise pärast. 1944. a märtsis vabastati ja saadeti reamehena 3. piirikaitserügementi. 1948 vangistati Tartus ja mõisteti 25 a-ks vangilaagrisse.

Eestis. Varem Eesti territooriumil asutatud nn töö- ja kasvatuslaagrid allusid Julgeolekupolitsei ja SD asutuste kaudu Eestis Riigi Julgeoleku Peaametile (RSHA).

Julgeolekupolitseile ja SD-le allunud kinnipidamiskohtadesse sattus vähesel määral juute Eestis asunud sõjavangilaagritest, kes sõjavangide seast välja selekteeriti ja julgeolekupolitseile üle anti. Kahel korral toodi Eestisse ka suurem hulk juudi vange.

Jägala laager

1942. aasta septembris saadeti Saksa võimude poolt ühekordse aktsioonina Eestisse umbes 2000–2100 juuti, kes oli kavas paigutada Tallinna lähedale Jägala laagerisse. Lätisse oli samaks ajaks toodud juba üle 20 000 juudi. Jägala laager ei olnud ette nähtud kinnipeetavate töölerakendamiseks, vaid nende hävitamiseks. Formaalselt nimetati kinnipidamiskohta töö- ja kasvatuslaagriks. Laager allus Saksa julgeolekupolitsei ja SD ülemale Eestis Martin Sandbergerile. Vahepeelise laagrijuhimine oli allutatud eesti julgeolekupolitseile ja selle juhile Ain-Ervin Merele.⁶ Laagri komandandiks määras ta Aleksander Laagi,⁷ komandandi adjutandiks Ralf Gerretsi.⁸ Laagri valvemeeskond koosnes saksa julgeolekupolitsei teenistusse astunud eestlastest.

Esimene ešeloniga jõudis 5. septembril Raasiku raudteejaama umbes 1000 peamiselt tšehhi juuti Terezíni getost Tšehhimaalt. 30. septembril saabus Saksamaalt teine ešelon umbes 1050–1100 juudiga Frankfurdist Maini ääres ja Berliinist. Raasiku raudteejaamas selekteeriti saabunute hulgast välja 400–500 töövõimelisemat, kes saadeti Jägala laagerisse. Ülejäänud, kokku umbes 1600 inimest, hukati mõne päeva jooksul pärast saabumist laagrilähedasel Kalevi-Liiva polügoonil. Hukkamist juhtisid SS-Obersturmführer (ülemleitnant) Heinrich Bergmann ja SS-Oberscharführer (allohvitser) Julius Geese Julgeolekupolitsei ja SD saksa osakonna poliitilisest politseist, kohal oli ka eesti julgeolekupolitsei juht major Mere. Mahalaskjateks olid rühm eestlasi Julgeolekupolitsei ja SD erikompaniist, komandant Laak isiklikult ja eeldatavasti ka osa laagri valvemeeskonna liikmeid.

⁶ Ain-Ervin Mere (1903–1969). Võitles õppursõdurina Vabadussõjas. 1923 lõpetas sõjaväe tehnikakooli, nooremleitnant, a-st 1925 sõjaväelendur. Teenis lennurügemendis ja lennukoolis, 1926 leitnant. 1934 lõpetas kõrgema sõjakooli, ülendati kapteniks ja suunati Kaitseväge peastaapi, viimati mobilisatsioonijaoskonna ülem, 1938 major. Pärast Eesti okupeerimist viidi üle Punaarmee, 1941. a juulis läks sakslaste poolele üle. 1941. a detsembrist eesti poliitilise politsei ülem, 1. maist 1942 31. märtsini 1943 eesti julgeolekupolitsei ülem. Seejärel astus eesti SS-leegioni ja oli mõnda aega 3. eesti SS-brigaadi 43. rügemendi I pataljoni ülemana rindel. 1944 Saksamaale, hiljem elas Ühendkuningriigis.

⁷ Aleksander Laak (1907–1960). 1931 lõpetas sõjakooli, nooremleitnant. Teenis 3. jalaväepataljonis ja Scoutspataljonis, 1936 ülendati leitnandiks. 1941 mobiliseeriti Punaarmee, läks Saksa poolele üle ja oli 1941–1942 Omakaitse Lääne maleva staabi operatiivosakonna ülem. 1942–1943 Jägala vangilaagri komandant, seejärel Tallinna keskvangla ülem. 1944. a sügisel põgenes Saksamaale, hiljem asus elama Kanadasse. 1960. a augustis avaldati Kanada ajakirjanduses süüdistused tema vastu sõjakuritegudes ning 1960. a septembris tegi ta enesetapu.

⁸ Ralf Gerrets (1905–1961). Jäi pärast sundajateenistust üleajateenijaks (oli kantseleiametnik). 1940. a pärast Eesti okupeerimist viidi üle Punaarmee. 1941. a lahkusid tema vanemad ning õde ja vend koos perekondadega järelümberasujatena Saksamaale. 1941. a oktoobris astus Omakaitse teenistusse. Tundis Aleksander Laaki ajateenistuse ajast. Teenis alates 1942. a. augustist Jägala laagri komandandi adjutandina. 1944 jäi Eestisse. 1961 arreteeriti, mõisteti surma ja lasti maha.

Neile, kes Jägala laagrisse jäeti räägiti, et vanemad inimesed ja lapsed viidi talve tuleku eel paremasse laagrisse. Jägala laagris olevad kinnipeetavad pandi saabunuilt ära võetud pagasit sorteerima. Järgmistel kuudel saadeti kinnipeetavaid väikeste gruppidena tööle mujale Eestisse, haigestunud või laagri juhtkonnaga konflikti sattunud vangid lasti Kalevi-Liival maha. Laager tegutses 1943. aasta sügiseni. Selleks ajaks elus olnud kinnipeetavad paigutati Tallinna Patarei vanglasse, hiljem saadeti osa neist Vaivara koonduslaagrisse, 1944. a. sügisel aga koonduslaagritesse okupeeritud Poolas ja Saksamaal. Kalevi-Liival hukati kokku 1800–2000 isikut, lisaks juutidele ka mõnikümme Eesti roma. On teada, et 1942. aasta septembris Eestisse toodud rohkem kui 2000 juudist elas sõja üle 74 inimest.

Prantsuse juudid Tallinnas

1942. aasta märtsist 1944. aasta augustini lähetati Pariisi lähedasest Drancy transiitlaagrist 78 ešeloni rohkem kui 62 000 Prantsuse juudiga okupeeritud Poolas asunud koonduslaagritesse, enamasti Auschwitz. Üks ešelon, nn konvoi nr 73, milles oli 878 meest, saadeti 15. mail 1944 Kaunasesse ja osa neist edasi Tallinna.

Alates 1943. aasta sügisest Julgeolekupolitsei ja SD-d Eestis juhtinud SS-Sturmbannführer Bernhard Baatzile alluvasse Tallinna keskvanglasse jõudis umbes 300 kinnipeetavat Drancyst. Otseselt juhtis Tallinna keskvanglat eesti julgeolekupolitsei.

Janu ja kuumuse tõttu suri osa vange teel Leedust Tallinna, ainuüksi ühe vaguni umbes 60 mehest 14. Tallinna keskvanglasse jõudnute seast selekteeriti kohe saabumise päeval välja umbes 60 nõrgemat kinnipeetavat, kes saadeti nn tööle, kust nad ei naasnud. Prantsuse juutide perioodiline selekteerimine jätkus ka edaspidi. 14. juulil saadeti taas „metsa tööle“ umbes 60 kinnipeetavat, 14. augusti eraldati ülejäänuid umbes 100 haiget, kelle edasise saatuse kohta puuduvad andmed. Tallinna keskvanglas olles tegi osa vange ebaõnnestunud põgenemiskatse. Kolm kahtluse alla langenud meest, Maurice Chamak, Léo Caraco ja Cohen Solal hukati kohapeal. Guy Sarneril ja David Gustinil õnnestus oma osalemist põgenemiskatses varjata.

Kohalike poliitvangide hukkamist korraldas eesti julgeolekupolitsei. Vangivalvurite hilisematest tunnistustest võib järeldada, et välismaiste juutide, sh ka Prantsuse juutide hukkamist korraldas Julgeolekupolitsei ja SD saksa osakond.

Osa prantsuse juute paigutati Lasnamäe laagrisse, kus nad pandi lennuväljal mullatöödele ja laadimistödele raudteejaamas. Mõned käsitöölised rakendati oma erialal: rätsepad pandi näiteks parandama katkisi vormirõivaid. 1944. aasta suve lõpul, kui sakslased valmistusid Eestist lahkuma, saadeti Prantsuse juudid varem Tallinna lähedal hukatute laipu välja kaevama. Ei ole teada, kus täpselt laipu välja kaevati.

1944. aasta augustis, Punaarmee sissetungi eel, hakati vanglaid ja laagreid poliitvangidest tühjendama. Augusti lõpuks oli Prantsuse juutidest elus veel umbes 40. 1. septembril 1944 jõudis laevaga Tallinnast Stutthofi partii poliitvange, nende hulgas ellujäänud 34 Prantsuse juuti. Sõja lõpu Saksamaal elas neist üle ja jõudis tagasi Pariisi 20 meest, lisaks kaks meest Leetu jäänud saatusekaaslastest.

Vaivara koonduslaager

16. märtsil 1943. a kirjutas riigimarssal Hermann Göring oma salajases korralduses: „Eesti põlevkivitööstuse ülesehitamine ja selle kasutuselevõtmine on tööstuse vallas meie tähtsaim sõjamajanduslik ülesanne endistes Balti riikides“. Seda põhjusel, et Saksa väed olid alates jaanuarist taganenud Põhja-Kaukaasia naftatööstuse piirkondadest ning Eesti põlevkivist saadav õli ja bensiin omandasid senisest suurema tähtsuse. Vastavalt uutele arenguplaanidele tuli piirkonda lisaks olemasolevatele rajada kaks uut õlitechast Ereda ja Vaivara lähedale. 21. juunil 1943 andis Heinrich Himmler korralduse asutada sõjalis-tööstuslike vajaduste rahuldamiseks Eestis ja Riias laagrid ning transportida sinna vajaduse korral juute riigikomissariaadi Ostland getodest. Laager allus SSi Majanduse ja Halduse Peaametile (WVHA) ning oli ettenähtud eelkõige selleks, et varustada põlevkivitööstust juudi orjatööjõuga. Laager allus otse WVHA-le Berliinis ega olnud alluvuse mõttes seotud Saksa okupatsiooniasutustega Eestis.

Vaivara koonduslaager kujutas endast laagrite võrgustikku. Vaivara laager oli eelkõige saabuvate vangide esmase füüsilise läbivaatuse läbiviimiseks ning nende jaotamiseks ja töölaagritesse edasisaatmiseks. Ühtlasi asus Vaivaras ka koonduslaagri komandantuur. Komandantuur koosnes kolmest SSi ohvitserist ning SSi allohvitseridest ja sõduritest. Vaivara koonduslaagri komandant oli SS-Hauptsturmführer (kapten) Hans Aumeier. Laagreid valvasid eestlastest ja venelastest formeeritud politseipataljonide allüksused ning sakslased organisatsioonist Todt.

Juutide transport uude laagrisse algas 1943. aasta augusti alguses. Oktoobriks oli Vaivara koonduslaagril kolm harulaagrit (Vaivara teine laager ja kaks laagrit Viivikonnas) kokku 3300 vangiga. Seejärel suurendati laagrite arvu kümneni. Järgneva aasta jooksul kuulus lühemat või pikemat aega võrgustikku kokku 20 töö- või harulaagrit: Vaivara kaks laagrit (üks raudteejaama ning teine õlitechase lähedal), Klooga, Narva-Ost, Hungerburg (Narva-Jõesuu), Soski (Vasknarva vallas), Auvere, Kerstova/Putki (Viru maakonna Kose vallas), Ereda (töökomandoga Kohtlas), Jõhvi, Kuremäe, Kunda, Kiviõli, Viivikonna I ja II laager, Pankjavitsa (Petserimaal), Petseri, Ülenurme (Tartu lähedal), Kūdupe (Kirde-Lätis) ja Goldfields (õlitööstus Kohtla-Nõmmel).

Vaivara koonduslaagri laagrite suurus varieerus mõnekümnest vangist kuni mitme tuhande kinnipeetavani ja tegutsemisperiood mõnest nädalast kuni aastani. Vaivara laagri kõrval olid suuremad Kiviõli, Ereda ja Klooga laagrid. Vange rakendati enamasti põlevkivitööstuses. Erandiks olid Klooga ja mõned väiksemad töölaagrid, kus tehti muid töid. Vaivara laagrisse toodi juudid põhiliselt Leedu getodest, kuid väiksemal arvul ka mujalt. 1943/44. aasta vahetuseks ületas kinnipeetavate arv 9000 ning hakkas seejärel suure suremuse tõttu langema. Arvestades hiljem juurde toodud vange, läbis Vaivara koonduslaagri kokku ligikaudu 10 000 juuti. Kinnipeetavate surma peamised põhjused olid 1943/44. aasta talvel puhkenud epideemia, alatoitus ja rasked töötingimused. 1944. aasta juuni lõpuks oli laagrites surnud vähemalt 1500 juuti. Umbes sama palju töövõimetuks muutunud kinnipeetavaid oli saadetud ära laagritesse väljaspool Eestit, kus nad hukati.

Kõige idapoolsemate laagrite evakueerimine algas 1944. aasta jaanuaris-veebruaris Punaarmee edasitungi tõttu Narva jõeni. Juuni lõpuks oli laagritesse jäänud veel 6600–6700 juuti. Uus evakueerimine algas juulis seoses Punaarmee uue pealetungiga. Nüüd aga hukati töövõimetud või juudid, keda evakueerida ei jõutud. Septembri keskpaigaks olid kõik allesjäänud juudid kogutud Lagedi ja Klooga laagritesse, kust nad kavatseti meritsi evakueerida. Samal ajal algas kõigi Saksa üksuste väljatõmbamine Eestist ning evakueerimine Tallinna sadama kaudu. Juutide Eestist äraviimine ei olnud enam võimalik ning 18. septembril Lagedil ja 19. septembril Kloogal lasti kokku üle kahe tuhande järelejäänud juudi lihtsalt maha.

Tabel. Vaivara koonduslaagri juutide saatus juunist septembrini

26. juuni	6662	Juutide arv Vaivara koonduslaagri laagrites
9. august	ca 1000	Evakueeritud Stutthofi koonduslaagrisse
19. august	ca 2100	Evakueeritud Stutthofi koonduslaagrisse
9. september	?	Hukkamine Eredal
18. september	426	Hukkamine Lagedil
19. september	ca 1800	Hukkamine Klooga

Klooga massimõrva pani toime sakslastest koosnev eriüksus, mis selleks puhuks laagrisse toodi. Laagri välisvalves seisis eestlastest formeeritud 287. politseipataljoni 3. kompanii. Hukkamise ajaks tugevdati laagri välisvalvet, milleks kaasati 20. eesti SS diviisi tagavara- ja väljaõpperügemendi mehi, kelle väljaõppelaagrid asusid naabruses. Mõrvatute laibad laoti riita vaheldumisi pikkade puuhalgudega ja süüdati põlema. Mõne päeva pärast avastasid kohalejõudnud punaarmeeelased veel suitsevad riidad surnukehadega.

Eesti inimeste suhtumine juutide tagakiusamisse ja mõrvamisse

II maailmasõja ajal Eestis juutidega toimunu suhtes jäi suurem osa elanikest väliselt ükskõikseks. Eestlaste hulgas ei olnud sotsiaalseid eeldusi avalikuks ja massiliseks antisemitismiks. Samas olid eestlaste senised sidemed siinse juudi kogukonnaga olnud üsna pinnapealsed. Kohalikud juudid identifitseerisid end keele ning kultuuri kaudu eelkõige saksa või vene kultuuriruumiga.

1941. aasta juulist detsembrini arreteeriti Eestis Saksa okupatsiooni esimese kuue kuu jooksul umbes 10 000 kohalikku elanikku, kellest ligi pooled hukati. Arreteerimised ja hukkamised toimusid üldises teravas Nõukogude-vaenulikus õhkkonnas, mis oli pärast aasta kestnud Nõukogude terrorit mõistetav ning mida vahetunud okupatsioonivõimul polnud vaja tagant õhutada. Kinni võetud ja hukatud 1000 juuti moodustasid 10% sel perioodil arreteeritute koguarvust, mis ei lasknud toimuval välja paista otseselt juudivastase aktsioonina. Eesti-suguses väikeses ühiskonnas taanduvad paljud küsimused mitte poliitilistele, usulistele vms veendumustele, vaid konkreetsete isikute vahelistele suhetele. Ka suhtumine juutide kinnivõtmisse sõltus suurel määral mitte rahvusest, vaid inimeste omavahelistest sidemetest. Eestlased kirjutasid Saksa okupatsioonivõimudele palve- ja toetuskirju oma sõpruskonda kuulunud juutide abistamiseks, kuid see ei andnud tulemusi. Oli ka neid, kes riskisid juutide varjamisega. Teisalt oli ka neid, kes esitasid salakaebusi, et

klaarida isiklike konflikte. Sellistel puhkudel oli ohvri rahvus pigem kättemaksu vahendiks, mitte aga põhjuseks.

Väljastpoolt Eestit toodud ja laagritesse paigutatud juutidega oli eestlastel väga vähe kokkupuuteid. Saksa võimude ametlik represseeriv suhtumine juutidesse oli teada ja vangidega kontakti astumine ning nende abistamine oli rangelt karistatav. Selles olukorras pidanuks võhivõõraste juutide abistamiseks olema veelgi vähem motive. Sellele vaatamata on ellujäänud kirjeldanud olukordi, kus neile täiesti võõrad kohalikud elanikud neid keeldudele vaatamata abistasid. See ei toimunud aga organiseeritult, vaid inimeste omaalgatusel.

Saksa julgeolekupolitsei jälgis kogu okupatsiooniaja kestel eestlaste meelsust ning suhtumist eri küsimustesse. Kordagi ei esine nende aruannetes ülestähendusi eestlaste juudivastastest meeleoludest. Selle asemel fikseerisid sakslased eestlaste meelepaha venelaste vastu, keda nähti möödunud Nõukogude okupatsiooniaasta kehastusena ja kes oleks parema meelega Eestist välja saadetud.

MÄLESTUSI HOLOKAUSTIST

JUUDID EESTIS

Katkendid valinud Mare Oja

[---] Tallinna linnaarhiivis olevates dokumentides mainitakse 1373. aastal esimest korda ühte juuti, kes oli arvatavasti arst. Teist korda leiame ühe juudi nime 1413. aastal. Need olid üksikjuhud.

Lõuna-Eesti sattus XVI sajandi lõpul Poola riigi alluvusse. Sel ajal oli Poola-Leedu kuningriik ainuke maa Euroopas, kus juute soositi. Eestlaste asualal oli neid siiski suhteliselt vähe. Veel vähemaks jäi juute siis, kui maa sattus Rootsi võimu alla. Rootsi kirik nõudis, et kõik juudid tuleb ristida, kes ei olnud nõus, saadeti maalt välja. Rootsi riiki võisid juudid elama tulla alles 1774. aastal. Luba anti ainult rikastele, vaeseid sisse ei lastud.

Kui Balti alad liideti Venemaaga, anti juutidele ajutisi elamislube, kuna Peeter I ja Anna Ivanovna kasutasid neid vahendajatena saksa aadliga suhtlemisel. Aga keisrinna Jelizaveta Petrovna ajas 1742. aastal kõik juudid maalt välja. Alles Katariina II (1762–1796) taipas, et juudid, kelle hulgas oli palju andekaid käsitöölisi ja kogemustega kaupmehi, võivad riigile kasulikud olla. Pärast Poola riigi likvideerimist ja suurte Poola alade liitmist Venemaaga said venelased „päranduseks“ ka ligi pool miljonit juuti. Ametlikult lubati neil elada ainult läänes asuvates kubermangudes, tegelikult rändasid nad mujalegi, sealhulgas vähesel määral Eestisse. Kohalikud elanikud suhtusid juutidesse heatahtlikult ja tihti kaitsesid neid, kui politsei püüdis juute välja ajada.

XIX sajandi keskel kehtestati Venemaal seadus, mille alusel oli sõjaväkke võetud juutidel pärast 25-aastast teenimist lubatud vabalt elukohta valida. Enamik Eesti kubermangus teeninutest jäidki siia ja panid aluse esimestele juudi kogudustele Eestis. Nii on Tallinna juudi koguduse ametlik sünniaasta 1856, Tartus 1859. Kuid need olid väikesed – Tallinnas umbes 60 perekonda, Tartus 30, mujal veel vähem.

Olukord muutus tunduvalt pärast 1865. aastat. Sellest ajast lubati juutidel, kellel oli kõrgharidus, käsitöölise kutsealane tunnistus või I järgu kaupmehe diplom, elada igal pool Venemaal. Eestis tekkisid nimetamisväärsed juudi kolooniad, 1881. aastal elas siin juba 3704 juuti.

Koguduse põhieesmärk oli juutide usuvajaduste rahuldamine. Väikeseid sünagooge olid juudi sõdurid rajanud juba 1840. aastatel. Kaupmehed käisid koos 1840. aastal üritud palvemajas. 1882. aastal hakati Maakri tänavale ühiselt ehitama uut, üsna suurt sünagoogi. See oli kasutusel kuni 1941. aastani, siis paigutasid sakslased sinna oma talli ja lao. Märtsis 1944 toimunud pommirünnakus hoone purustati. Tartu sünagoog ehitati 1901. aastal. Ka see hävis sõja ajal.

Ilmaliku kultuuri areng oli Eesti juutide seas kogukonniti erinev. Tallinnas elasid peamiselt kaupmehed ja ettevõtjad. Nende majanduslik seisund oli hea. Samal ajal tundsid nad

seltsielu vastu vähem huvi. Seevastu Tartus moodustasid koguduse enamiku haritlased. XIX sajandi lõpul õppis Tartu Ülikoolis ligi 300 juudi üliõpilast (ehk 20% üliõpilaste üldarvust).⁹ Paljud jäid pärast lõpetamist Tartusse elama. Seal käis aktiivne kultuurielu, loodi mitmesuguseid seltsi ja ühinguid. Nende hulgas oli ka poliitilisi organisatsioone, nii sionistliku kui ka sotsialistliku suunitlusega. Tartu oligi sel ajal Eesti juutide vaimne keskus.

Murelapseks osutus hariduse valdkond. Rikkad saatsid oma lapsi vene või saksa koolidesse, vaesed ei õppinud esialgu kusagil. Rahvuslike koolide asutamine osutus võimatuks – ei olnud õpetajaid ega ruume. Esimene juudi rahvuskool loodi Tartus 1875. aastal. Juudi üliõpilased kohustusid lapsi õpetama tasuta. Tallinnas asutati esimene eraalgkool 1880. aastal. Sajandi lõpuks, eriti pärast Aleksander II tapmist, halvenes juudi elanikkonna olukord Eesti kubermangus. Kogu Venemaal alanud antisemiitlikud aktsioonid avaldasid oma mõju. Hakati rangelt jälgima seadusest kinnipidamist, illegaalsed juudid aeti välja. Paljud neist emigreerusid, peamiselt Põhja-Ameerikasse. 1905. aasta revolutsiooni päevil juudivastasus ajutiselt vähenes, järgnevatel aastatel suurenes uuesti.

Kõige raskemad ajad algasid Esimese maailmasõja puhkedes. Sõjaväljal lüüa saanud Vene kindralid süüdistasid lahingupiirkondades elavaid juute koostöös vaenlasega. Nad aeti kodudest minema, kogu vara jäi maha. Paljud põgenikud tulid Eesti alale, suurendades siin kodutute ja vaeste juutide arvu. Kohalikud juudid püüdsid neid aidata nii palju kui võimalik.

[---] Algas hoogne rahvuslik tegevus. Veebruaris 1918 okupeerisid Eestimaa Saksa väed. Tol ajal suhtusid sakslased juutidesse sallivalt ja lubasid neil tegutseda. See aeg oli siiski üürrike. Tartus alustas küll tegevust juudi kogukonna nõukogu, aga see ei jõudnud kokku tulla. Kui eestlased lõpuks ise oma maa peremeesteks said, planeerisid juudid juudi nõukogu töö alguse 1919. aasta 6. jaanuariks, aga sel ajal oli Tartu punaste käes ja nõukogu aeti laiali.

Eesti juudid orienteerusid olukorras kiiresti ja mõistsid, kes on kes. Enamik neist eelistas Eesti Vabariiki. Ligi 200 juuti võttis otseselt osa Vabadussõjast, neist pooled vabatahtlikena. 11. mail 1919, pärast Eesti territooriumi vabastamist tuli Tallinnas kokku esimene Eesti Juudi Kogukondade Kongress, kus võeti vastu tervitus Eesti Vabariigi Asutavale Kogule.

[---] Eesti juutide ühiskonnaelu pulss hakkas kõvasti lööma. Kongressil võeti vastu otsus luua rida komisjone, mis käsitleksid juutkonnaga seotud spetsiifilisi küsimusi – kultuuri, emigratsiooni, sotsiaalabi, sionismi, usuühinguid, rahvuskeelt ja rahvuslikku haridust. Kõik probleemid pidid saama tulevase kultuuriautonomia seaduse alusel valitava Eesti Juudi Rahvusnõukogu ja selle poolt moodustatud Juudi Kultuurivalitsuse põhitegevuse sisuks.

[---] Eesti juutkonna suurimaks keskuses kujunes pärast vabariigi iseseisvumist pealinn Tallinn Tartu jäi teiseks. Mujal elas juute suhteliselt vähe, kokku oli Eestis umbes neli ja pool tuhat juuti.

⁹ Venemaa ülikoolides kehtestati juutidele numerus clausus, mis seadis piirarvu juudiusulistele üliõpilastele (sõltuvalt ülikoolist ja erialast 5–10% üliõpilaskonnast). Tartu ülikooli tabas venestamine 1890. a-te keskel, seetõttu tuli 1880. ja 1890. a-tel Tartusse palju juudi tudengeid, kes mujal õppida ei saanud või ei tahtnud. Tartu ülikoolis kehtestati juutide numverus clausus 1897. aastal (*Toimetaja märkus.*)

Eesti vähemusrahvuste kultuurautonoomia seadus võeti vastu 12. veebruaril 1925. aastal. Aasta kulus ettevalmistustöödeks, valimised toimusid 23.–25. mail 1926. Nõukogusse valiti 27 inimest, kes kuulutasid 6. juunil välja Juudi Kultuurautonoomia ja valisid 7-liikmelise Kultuurivalitsuse. Esimeheks valiti Grigori (Hirsch) Aisenstadt.

Juudi kultuurautonoomia kehtestamine äratas huvi kogu maailma juutkonnas. See oli erakordne sündmus. Tollal Iisraeli riiki veel ei olnud. Palestiinas tegutsev juudi Rahvusfond tegi oma Kuldraamatusse unikaalse sissekande:

Eesti Vabariik

Sügava tänu täheks tema ajaloolise teo eest – mis on esimene juudi rahva ajaloos – rahvus-kultuurilise autonoomia kinkimise eest juudi vähemikrahvale Eestis.

Sionistliku organisatsiooni poolt Eestis.

[---] Kultuurautonoomia eesmärkide ellurakendamine ei olnud kerge, tekkis terve rida probleeme. Näiteks võiks tuua koolide keeleprobleemi. [---] käisid ägedad vaidlused, mis keel on juutide emakeel – kas iidne heebrea keel või moodne jidiš?

[---] 1936. aastal avati Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonnas juuditeaduste õppetool. Õppejõuks oli Saksamaalt põgenenud professor Lazar Gulkovitsch. (1941. aastal jäi ta natside kätte ja mõrvati.)

[---] 1930. aastate lõpus tegutses Eesti Vabariigis 32 mitmesugust juudi rahvuslikku organisatsiooni.

[---] Samal ajal integreerusid Eesti juudid oma kodumaa ühiskonda ja võtsid aktiivselt osa Eestimaa elu edendamisest. Nad omandasid eesti keele, õppisid tundma Eesti ajalugu ja kultuuri, löid põlisrahvaga mitmekülgseid ning viljakaid sidemeid. Juudid jagasid eestlastega võrdselt kõike, nii muresid kui ka rõõme. Nad olid riigile lojaalsed, austasid kehtivaid seadusi ja pidasid end Eesti patriootideks, säilitades rahvusliku omapära.

Paljud neist astusid ka üleriigilistesse mitterahvuslikesse organisatsioonidesse – erinevatesse parteidesse.

[---] Juudid tundsid ennast hästi ja eestlased suhtusid neisse sõbralikult. Oli ka Palestiinasse pürgivaid noori.

[---] Kultuuriomavalitsuse likvideerimise otsus võeti „vabatahtlikult“ vastu kultuurinõukogu viimasel istungil. Usuühingud ja sünagoogid jäeti siiski alles – need tegutsesid avalikult ka Venemaal, miks siis mitte Eestis. Hiljem on selgunud, et religioossed organisatsioonid olid kogu aeg NKVD (KGB) kontrolli all.

Eestlaste ja juutide teed läksid lahku Saksa okupatsiooni ajal. [---] 14. juunil 1941 küüditati Siberisse umbes 1% eestlastest, juudi vähemusrahvusest kodanikke viidi ära tervelt 8%. Arreteeritud, represseeritud ja hukatud juutide arv oli suhteliselt sama suur. Kultuuri valdkonnas kannatasid juudid rohkem. Heebrea keele õpetamine oli keelu all. Kui juudid

asutasid „sula“ ajal jidišikeelse draamaringi, aeti see varsti laiali. Vähemusrahvusena lakkasid nad olemast. Nõukogude Liidu ideoloogid kuulutasid kõik juudi rahvuslased imperialistide agentideks. Siiski oli juutide elu Eestis turvalisem kui Venemaal. Paljud teiste liiduvabariikide juudid sõitsid Eestisse ja jäid siia elama. Tartu Ülikool kujunes uuesti pelgupaigaks nendele juudi soost intellektuaalidele, keda mujal ei lubatud vabalt oma mõtteid avaldada. Ilmekas näide oli professor, hilisem Eesti Teaduste Akadeemia liige, ülemaailmse mainega semiootik Juri Lotman. Mõned teisedki Eesti juudid on oma kodumaal tuntud ja populaarsed. Eestimaa juutkonna uhkus on Eri Klas. Tema suuri teeneid eesti muusikakultuuri viimisel maailma ja sellega seoses Eesti riigi maine olulisel tõstmisel tunnistavad kõik vabariigi elanikud.

Antisemitism Eestis

Eesti juutide käest küsitakse sageli nii kodu- kui ka välismaal: „Kas Eestis esineb antisemitismi?“ Olme alati andnud kaks vastust. Riiklikul tasandil mingit antisemitismi ei ole. Olme tasandil – on, kuid vähesel määral, ja muretsemiseks ei ole põhjust.

[---] Natside ideoloogia levis Eestis elavate baltisakslaste hulgas. Nad asutasid Saksa Klubi, kuulutasid end aarjalasteks ja hakkasid looma natsistlikke löökrühmi. Kuid 1933. aastal kuulutas politsei nende tegevuse Eesti Vabariigi vastaseks ja klubi aeti laiali.

Aastatel 1934–1940 mingeid tõsiseltvõetavaid antisemiitlikke juhtumeid Eestis ei olnud. Meenub ainult üks kurb intsident. Nimelt ühel õhtul kästi kohviku Kultas saalist lahkuda seal olnud juudi seltskonnal, kuna nad häirivat eestlasi. Hiljem paluti selle pärast vabandust. Teine juhus tegi juutidele palju nalja. Elvas käis suvitamas palju juute. Ühel ööl võtsid kohalikud poisid maha vaksali hoonel olnud sildi „Elva“ ja panid asemele „Jeruusalemm“.

[---] Mõned eestlased arvavad, et juudid on liiga tundlikud, et nad näevad sageli vaenlasi seal, kus neid ei olegi. Aga sellest tuleb aru saada. Juudid on pidanud kaks tuhat aastat taluma õiguslikke piiranguid, põlglikku suhtumist ja füüsilist vägivalda. See on neid hellaks teinud. Juutidele näiteks ei meeldi, kui nad kuulevad üht eestlast teisele ütlevat: „Sa oled nagu valge juut“ või kui keegi ütleb: „Sa oled tubli poiss, kuigi rahvuselt juut“.¹⁰

Juudid tänases Eestis

Tormilised sündmused Eestimaal avasid uue lehekülje ka Eesti juutide elus. Algas rahvuse taassünni ajajärk.

1988. aasta algul toimus Eesti Kirjanike Liidu majas asuva kohviku Pegasus ruumides radikaalsete intellektuaalide kohtumine. Eesti Muinsuskaitse Seltsi esimees Trivimi Velliste tegi muude soovitude hulgas kohalviibinud juutide esindajaile ettepaneku asutada Juudi Kultuuri Selts.

¹⁰ Täna sel päeval on sallimatust väljendatud seintele joonistatu ja netikommentaare kaudu. (Koostajate märkus.)

Idee levis kiiresti. Juba kahe nädalal pärast tuli kokku initsiatiivgrupp. Otsustati organiseerida seltsi asutamiskoosolek 30. märtsil. Sellest võttis osa 85 inimest. Eugenia Gurin-Loov tegi ettekande enne sõda kehtinud juudi kultuurautonoomiast. David Slomka pani ette asutada Eesti Muinsuskaitse Seltsi juures tegutsev Juudi Kultuuri Selts (JKS). Ettepanek võeti vastu ühehäälselt. Juhatuse esimeheks valiti Samuel Lazikin, aseesimeheks Eugenia Gurin-Loov.

Algas aktiivne tegevus. [---] Asutati filiaalid Tartus, Kohtla-Järvel ja Narvas. Hakati koos pühitsema juudi rahvuslikke pühi ja organiseerima kontserte külalisesinejate osavõtul.

[---] Juudi Kultuuri Seltsi üleskutsel osaleti Rahvarinde loomisel, Tallinna Lauluväljakul toimunud üldrahvalikul üritusel, seisti koos eestlaste, lätlaste ja leedulastega Balti ketis.

[---] tänapäevane Eesti juudi kogukond koosneb suures osas pärast sõda siia tulnud juutidest, kelle koduseks keeleks on vene keel.

[---] Elu uuenemine Eestimaal kiirenes silmanähtavalt. 1. oktoobril 1989 sai JKS loa avada omal ajal Tallinnas töötanud Juudi Gümnaasiumi ühes ruumis pühapäevakool. [---] Tekkisid tihedad sidemed välisriikide juudiorganisatsioonidega. Iisraeliga esialgu kontakte luua ei saanud, sest Nõukogude Liidul ei olnud selle riigi saatkonda.

1992. aastaks oli JKS-i liikmete arv tõusnud juba 2000-ni. Seltsi tegevus muutus mitmesuunaliseks. Otsustati selts reorganiseerida ja moodustada Eesti Juudi Kogukond (EJK) – katusorganisatsioon, mille juures saaksid tegutseda erinevad asutused ja huvialagrupid. EJK-i juhatuse koosseisu valiti 18 liiget. Taasiseseisvunud Eesti Vabariik tagastas EJK-le 1925. aastal ehitatud koolihoone. Sellega lahenesid ruumiprobleemid. Avati Tallinna Juudi Kool, esinduslik EJK-i kantselei, kõik kogukonna suuremad üritused toimuvad nüüd kooli aulas või sööklas. Loodud on sotsiaalabikeskus vanurite abistamiseks. Kooli kõrvalhoone teisele korrusele rajati uus sünagoog.

Samal ajal algas paljude juutide lahkumine Eestist oma isade maale, mõned emigreerusid USA-sse ja Saksamaale. Kui 1989. aastal elas Eestis veidi alla viie tuhande juudi, siis 1999. aastal oli neid Eestis ainult 2500. Tänapäevaseks on ärasõitjate vool vähenenud ja osalt tuleb juute juurde nende hulgas, kes alles nüüd leidsid oma identiteedi ...

[---] Paigale jäänud juudid on oma valiku teinud. Nad peavad Eestit oma kodumaaks, on integreerunud vabariigi majandus- ja kultuuriellu. Paljud on pälvinud eestlaste tunnustuse. Statistika andmetel on Eestis elavatest juutidest 51% kõrgharidusega, see on suurim näitaja eri rahvusgruppide hulgas. Samal ajal peegelduvad väikeses juudi kogukonnas samad probleemid, mis on iseloomulikud Eesti ühiskonnale tervikuna – on nii positiivseid kui ka negatiivseid ilminguid.

Kui 1998. aasta suvel toimus Tallinnas Balti riikide juudi kogukondade konverents, selgusid ühised mured:

- 1) kogukondade vananemine, sellega seoses ka vaesumine;
- 2) integreerimine põliselanikkonnaga, sest üle poole juutidest on venekeelsed;

3) vaimuelu eemaldumine judaismist, rahvuspühadest peetakse kinni, kuid sünagoogide külastamine väheneb;

4) kogukondade sisemine lõhenemine poliitiliste erimeelsuste tõttu;

5) ühtse rahvuskeele puudumine, jidiš on välja suremas, seda räägivad vaid vanurid, noored õpivad koolis uusheebrea keelt – ivriiti, enamik juute kasutab kõnekeelena kas eesti, läti, leedu või vene keelt.

[---] Eestlastel ja juutidel ei ole olnud ja ei ole mingeid objektiivseid põhjusi vastastikuseks vaenutsemiseks. Mõlemad rahvad on olnud paljuski saatusekaaslased. Eestlased on enamikus suhtunud juutidesse sõbralikult. Juudid on omakorda olnud Eestimaa lojaalsed kodanikud.

Elhonen Saks, *Kes on juudid ja mis on holokaust?* (Tallinn: Sild, 2003)

Perekond

[---] Vanaisa Jehoshua (vanaheebrea keeles „Jumal teda päästab“) üheksast lapsest ... poeg Kelman Łódźist, tütreid Hela ja Regina Varssavist, poeg Isaak Stockholmist, Dagmar Normeti isa Rubin Tallinnast, tudengist poeg Moonik Moskvast, pojad Jevgeni ning Jakov Moskvast, tütar Debora Petrogradist.

Vanaema Sarahi vanaisa oli Austria-Ungari monarhi õukonnas nõunikuks ja talle oli kuulunud ligi pool Varssavi linna.

Algul elasid nad Varssavis, kuid et poegadele paremat haridust võimaldada, kolisid Peterburi. Vanaisa kauples rauaga – ta varustas Venemaa raudteed rööbaste materjaliga 1920. aastal opteerusid Dagmar Normati vanemad isa Rubin ja ema Nora Eestisse

[---] Vanemad olid otsustanud, et on aeg lapse haridusele tähelepanu pöörata ... ning talle lisaks eesti ja vene keelele ka saksa keelt õpetada. Niisiis otsiti ja leiti ... pedagoogilise haridusega kahekümne nelja aastane saksa neiu Anna Attermann (Dagmar oli siis kolmeaastane.)

[---] Vanemate otsusel õppis Dagmar esimesed aastad nõrga tervise tõttu kodus. Margarete Johanson'i juhatusel.

Religioon

[---] Lurjed (Doktor, perekonnasõber) pidasid vanadest traditsioonidest kinni. Neil oli koššerköök, milles toiduainete ja lauanõude hoidmisel ning toitude valmistamisel kehtisid ranged, veel piibliaegadest pärinevad seadused.

Istuti pikas lauas, mille ühes otsas oli seltskonna vanima, s.o pereisa rohkete patjadega polsterdatud koht. Tema kõrval istus perekonna noorim. Kõikidel meessoost isikutel – nii täiskasvanutel kui ka poisikestel – oli peas peakate, just nagu sünagoogis, sest ükski usklik juut ei tohi katmata peaga Jehoova poole pöörduda. Igähe ees seisis laual supitaldrik soolavees ujuva kõvakskeedetud munaga ja pokaal punase rosinaveiniga, ning leiva asemel oli matsa – hapendamata nisutaignast valmistatud õhukesed vihikulehekülje suurused haprad liistakud, nii nagu neid küpsetati kiiruga Egiptusest põgenemise hommikul.

Peisahhi (pääsemise) pühitsemine on igivana traditsioon, millega tähistatakse juudi rahva Egiptuse orjapõlvest vabanemist ning Moosese juhtimisel läbi Punase mere ja Siinai kõrbe iidsele isade kodumaale Palestiinasse rändamist. Pidulik õhtusöök – seider (kord) – kujutab endast traditsiooniliste palvuste ja lugulaulu kogumikku, millesse on põimitud teatud rituaalid – matsa murdmine, õhtu jooksul nelja pokaali veini maitsmine, poisikese neli küsimust jne.

[---] Pereisa luges pühast raamatust katkendi poollauldes, retsitatiivis, ja lauas istuvad mehed kordasid kuuldot üminal. Rituaalne lugulaul kestis ligi kaks tundi ja sel ajal ei tohtinud

rääkida ega süüa. Alles seejärel algas pidulik õhtusöök: kanapuljong matsaklimpide – kneidlahhitega, täidetud haug, kalkun ja kompott kuivatatud puuviljast.

[---] Ka minu isal oli seideri ajal kõvakübar („oktoober“) peas ja ta ümises keskendunult seda vana lugulaulu, mis rääkis juudi rahva pääsemisest Egiptuse orjapõlvest. Mind valdasid teda jälgides vastakad tunded. Ühelt poolt olin uhke isa nii tähtsa toimingu juures nähes, teiselt poolt aga oli mul justkui piinlik, et isa sellest rituaalist nii tõsimeelselt osa võtab, kuigi ta – ma teadsin seda ja haletsesin isa selle pärast – ei olnud usklik [---].

„Aga siin ei ole usuga tegemist“, selgitas mulle isa, kui teda oma kahtlustesse pühendasin. „See on puhas ajalugu, ajalugu, mis on meieni kandunud läbi aastatuhandete.“

Kool

[---] 1930. aastal läks Dagmar Tallinna 23. algkooli 3. klassi. See oli saksakeelne kool, mida kutsuti juhataja proua von Rammi järgi Rammsche Schuleks. [---] Peale sakslaste õppis tema koolis eesti, vene ja juudi lapsi.

[---] Lisaks saksakeelsetele tegutsesid Tallinnas ka teiste vähemusrahvuste koolid, sest 1925. aastal Vabariigi valitsuse poolt vastu võetud kulturiautonomiaseaduse kohaselt oli igal rahvusel õigus anda oma lastele emakeelne haridus.

[---] 1932. aastal jättis meie 4. a klass Tallinna linna 23. algkooli ehk Rammi kooliga hüvasti, et jätkata õpinguid gümnaasiumis. [---] poisid läksid Saksa Poeglaste Reaalkooli – ererohelised musta nokaga vormimütsid, uus ilus koolihoone Luise tänava alguses; tüdrukud aga astusid Tallinna Linna Saksa Humanitaargümnaasiumi, mida selle kunagise direktorissi prl. Johanna Rahwingi järgi ikka veel „Rahwingische Schuleks“ nimetati.

[---] Nimelt oli Eesti Vabariigi koolireformi käigus otsustatud, et rahvusvähemuste koolides tohivad õppida ainult selle rahvuse lapsed, kuna teised peavad minema kas oma rahvuse või siis eesti kooli. [---] Dagmar Läks Anna Tõrvand-Tellmanni Inglise Kolledžisse.

[---] Kuhu minna edasi õppima? Ilda pidas kõige sobivamaks Stockholmis asuvat soliidset kuninglikku Per Henrik Lingi nimelist Kehalise Kasvatuse Instituuti.

See 1940. aasta kevad, nagu tagantjärele selgus, Eesti Vabariigile nii traagiline kevad, tähendas meile, abiturientidele vabanemist ja uue elu algust. Lõpuaktus toimus meie vanas armsas koolimajas. Tüdrukud pikkades valgetes kleitides, poisid mustades ülikondades – viimaks ometi pääsesid nad oma ebamugavast helehallist vormist. *Cum laude* lõpetamise puhul sain kooli poolt kingituseks inglise arstist kirjaniku A. J. Cronini romaani „The stars look down“.

Suur oli mu rõõm, kui saabus Stockholmist kiri, et olen instituuti vastu võetud! Muretult ja kerge südamega – kool viimaks ometi läbi ja tulevik teada – läksin 1940. aasta juunikuul algul Ilda eliitvõimlejate suvelaagrisse.

[---] Kuid siis saabus päev, kui ei olnud enam pääsu. [---] Kusagilt oli tulnud teade, et midagi tavatut on teksil. Et nad kogunevad. Et nad on juba teel. Et nad liiguvad mööda Narva

maanteed Kadrioru poole. [---] Ja siis nad tulid. Korrapäratult rivis, vaikides süngete nägudega. Kuid asi polnud rivis. Kust küll sellised tüübid välja võetud? Minul, keskklassist pärit vasakpoolse maailmavatega tüdrukul polnud aimugi, et Tallinnas leidub ka selliseid – ilmselt lumpeneid. [---] Proletaarlased olid minu meelest tõsiste tööliste ideeline ühendus. Aga need siis – enamuses justkui sadamakõrtsidest kokkukorjatud paadialused. [---] Kuulusime meie klassi revolutsioonilisse kolmikusse, kuid see, mida ja keda me olime äsja möödumas näinud, ei mahtunud kuidagi meie kujutlusse helgest, õiglasest tulevikust.

[---] Olin Stockholmi Kuninglikku Kehalise Kasvatuse Instituuti vastu võetud. Midagi nendes seostes Nõukogude Sotsialistlik Vabariik ja Kuninglik Instituut tundus mulle küsitavana. Liikusid jutud piiride sulgemisest.

[---] Minu küsimusele, kas Stockholmi Kuningliku Kehalise Kasvatuse Instituudi diplom Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis loeb, kas ma saan sellega Eestis tööd, vastas seltsimees Vitsut naeratades:

„Te võite ju õppima minna, piir on veel lahti. Aga tagasi te enam ei saa“.

[---] Ja siis tuli rõõmusõnum: sügisel avatakse Tartu Riikliku Ülikooli arstiteaduskonna juures Kehalise Kasvatuse Instituut.¹¹ Saatsin avalduse koos lõputunnistusega sinna ja asusin ennast katseteks ette valmistama.

[---] Ja ometigi – mind ei võetud ülikooli vastu! Sotsiaalse päritolu tõttu! Ei huvitanud vastuvõtukomisjoni minu ideaalid ega vasakpoolne meelsus, määravaks sai hoopis minu isa ehitusmaterjalide ladu oma kolme töölisega.

See, mis nüüd järgnes, pani mind uskuma vene vanasõna, et ärgu olgu sul sada rubla, olgu sul sada sõpra.

[---] Olukorra päästis audients Tartu linna komsomolikomitee esimese sekretäri juurde, kelle otsus oli ülikooli vastuvõtul määrav.

Küüditamine

[---] ... me valmistusime öö läbi õppima, et järgmisel hommikul koos eksamile minna. Mina keetsin kohvi ja siis võtsime kõik partei kongressid üksteise järel läbi. Korteris oli vaikne, pererahvas magas. Korraga kostsid esikust valjud meeshääled, rasked sammud, lastenutt. [---] Võõrad sundisid perekonda liikuma. Naine oli ilmselt peast segi läinud: öösärgi peale tõmmatud vana mantel oli eest lahti, juuksed veel rohkem sorakil kui muidu, ja kui ta kõõgiuksest möödus, kahmas ta soolavakast peotäie jämedat soola ning puistas selle oma väikesesse musta nahkkäekotti. See oli ahastus. [---] Midagi muud ta ei taibanud endale ja oma väikestele lastele kaugele teele kaasa võtta. [---] Oli alanud uus päev. 14. juuni 1941.

¹¹ Avati tegelikult 1928. a 1940. a töötas see edasi. (*Toimetaja märkus.*)

Holokaust

[---] Liikusid igasugused jutud sakslaste hirmutegudest juutide kallal Leedus ja Lätis. „Abiellume,“ ütles mulle Peep. „Ma peidan sind maal ära.“ Kui teisiti olin ma endale kooliplikana abieluettepanekut ette kujutanud! Tegelikult see polnudki abieluettepanek, see oli pakkumine mind varjata, päästa. Ja siis kutsus meie dekaan Herbert Niiler mind enda juurde. Ta vaatas mulle silma ja ütles rahulikult aga kindlalt: „Dagmar, te peate ära sõitma.“ [---] Väike laevuke liikus mööda Emajõe Peipsi järve poole, edasi Venemaa poole. Laevuke täis põgenikke: üliõpilasi, ametiühingutegelasi, ajakirjanikke, juudi perekondi.

Dagmar Normet, *Avanevad ukсед* (Tallinn: D. Normet, 2001)

[---] Olles teadlikud sellest, mis õudused olid tabanud juute Saksamaal, lahkusid paljud juudi perekonnad oma Eesti kodudest ja sõitsid Nõukogude Liidu tagalasse. Kuid oli ka neid, eriti haritlaskonna seas, kes kinnitasid, et hirmu ja õuduse jutud ei pea paika, eriti nii vana ja sügava kultuuriga rahvas, Goethe, Schilleri ja Beethoveni rahvas ei või iialgi nii madalale langeda... Nad jäid Eestisse. Eestisse jäid ka mitmed jõukamad juudi perekonnad, kelle sugulasi ja tuttavaid olid sovetid neljateistkümnendal juunil Siberisse küüditanud. Nii ühed kui teised pidid veenduma selles, et natside Saksamaal pole midagi ühist Euroopa humanistliku kultuuri sünnimaaga.

[---] Ruth Rubin oli Dagmar Normeti kasuõe Helga Tõnsoni parim sõbratar ja pinginaaber. [---] Sõja puhkemisel olid tüdrukud 14-aastased. Kui Ruth sai teada, et Helga evakueerub perekonnaga Nõukogude Liidu tagalasse, kuna tema kasuisa on juut, siis teatas Ruth kodus, et tema tahab samuti tagalasse evakueeruda. Tüdruku soov pörkas vanemate, eriti tema range isa kategoorilisele vastuseisule. „Mitte kuhugi me ei sõida! Sinna, kommunistide juurde, kes siin ühe aastaga juba nii palju kurja korda saatnud – inimesi vangid pannud, tapnud ja Siberisse küüditanud! Kes on omanikelt ausa tööga saanud vara – töökojad ja majad – ära võtnud. Need on ju röövliid! Metsloomad! Aga sakslased on vana kultuurirahvas, Goethe, Schilleri ja Beethoveni rahvas! Sakslaste poolt ei ole meil midagi karta. Meie jääme koju!“ Ei aidanud Ruthi palved ega pisarad, vanemate seisukoht oli kõigutamatu.

[---] Jääb igaveseks saladuseks, mida tundis härra Rubin, kui hakkasid levima kuuldused natside „juudidipoliitikast“ Leedus ja Lätis. On vaid teada, et ta palus oma Viru tänaval asuva kullassepakaupluse kellasel palus tütar enda juure ära peita ning andis mehele vaevatasuks hulga väärisesemeid. [---] Kolm nädalat elas Ruti seal mändide all. Kuid siis – kas kaebas keegi „headest naabritest“? sellest vaikib ajalugu. On alles poliitilise politsei dokument 25. septembrist 1941, mille kohaselt Ruth Aleksandri tütar Rubin, sündinud 5. jaanuaril 1927, arreteeriti. 14-aastane tütarlaps vägistati, teda piinati ja ta tapeti. Meie koolist – Anna Tõrvand-Tellmanni Inglise Kolledžist tapeti veel kolm poisikest. Nende ainus süü seisnes selles, et nad olid sündinud juudi peredes. Üldse hukati Eestis 1941/42. aastal 929 juuti, nendest 101 lapsed.

Olli Bernard, endine Idla musterrühma võimleja ja rahvaatantsija

[---] Tema vanematekodu – vana talumaja – asus Pirita jõekäärus, praeguse Botaanikaaja lähedal. Kord öösel koputanud keegi nende uksele. Isa läks vaatama. Väljas pimedas seisis ihualasti mees. Ta lasti sisse, Ta peideti lakapealsel ära. Mitmeks kuuks. See oli poola juut, kes koos tuhandete saatusekaaslastega Poolast, Austriast, Prantsusmaalt ja Tšehhoslovakiast oli toodud Kalevi-Liiva surmalaagrisse. Ta oli eluga pääsenud seetõttu, et kui alasti vange oli ühishaua äärel hakatud tulistama, oli tema enne maha kukkunud, kui kuul teda oleks jõudnud tabada. Öösel pimedas oli ta siis laipade alt välja roninud... Sõja lõppedes oli see mees Poolast oma elupäästjatele mitmel korral kirjutanud ... Need inimesed toimisid oma südametunnistuse käsul, lihtsalt ja kõhklemata. Nad riskisid oma eluga. Ja minu teada ei ole nad sellest kusagil rääkinud.

Rindejoone valik

[---] Kui kõrvale jätta need, kes läksid sõtta teadlikult, et kätte maksta esimesel Nõukogude okupatsiooni aastal toime pandud kuritegude eest, ja teised, kes läksid, et võidelda saksa parunite vastu, kes Eestimaad 700 aastat valitsenud, ning ühtlasi maailma ohustav fašism purustada, siis valdav enamus läks ju mobilisatsiooniga. Kas ühele või teisele poole. Ja siin määras saatuse ainult sünniaeg.

Tallinna poiss Raimond Potissepp mobiliseeriti kohe sõja alguses Punaarmeele. Koju jäi noorem vend. Raimond läbis koos oma aastakäigu meestega kogu tee alates tööpatist ja tagavarapolgust kuni Saaremaa lahinguteni välja. Sõda veel käis, kui ta mõneks päevaks puhkust sai ja koju tõttas. Kuid maja, milles nad enne sõda olid elanud, oli lammutatud. Naabrid juhatasid talle vanemate uue aadressi kätte. Ja siis seisis Punaarmee vormis sõjamees oma vanemate korteri ukse taga. Koputas. Ema avas ukse, vaatas. „Kes te olete? Mis te tahate?“ „Tere, ema!“ Nad langesid teineteisele kaela. Nutsid. Siis vaatas ema Punaarmees tulnud pojale otsa ja ütles: „Vend on praegu vannis. Ta oli Saksa sõjaväes. Kogu klassiga võeti...“ hetk hiljem seisis vend venna embuses. Peagi istus kogu pere köögis koos – isa, ema ja mõlemad vennad. Ja laual kausis auras poiste lemmiksöök – makaronid kotlettidega.

Dagmar Normet, *...ainult võiti taskus* (Tallinn: Varrak, 2004)

Laagrid

Getosse imbusid teated Eesti töölaagritest, seal olevat elu parem. Kõik seda ei uskunud, kuid elu getos muutus järjest raskemaks ja inimesed haarasid õlekõrrest kinni.

[---] Geto tänavad olid tühjenenud. Kõik ukSED olid lukustatud. Näis, nagu ei oleks getosse jäänud ühtegi hingelist. Ema andis mulle seljakoti ja saatis tagasi venna juurde, öeldes: „Mine, kahekesi on teil kergem.“

[---] Sõitsime kolm ööpäeva, ilma peatusteta. Meie tee viis läbi vaiksete külade. Näis, et mingit sõda ei ole. Imestasin: kas tõesti võib olla sellist vaikust! Unistasin sellest, et sõda lõpeb ja ka mina hakkam elama rahulikku elu.

Saabusime Eestisse. Sakslased olid sellele väikesele maale teinud juba kümneid töölaagreid, kus vangideks olid juudid. Mina käisin läbi kuuest sellisest laagrist.

Meid laaditi maha Vaivaras. Laager oli piiratud okastraadiga, selle taga oli näha barakke. Silmasin tuttavaid nägusid, need inimesed olid varem Vilniuse getost ära viidud. Nad rääkisid, et see on läbikäigulaager. Meid kästi asjad ära anda. Kui keegi käsku ei täitnud, lasti ta kohapeal maha. Söögiks saime päevas kolm viilu leiba, vesist suppi ja väikese tüki margariini nii halva lõhnaga, et meie seas ei olnud kedagi, kel oleks olnud tahtmist seda süüa. Kunagi elus ei olnud ma näinud midagi nii vastikut.

Olukord laagris oli halvem kui getos. Nälg vaevas meid niigi, aga iga väiksemagi üleastumise eest jäeti ilma toiduportsjonist.

Mõne päeva pärast viidi meid üle teise laagrisse – Viivikonda. Siin hoiti meid peaaegu kuu aega. Kleepuv mustus. Komandant oli sakslane, suurem osa valvureist aga eestlased.

[---] Viivikonnast viidi meid edasi Auveresse. See laager asus endise Vene piiri lähedal üksikus kohas soode keskel, millesse võis kaelani sisse vajuda. Joogivett ei jätkunud. Juhtus, et vett soojendati supi jaoks, aga toiduvalmistamise asemel pesti end sellega. Mehed ja naised pesid koos ja pidid pärast paljalt külma käes seisma. Paljud ei kannatanud seda välja ja surid.

Elasime suures barakis – kolm-nelisada vangi ühe katuse all. Narid olid kolmekordsed.

Meil aeti pead paljaks, laubalt kuklani jäeti „rajad täide jaoks“. Nii oli kergem tabada põgenikku. Igaühel meist oli number, mis oli kirjutatud riidetükile ja õmmeldud kahte kohta – rinnale ja põlve kohale. Minu number oli 819.

Nälgisime pidevalt. Elu lõpuni ei unusta neid päevi, mil mõte keerles kogu aeg kahe asja ümber: mis on saanud vanematest ja kust hankida tükk leiba. Silme ees seisis saiade virnad ja aromaatsed omletid.

Töötasime metsa langetamisel. Tuli ehitada raudteed: rajasime raudteetatami ja panime liipreid. Koos meiega töötasid ka naised. Püüdsime vennaga kogu aeg ühes grupis olla. Ükskord, töötades mõned kilomeetrid laagrist eemal, hiilis vend metsa. Seal oli eesti talumaja. Eestlased ei kartnud mu venda vastu võtta, hiljem võttis vend ka mind kaasa. Pererahvas rääkis vene keelt, nad olid meie vastu sõbralikud. Lubasid meil end soojendada, puunõus pesta ja süüa sooja toitu. Ja seda kõike tasuta. Ja kust meil olekski olnud raha võtta? Nad ei küsinudki raha, nad olid head inimesed. Niisiis ei valvatud meid pidevalt. Teati, et siit ei saa niikuinii põgeneda.

[---] Olin haiglas, sest põdesin tüüfust. Laagris oli tüüfuseepideemia. Senini ei saa ma aru, miks meid, haigeid, maha ei lastud, vaid laatsaretti pandi.

[---] Kui palavik langes, said haiged suure portsjoni leiba, et jõudu koguda. Suure, terve viilaka leiba.

[---] Ühel päeval tuli käsk laager likvideerida. Ja järjekordne üleviimine – seekord Kiviõli laagrisse. Sinna saadeti kakssada inimest. Liikusime jalgsi. Eestlastest valvurid panid asjad vankrile ja rakendasid meid sinna ette. Oli talv, ümberringi lumi. Uppusime lumme, lumi lämmatas meid, magasime, sukeldunud lumme. Sada kilomeetrit piina. Olin vaevalt elus, sest pärast tüüfuse põdemist olin veel nõrk. Pea käis ringi. Taarusin vaevaliselt, ühtelugu peatudes. Teadsin, et mahajääjad lastakse maha, kuid edasi minna ei jõudnud. Nisan nägi seda. Viimased kilomeetrid kandis ta mind kätel. Päästja. Nii me läksime: päeva, öö ja veel ühe öö, kuni lõpuks jõudsime eesmärgini – Kiviõli laagrisse.

[---] Selles laagris olid ka vene sõjavangid. Nägime neid ainult tööl – nad elasid eraldi barakkides. Siin oli ka mustlasi, saksa juute ja poola prostitute.

[---] Laagrite vangide vahel toimisid mitmesugused kavalad sidepidamisviisid. Kord saadeti mind vagunitest puid välja laadima. Ühes laastudega kotis leidis nimekiri: inimeste nimed ja kohanimed, kust nad saabusid ja kuhu neid viiakse. Otsisin ahnelt tuttavaid nimesid ja oh imet! – leidsin oma isa nime Klooga laagri juutide nimekirjast. Kuidas sinna pääseda?

1944. a mais teatati meile, et sada inimest viiakse üle Kloogale. Meie vennaga panime end kirja.

SS-laager Kloogal

[---] See oli kõige kohutavam laagrist, milles olin olnud. Okastraadi taga oli kaks ehitist: naiste blokk ja meeste blokk. Kõrval oli väljak, kus käis loendamine. Meie blokis oli kaks suurt ruumi: iga ruum kolmesajale inimesele, külgedel olid väiksemad toad. Magasime kolmekordsetel puust naridel. 2500 vangi hulgas oli nii noori kui vanu, mehi ja naisi. Süüa oli vähe ja seegi vastik. Töö oli sunnitöö.

[---] Ükskord loenduse ajal küsiti meilt, kas on teise laagrisse minna soovijaid. Minu vennal oli teooria, et mida rohkem vahetad kohti, seda enam on šanssi ellu jääda. Edasi liikuda – selles oli pääsemine. Seepärast avaldasime kolmekesi, isa, vend ja mina, soovi vabatahtlikult

minna üle teise laagrisse. Siis me veel ei teadnud, et lehekülg „Klooga“ ei ole meie jaoks veel lõppenud.

Lagedi oli inimtühi paik metsade ja põldude keskel. Ja kuigi viibisime seal ainult kolm nädalat, jäi see koht meile meelde – siin lahkusime isast.

[---] Lagedil pandi meid barakkidesse, kus ei olnud põrandaid, narisid ega lavatseid, magasime paljal maapinnal. Aga seal toideti paremini. Laagri piirde taga elas eestlasest SS-seersant oma perekonnaga. Tema maja õuel oli väliköök kateldega. Töötasin seal kütjana, minul ja minu paarilisel lubati ära süüa jäägid kateldest. Isa ja vend töötasid laagris.

Möödus kolm nädalat. Kord töö ajal tuli meie juurde sakslane ja käskis kiiresti laagrisse tagasi tulla. Ta rääkis midagi evakueerimisest. Saime aru, et meid viiakse jälle mõnda teise kohta. Kiirustasin laagrisse, et näha isa ja venda. Selgus, et isa oli juba esimeses grupis ära viidud. Nisanil õnnestus mind ära oodata. Teele anti igaühele leivapäts, marmelaadi ja suhkrut. See oli esimene kord minu laagrielus, kui sain terve leivapätsi omanikuks – see oli vapustav.

Meid aeti autodele – naised ja mehed eraldi. Sõitsime seistes, täiskiilutult, koos valvuritega. Nagu tavaliselt sellistel juhtudel mõeldi, kuhu ja milleks meid viiakse. Kuid me ei muretsenud eriti, sest kõik tunded olid meis juba tuimenenud.

[---] Sakslased tõid meid Tallinna vanglasse. Olime hirmunud, kuna teadsime, et oleme surmamõistetute osakonnas.

Järgmisel päeval märkasime, et sakslased närveerivad. Algas paanika, jooksmine. Nemad teadsid, aga meie veel mitte, et Punaarmee on juba lähedal. Meid pandi jälle autodele ja viidi tugevdatud valve all tagasi Kloogale. Laagri väljakule oli kogunenud üle kahe tuhande vang. Nad jagati viiekümnest inimesest koosnevatesse gruppidesse, pandi põlvili ja kästi panna käed kukla taha. Olime teiste hulgas. Meie taga olid naised. Neil kästi samuti põlvitada.

Umbes kolmsada inimest viidi väravast välja, märkasin mõningaid neist minevat teisele poole tara. Igaüks tassis õlal palki või kändu. Nad astusid raskelt, vaevaliselt, kuni kadusid silmist. Üks neist püüdis põgeneda, ta lasti sealsamas maha. Nägime, kuidas ta vaaruma löi ja kukkus.

[---] Sakslased viisid ühe grupi teise järel lähima metsatuka suunas. Kui inimesed olid metsa kadunud, kõlasid automaadilasud. Peast käis läbi mõte: „Meid hävitatakse samuti, ootame vaid oma järjekorda...“

Vangide seas kasvas ärevus. Selle hetkeni elasime vennaga üksmeeles: tema oli juht ja võttis vastu otsuseid. Vaatasin tema poole, ta ei reageerinud. Võtsin initsiatiivi enda kätte. „Nisan, põgeneme!“ Eraldusime grupist, algul mina, siis vend ja meie järel veel viisteist inimest. Liikusime algul ebakindlalt, seejärel joostes.

Jõudsime barakini. Näis, et sakslased jälitavad meid, et veel üks silmapilk ja kuuleme laskusid. Läksime maja viimasele korrusele, ronisime naridele ja katsime end patjadega. All kõlasid lasud, siis saabus vaikus. Kumisev vaikus. Kui mõne tunni pärast aknast välja

piilusime, nägime metsast tõusvaid tuleleeke. Üks meie hulgast läks luurele. Tagasi tulnud, ütles ta, et hoones ja õuel on palju laipu. Selgus, et viimast gruppi ei jõudnud sakslased metsa viia, vaid lasksid kohapeal maha. Läksin välja, nägin naise surnukeha, kellel oli laps kätel. See ei olnud juut – sakslased hävitasid seal kõiki, valimata.

Üks vangidest, kes kandis erariideid, läks vaatama, mis toimub. Tagasi tulles hüüdis ta: „Sakslased on läinud!“

Oli 1944. aasta 24. september.

[---] Suundusime Nõukogude sõduritega sügavamale metsa. Siis nägime lõkkeid. Puuriitadel olid söestunud halud ja põlenud inimkehad. Lõkked olid tehtud suurtest puuhalgudest, keskele olid pandud midagi plekkkorstna taolist, et põlemise ajal käiks õhk riidast läbi. Sakslased käskisid inimestel puuhalgudele pikali heita, nagu ülespidi, ja tulistasid igaüht. Laipade kihile pandi jälle halud ja neile inimesed. Nii kiht kihi järel – neli korda. Sakslased „ehitasid hooneid“ halgudest ja inimestest. Hiljem süüdati lõkked bensiiniga.

Puud veel hõõgusid. Keskel oli lõke täielikult, kuni maapinnani ära põlenud, aga külgedel oli puuriit veel säilinud ja oli näha, kuidas mõned ohvrid olid enne tulistamist oma silmad mütsiga kinni katnud. Vaatepilt oli kohutav. Tapetute seast tundsimine ära oma sõpru. Ümberringi vedelesid riidekuhjad – vangidel kästi pealisriided ära võtta ning koos dokumentide ja fotodega maha jätta.

[---] Klooga oli üks esimesi vabastatud surmalaagreid. Punaarmee ohvitserid tõid siia sõdureid, et nad oma silmaga näeksid vaenlase palet, kelle vastu nad võitlesid. Ka ajakirjanikud sõitsid kohale. Samuti mõned teistest laagritest pääsenud – neid oli kokku umbes seitsekümmend. Juttudel ei olnud lõppu...

Benjamin Anolik, *Mälu missioon* (Tallinn: OÜ Teabetrükk, 2005)

Jägala laagris

Tšehhimaalt deporteeritud, kes väljusid rongist, hakkas koheselt selekteerima grupp ohvitseride ja allohvitseride. Tugevad ja noored läksid ühele poole, lapsed ja vanemad inimesed saadeti ootavatesse bussidesse. Juute rahustas veidi mulje moodsatest sinistest bussidest ja läikivast kroomist ning mõned mõtlesid, et kui juba sellised transpordivõimalused on valmis pandud, ei või olukord nii väga hirmus olla.

[---] Selles lähedaste otsimise ja busside saabumise ning lahkumise kaoses otsustas olemise või mitteolemise küsimuse tihti juhus, väljanägemine või Eesti valvurite Laagi ning Gerretsi, bussijuhi või Tallinna SD-sse kuuluvate isikute isiklik sümpaatia. [---] Sinised bussid sõitsid üksteise järel Kalevi-Liival valmiskaevatud massihaudade juurde. Nende reisijad olid mõne tunni pärast surnud.

[---] Hukkamispaigal oli auk osutunud liiga väikeseks ning osa laipu jäi liiva alt välja paistma.

Nagu Jägala personal kuulis, avastasid kohalikud elanikud peagi surnukehad. Juba järgmisel päeval teadsid kõik toimunud mõrvadest. [---] „Liiva alt paistsid laibad, seal haises. Nägin seal ühe mehe surnukeha, kelle pea oli läbi lastud ning sealt august lendasid välja kärbsed. Mees oli alasti. Kahe naise kehad paistsid liiva alt välja.“ [---] Ruumi kokkuhoiuks ja vältimaks külaelanike uusi „avastusi“ võeti järgmise massimõrva puhul kasutusele uus abinõu – ohvrite „organiseeritud“ mahalaskmine. Nad pidid end võimalikult tihedalt heitma näoga allapoole äsja maha lastute veel soojadele kehadele ja alles siis tapeti nad kuklalasuga.

[---] Laagrisse jõudmisel ootas ülejäänud deporteeritud uus šokk. Mitte ainult Anna Baueri jaoks, kes teel olles oli pidevalt korranud lauset „Mitte ainult okastraati, mitte ainult okkaid“, täitusid kõige hullemad ootused. Sügiseselt värvunud lehed ümberkaudsetest metsadest ei suutnud parandada muljet kontsentratsioonilaagrist: umbes kahe meetri kõrgune kahekordne okastraattara, vahitornid, ilma akendeta või katkiste klaasidega lagunenuid puubarakid, relvastatud valvurid. [---] Laak ja Gerrets rahustasid ärritunud inimesi, öeldes, et sel ajal, kui teie noored inimesed siin töötate, on teised Tartu lähedal nn „talvelaagris, kus on kergem töö, soe ja hea hoolitsus. Kohe hoiatasid Laak ja Gerrets, et kui keegi põgenema peaks, lastakse tema sugulased „talvelaagris“ maha.

[---] Siis järgnes uus alandamine. Jägala laagri kinnipeetavad allutati üksikasjalikule kehalisele läbivaatusele ja nad pidid kõik väärtasjad, kellad, käevõrud ja abielusõrmused ära andma. „Oli õhtu. Äkitselt tuli üks eestlane ja käskis meid vigases saksa keeles oma asjad võtta ning naabruses asuvasse barakki minna. Sinna lasti meid sisse ühe- või kahekaupa, pidime end alasti võtma ja meie asjad otsiti läbi. Nad tõmbasid meilt ära kõrvarõngad ja võtsid ära ülearused kleidid.“ Seal ootasid Gerrets (ja ilmselt ka Laak) ja teised valvurid, kes naistel taskulambivalgel ka kõige intiimsemad kohad läbi otsisid. Siis saadeti nad ühte järgmisse barakki, kus neil lubati end „sisse seada“. [---] Barakis puudusid igasugused

mugavused; puudusid nii ahi ja vesi kui ka valgustus. Välikemmerguks oli sügav kraav, mille peale olid risti asetatud kuusepalgid.

[---] Kui meil kõige hullemini ei läinud, korraldasime isetegevuskavasid, jutustasime ümber raamatute sisu, organiseerisime vaimseid olümpiaade ja et me noored olime, tegime ka nalja, sest me ei suutnud kogu seda traagikat lõpuni mõelda. Meil ei olnud veel sidet poolakate ja teistega, kes olid massimõrvu kogenud, me uskusime ikka veel, et meie lähedased on kusagil; keegi meist ei aimanud, mis nendega tegelikult juhtunud oli. Komandant [Aleksander Laak] ei olnud meie vastu kõige hirmsam. Ta tuli meie juurde ja me korraldasime tema jaoks isegi uusaastaprogrammi. Mis hirmus oli, selle lükkas ta adjutandile [Ralf Gerrets], kes oli intelligentsem, kellel aga see-eest õnnestus meid füüsiliselt detsimeerida. Oli hirmus, kui me teada saime, kuidas mõlemad külmavereliselt mõrvasid.

[---] Metsas töötades kohtusime mitme eesti naisega. Ühega neist saime jutule. See naine lubas meile piima ja köögivilja tuua. Seejärel kohtusime temaga mitmel korral ning kuulsime temalt, et meie vanemad ja ülejäänud inimesed olevat vahetult pärast raudteejaama jõudmist maha lastud ja sama saatus ootavat ka meid ees. Seejuures hoiatas ta meid ettevaatlikud olema ja kutsus meid laagrist põgenema, lubades meil aidata Soome põgeneda. Me lükkasime pakkumise tagasi ja ütlesime, et me ei lähe kuhugi. Me kartsime nimelt, et kui püüame põgeneda, lastakse meie vanemad tõepoolest maha. Suurem enamus tüdrukutest ja naistest välistas tõepoolest võimaluse, et nende pered oleksid mõrvatud.

1943. aasta sügiseks lõpetati Jägala laagri tegevus ning kinnipeetavad toodi üle Tallinna keskvanglasse, nn Patareisse.

Patarei vanglas

Naised paigutati keskvangla uuema keskküttega tiiva esimesele korrusele. Kambrid olid väikesed ja kitsad, aga seal oli kraan jooksva veega ja puuvaheseina taga tualett. Lisaks oli sisustuseks klappvoodid ja üks laud.

[---] Naiste põhiliseks tööks sai purustatud hoonete rusude koristamine Tallinna sadamas, aga töötati ka vabrikutes ning käidi linnast väljas põllutöödel. Kellegi põgenemise puhul lubati hukata kümme kohale jäänud kaasvangi. [---] Töökoha läheduses avastasid tüdrukud autoremonditöökoja, kus töötasid eestlased. Hädavajaduse ettekäändel jooksid tüdrukud tihti sinna meeste juurde ja peagi oli igal ühel oma „sõber“, kes temaga oma moonakotti jagas. [---] Mul oli üks eestlane, kes mind armastas. Ta nimi oli Juku Rannamets. Ma ei saanud aga temaga rääkida, ma ei osanud eesti keelt ega tema tšehhi keelt. Kui ma tulin, seisatasin ühe klaasukse taha, ta nägi mind, võttis ajalehepaberisse mässitud pakikese, pani selle masina peale ja läks minema. Läksin masina juurde ja võtsin pakikese. Selline side oli meie vahel. Niiviisi aitas ta mind, kui tal võimalik oli, kogu selle aja, mis ma Tallinnas olin.

[---] Eva Dubovát aitas üks Wehrmächti sõdur: Ühel ilusal päeval, kui me vabrikust tagasi vanglasse läksime, ilmus üks saksa sõdur ja küsis, ega kedagi Karlsbadist [Karlovy Vary] ei ole. Näidati minu peale ja ta tuli minu juurde ning küsis, kas mul süüa on ja kas ma midagi söögiks tahan. Ma kartsin, aga ta tuli järgmisel päeval ja tõi mulle leiba. „Üks haavatud

sõdur, kes oli rindelt Tallinnasse ravile saadetud, tõi Zuzana Fallekovále süüa.“ [---] Palju süüa polnud tal tuua, aga sellest, mis tal oli, tõi ta poole alati mulle.

[---] Naised saksa ešelonist leidsid organisatsiooni Todt ehitustööliste hulgast kaasmaalasi Frankfurdist ja Düsseldorfist, kes vahendasid nende sidemeid lähedastega ja nii mõnigi kord õnnestus nende kaudu ka pakikene saada. Mõned „ehitusjärelvalvena“ tegutsevad saksa töölised tundsid naistele kaasa ja aitasid neil toiduaineid hankida. Paljud organisatsiooni Todt töötajatest olid korralikud inimesed. Erandiks oli igatahes Gramlich, firma Holzmann kohalik direktor, kes tüdrukuid pidevalt ähvardas. Kord tabas ta Dora Perlhefteri kirjaga oma tädilt, mille kambrivalvur talle andnud oli. Ta võttis kirja ära, lubamata seda lõpunigi lugeda; juhtum lõppes siiski ilma hullemate tagajärgedeta. Üks korralikest eestöolistest, Brailowsky, juhtis gruppi, kus töötas Anna Krausová. Lõuna ajal läks ta alati sadamasse ja kerjas naistele süüa. Üks teine eestöötaja, Max Schimmkat, kuulus vähem inimlike hulka. Dora Perlhefter veenis aga teda, et Prahast on tema lahutatud mittejuudi päritolu mees ja kaks last, ja nii tõi too talle kirju. Üks Hohmanni nimeline mees sai hiljem Yad Vashemilt tüdrukutele osutatud abi eest tiitli „Õiglane rahvaste seas.“

[---] Kontaktid eestlastega tõi esimesi teadmisi sugulaste ja tuttavate saatusest. Hana Fuchsová leidis kongist eesti-saksa sõnaraamatu ja õppis korralikult eesti keelt. Töö juures sõlmis ta tutvuse ühe eesti mehega, kes oli tšehhi või saksa ešeloni mõrvamisel osalenud, keda oli aga südametunnistus sundinud politseiteenistusest lahkuma. See mees jutustas talle kõik massimõrvadest. Fuchsová ei uskunud aga kogu lugu, sest fakt, et nii palju inimesi oleks tapetud ilma põhjusega, tundus talle liiga fantaasiarikkana. Zuzana Felixová märkas tööle minnes ühte naist mantlis, mida tema ema oli kandnud päeval, mil ešelon Raasikule jõudis. Sel hetkel taipas ta, et ei näe oma ema enam kunagi. [---] Mõned said oma sugulaste ja tuttavate traagilisest lõpust teada alles pärast sõja lõppu.

[---] Järgmine, ligi viieteistkümnepäevane komando töötas Kurna mõisas, umbes 20 km Tallinnast. Naised sõitsid sinna iga päev autoga ja pöördusid ööseks vanglasse tagasi. Oli ka hea, et võisime vahelduseks mõisa sõita. Seal tõi me kaasa kartuleid ja köögivilju. Need olid asjad, millest me väga puudust tundsim. Toitlustamine oli seal hea, eriti täispiim, mis meile väga maitses. Piima said vangid tegelikult värvilisandina seinte värvimiseks. Loomulikult jõid nad seda piima. Vangid tõi iga päev üleskääritud püksisäärtes kartuleid ja teisi toiduaineid teistele vangidele vanglasse kaasa. Kurnas võtsime vaatamata raskele tööle suurepäraselt kaalus juurde. Kui me ka pahandasime, et auto õhtul ei käinud ning me pidime ilma öösärgita ja hambaharjata üks-kaks ööd mõisa jääma või öösel raskete taskutega Tallinnasse minema, oli see siiski ilus aeg, kus me ei pidanud muretsema, mida me järgmisel päeval sööma peaksime.

[---] Ehitusrühma olukord paranes, kui eestöölised hakkasid naistele hea töö eest lubama käike Tallinna. Seejuures olid nad ikkagi valve all. See tähendas, et naised said müüa mõningaid nende poolt peidetud väärtasju, mis olid vanglas peenelt väljamõeldud peidikutes, näiteks WC veepaagis või taburetiõõnsustes. Glaserová müüs sel kombel kuldse sule. Saadud raha eest ostis ta toiduaineid ja külastas hambaarsti. Valvuri loal külastas ta koos oma sõbratari Anna Braunovága hotelli „Kuld Lõvi“, kus ta oli enne sõda oma mehega põgusalt viibinud. Seal kinkis kokk, kes mõistis, et nad vanglast tulevad, mõlemale terve

taldrikutäie süüa. Sellised „väljasõidud“ olid aga üksikud juhtumid, mida võimaldati ainult käputäiele naistest. 1943. aasta hilissügisel viidi Jägala laagris olnud juudi naised Tallinna keskvanglast üle Vaivara koonduslaagrisse.

Vaivara koonduslaagris

Tšehhi ja saksa naisvangid olid esimest korda „tõelisesse kontsentratsioonilaagrisse“ sattunud. Isegi pärast külalislahkuset Jägala või kõledat Tallinna vanglat oli Ereda kõigi jaoks šokk. Ereda oli ainult okstraat, sajad räbaldunud, räpased vangid ja külmad barakid.

[---] Heinz Drosin [Ereda laagri sakslasest komandant] oli Inge Syltenová küll oma kokaks valinud, tegelikult tegi talle aga süüa Gisela Danzigerová. Inge sai endale voodiaseme barakis, elas aga tegelikult koos komandandiga. On imekspandav, et see suhe sai nii kaua – nimelt ligi kolm kuud – kesta. Paar ei varjanud sugugi oma armastust ja korraldas isegi teistele SSi liikmetele ja Todti meestele meelelahutusõhtuid. Paljud SS-lased kasutasid seksuaalselt ära nii nais- kui ka meesvange, selline „rassihäbi“ juhtum oli aga ainulaadne. [---] Sel suhtel pidi aga olema traagiline järelmäng. Heinzi ja Inge suhtest said ilmselt salakaebuse tõttu teada Drosini ülemused ja veebruaris 1944 saabus laagrisse uus komandant, SS-Oberscharführer Helmut Schnabel. [---] Drosin ja Syltenová põgenesid, kuid võeti peagi kinni. Nad kas lasti maha, või tappis Drosin, kui põgenemine lootusetu näis, kõigepealt Inge ja siis iseenda. Nii jutustas seda lugu metsas töötavatele tüdrukutele SS-lane, kes oli surnukehad minema viinud.

[---] Mõrvamine ja selekteerimine toimus ka Eredal, Goldfieldsis [Kohtla-Nõmme], Kivõlis ja Aseris. Kõige suurem „surmaaktsioon“ leidis aset 8. ja 9. veebruaril 1944 Eredal, kui umbes kaheksasada vangi ilmselt Auschwitzis deporteeriti. Edasised selekteerimised toimusid 1944. aasta suvel, vahetult enne laagri evakueerimist Bodmani¹² „Aktsioon 10 protsenti“ raames, kui igast laagrist kümme protsenti vangidest surmale määrati.

[---] 1944. aasta augusti lõpus evakueeriti osa Vaivara koonduslaagri kinnipeetavaid Punaarmee sissetungi ees Poola territooriumile Stutthofi koonduslaagrisse.

Eestist ära

Kuigi Eestimaale suunatud tšehhi ja saksa ešelonide naiste tervis pidevalt halvenes ja nad oli Lagedil üle elanud pikad rivistused, peksmise, raske töö ja täieliku puuduse, ei võinud neid miski ette valmistada Stutthofi kaosele, näljale, mustusele ja õudusele. Pärast nende saabumist viidi naised küünitaolisesse ehitisse, kus nad kurnatult puulaastudele pikali langesid. Peagi ümbritsesid neid kapod ja vangid, kellest paljud olid poolakad, kes kerjasid ning varastasid, rääkides seejuures, et neilt võetakse nagunii kõik ära.

[---] Stutthofis kuulsid nad Auschwitzis kaudu tulnud juuditaridelt gaasikambritest. Ja Auschwitzist võis lugeda ungari naiste nägudelt, kes olid Auschwitzis küll ainult kolm nädalat

¹² Vabahärra Franz von Bodmann (1908–1945), SS-Obersturmführer, Vaivara koonduslaagri arst 1943–1944. Tegi pärast sõja lõppu Briti sõjavangilaagris enesetapu.

olnud, kelle jaoks aga šokk oma perede ja sõprade kaotusest kõige elavam oli: Iga päev tulid uued ešelonid vangidega ja ühel päeval tulid ungari naised, kõik kotitaolistes riietes ja paljaksagetud peadega.

[---] Kui venelaste pealetung algas, aeti vangid surmamarsil Danzigi [Gdańsk] ja sealt jälle tagasi. Lõpuks panid valvurid nad ühte küüni kinni. Kui vene sõdurid välja ilmusid, oli Eva Dubová juba teadvusetu ja teised naised olid tal riided seljast võtnud. Õnneks päästis tema elu üks tšehhi vang Ilsa Schleisserová Miesist, kes oli mais 1944 Auschwitzis deporteeritud. Toodi hobuvanker ja hakati tüdrukuid peale laadima. Minu tahtsid nad sinna jätta. Ja Ilsa Schleisserová hakkas karjuma, et ta ei jäta mind sinna. Mind visati vankrile ja Ilsa heitis minu peale, et ma ei külmetaks, sest 1945. aastal oli hirmus külm.

[---] Vähesed õnnelikud jäid Bergen-Belsenisse, kus Briti armee nad vabastas. Enamus nakatus veel enne liitlasvägede saabumist või isegi alles pärast vabastamist tüüfusse. Üks eranditest oli Hana Fuchsová. Kui 15. aprillil laagri väravad lahti tehti, avanes briti sõduritele pilt tuhandetest surnukehadest ja kuuekümnest tuhandest kurnatud vangist. Veel nelikümmend tuhat inimest suri vintsutuste tagajärjel. Neljakümne viie naise eksitee, kes ainsana elasid üle ešelon „B“, millega deporteeriti tuhat inimest, jõudis lõpule.

Lukáš Přibyl, Lugu Terezíni transpordist „B“ Eestisse.

(Lukáš Přibyl, „Die Geschichte des Theresienstädter Transports „B“ nach Estland“ – *Theresienstädter Studien und Dokumente 2001*, Institut Theresienstädter Initiative (Berlin: Metropol Verlag, 2001)

ÕPPEÜLESANDED

HOLOKAUSTI KÄSITLEMISE EETILISEST KONTEKSTIST

Ülle Luisk

Holokausti teema õpetamisel Eesti koolides on eri vaatepunkte ja mitu lähenemisvõimalust. Seos Eesti ajaloo 20. sajandi traagiliste sündmustega ning sellest tulenevad sarnasused aitavad meil ehk hõlpsamini taibata sündmuste sisulist külge, mis puudutavad kuritegusid mõne rahva vastu. Nende teemade õpetamise eesmärgiks on panna õpilased mõtlema ning arutlema tegurite üle, mis on viinud inimesed inimsusvastaste tegude toimepanemiseni. Faktide taustal tähtsustuvad asjaolud, mis puudutavad iga inimest isiklikult – meie väärtushinnangud ja moraalinormid – küsimused, mis võiksid olla kesksel kohal holokausti teema õpetamisel.

Holokausti teema õpetamisel puutume kokku inimeste käitumisega eri rollides ja olukordades. Kui oluline mõjutegur holokausti ajal oli ühe inimese eetiline valik, seisukoht või otsus? Otsuseid ning valikuid tehti tingimustes, kus ametlikust ideoloogiast teisiti mõtlemine oli karistatav. Ometi on holokausti ajastu kuriteod midagi sellist, mille suhtes ei saa kõik taanduda valitsevale ideoloogiale. Inimene ise oli paratamatult nende tegude elluviija, kuid ometi ka keegi, kes neid tegusid võis hukka mõista. Kui mitte avalikult, siis eraelus ometi. Riigiametniku isiklike otsuste ja hinnangute tegemist takistas ametialane kohustus suhe valitseva võimuga. Kas aga oli mõni otsustusprotsess, milles osalevad ametnikud oleksid saanud langetada alternatiivse otsuse? Kui palju sai isiklikest väärtushinnangutest lähtuda riikliku korralduse elluviija? Kas tavainimene saanuks oma isikliku otsuse kaudu ära hoida mõne inimsusevastase kuriteo? Millised olid võimalused eirata riiklikult antud korraldusi? Need on küsimused, mis paratamatult kerkivad holokausti teema käsitlemisel.

Tänaste õpilaste väärtushinnangud ning moraalinormid on kujunenud demokraatlikus ühiskonnas. See teeb holokaustikuriteo neile väga raskesti mõistetavaks. Sageli küsivad nad õpetajalt, kuidas oli selline asi üldse võimalik, miks keegi sellele vastu ei hakanud? Me saame teemale inimlikust aspektist lähenedes anda ajastust sõltumatu käsitlusvõimaluse. Personaalsete valikute taust annab ajaloolisele teemale tänase õpilase jaoks käegakatsutava mõõtme. Me saame eetiliste printsiipide kaudu holokausti teemat käsitledes panna tänased noored mõtlema sellele, mida nemad saaksid teha, et selline traagika ei korduks, kuidas saavad nemad mõjutada suhtumist tänapäeva genotsiidijuhtumitesse.

Õpilased peaksid enne eetilise aspekti käsitlemist tundma holokaustiga seotud põhimõisteid ja olema tundma õppinud peamisi sündmusi ning nende poliitilist tausta. See võimaldab asetada oma küsimused eelnimetatud aspektide konteksti.

MIS ON HOLOKAUST?

Christer Mattson

I Juhend õpetajale

Holokaust on ajalooline sündmus, mis on muutnud meie arusaama demokraatiast, inimõigustest ja rassismist. Just seoses holokaustiga on tulnud käibele ka sõna genotsiid. Avardades õpilaste teadmisi holokaustist, suudame ehk vältida genotsiidide kordumist tulevikus.

27. jaanuaril tähistatakse Eestis ja paljudes teistes Euroopa riikides holokausti mälestuspäeva. Sel päeval 1945. aastal vabastasid liitlased Auschwitz-Birkenau surmalaagri – ühe paljudest laagritest, mille abil natsid püüdsid oma rassistlikku poliitikat ellu viia. Kolmanda Riigi poolt Auschwitzis ja teistes laagrites korda saadetud metsikused šokeerisid maailma. Seepärast mälestatakse seda päeva paljudes riikides.

Mis oli holokaust?

Ajalooliselt on sõnale holokaust omistatud religioosne varjund. See sõna pärineb kreeka sõnast holokauston, mis tähendab täiesti põlenud, viidates religioossele ohverdusele. Kasutusele tuli see mõiste suhteliselt hilja, 1960. aastate lõpus, ning leidis laiemat kasutust seoses Ameerika teleseriaaliga „Holokaust” (The Holocaust). Nüüdseks on holokausti mõiste Briti-Ameerika kultuuriruumis ja teadustöodes domineeriv, samas kui Mandri-Euroopas on hakanud levima heebrea keelest tulenev shoah (tõlkes suur katastroof).

Holokaustil puudub ühene määratlus, kuid nn Stockholmi deklaratsioon aastast 2000, mille on mitmete teiste riikide kõrval vastu võtnud ka Eesti, annab sellele järgmise selgituse:¹³

„Holokaust (shoah) raputas meie tsivilisatsiooni alustalasid. Selle pretsedenditu olemus jääb alati ülemaailmselt tähendusrikkaks. Pool sajandit tagasi toimunud holokaust on piisavalt hiljutine sündmus, nii et selle tunnistajad mäletavad siiani juutidele osaks langenud õudusi. Ka natsionaalsotsialistliku režiimi miljonite teiste ohvrite kohutavad kannatused on jätnud kustumatu armi kogu Euroopas.”

Natsionaalsotsialistide ohvriks ei langenud Euroopas ainult juudid, vaid ka romad, slaavi päritolu inimesed, teisitimõtlejad, puudega inimesed, homoseksuaalid. Ajaloolistel põhjustel ei peeta neid inimrühmi holokausti ohvriteks, mis muidugi ei vähenda vajadust tunnustada nende kannatusi. Holokausti määratluses lähtutakse sellest, kuidas holokausti täideviijad oma kuritegusid põhjendasid, kavandasid ja ellu viisid. On ilmne, et Saksamaal rakendati juutide tagakiusamiseks ja tapmiseks eripoliitikat. Sel põhjusel kasutabki enamik ajaloolasi terminit holokaust just juutide genotsiidi kohta.

¹³ The Stockholm International Forum on the Holocaust: a conference on education, remembrance and research, Stockholm, Sweden, 26–28 January 2000: proceedings (Stockholm: Regeringskansliet, 2000), 3.

Arusaama holokaustist kui iseseisvast uurimisvaldkonnast on tugevalt mõjutanud kaks sündmust. 1944. aastal avaldas Raphael Lemkin New Yorgis oma monumentaalse teose „Teljeriikide võim okupeeritud Euroopas” (Axis Rule in Occupied Europe), millega ta tõi käibelega mõiste genotsiid ja mis sai 1948. aastal ÜRO koostatud genotsiidialase konventsiooni aluseks.¹⁴ Teiseks oluliseks sündmuseks oli sotsioloog Raul Hilbergi 1961. aastal avaldatud raamat „Euroopa juutide hävitamine” (The Destruction of the European Jews),¹⁵ mis kirjeldas esmakordselt holokausti kui natsionaalsotsialistide omaette eesmärki ning kus kasutati holokausti sünonüümina juudiküsimuse lõpplahendusele.

Holokausti-alane haritus

Rahvusvaheline mõiste Holocaust Education hõlmab mitmeid valdkondi:

- holokausti ajalooline käsitlemine, mis põhineb selgelt piiritletud faktidel;
- genotsiidide võrdlev uurimine, näiteks seoses Nõukogude Liidus kommunistide poolt läbi viidud genotsiidi või armeenlaste massimõrvaga 1915. aastal;
- demokraatia põhiväärtuste õpetamine, kus holokaust sobib ajalooliseks näiteks;
- iseenda mõistmiseni jõudmine holokausti inimsaatuste kaudu.

Käesolevas õppejuhendis on kaetud kõik neli võimalust, ent peatähelepanu on pööratud holokausti ajaloolisele käsitlusele.

Millal toimus holokaust?

Holokausti õpetamisel tuleks eelnevalt tutvustada juutide varasemat ajalugu.¹⁶ Holokaust ise toimus võrdlemisi lühikese aja jooksul ning ajaloolased pole üksmeelel, millal juutide hävitamise otsus langetati. Keegi ei arva siiski, et vastav plaan oli olemas juba 1933. aastal, mil natsionaalsotsialistid Saksamaal võimule pääsesid.

Otsustavaks kujunes natsionaalsotsialistliku valitsuse teise mehe Hermann Göringi kirjalik korraldus 1941. aasta juulist SSi julgeolekuteenistuse SD (Sicherheitsdienst) juhile Reinhard Heydrichile juudiküsimusele lõpplahenduse leidmiseks. Selleks ajaks oli seoses Saksamaa kallaletungiga Nõukogude Liidule juutide massiline tapmine juba alanud. Nende kahe teguri tõttu peetaksegi 1941. aastat tavaliselt holokausti alguseks. Holokausti lõpuks loetakse Saksamaa kaotust Teises maailmasõjas 1945. aasta mais.

Holokaustini viinud sammud

Üks eeldus, mis holokausti toimumise üldse võimalikuks tegi, oli ammu enne natsismi levinud eelarvamus, nagu eksisteeriks tõepoolest mingi juudi „probleem” või „küsimus”.

¹⁴ American Jewry during the Holocaust / Seymour Maxwell Finger [New York] : American Jewish Commission on the Holocaust, 1984.

¹⁵ Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (New Haven, CO: Yale University Press, 2003).

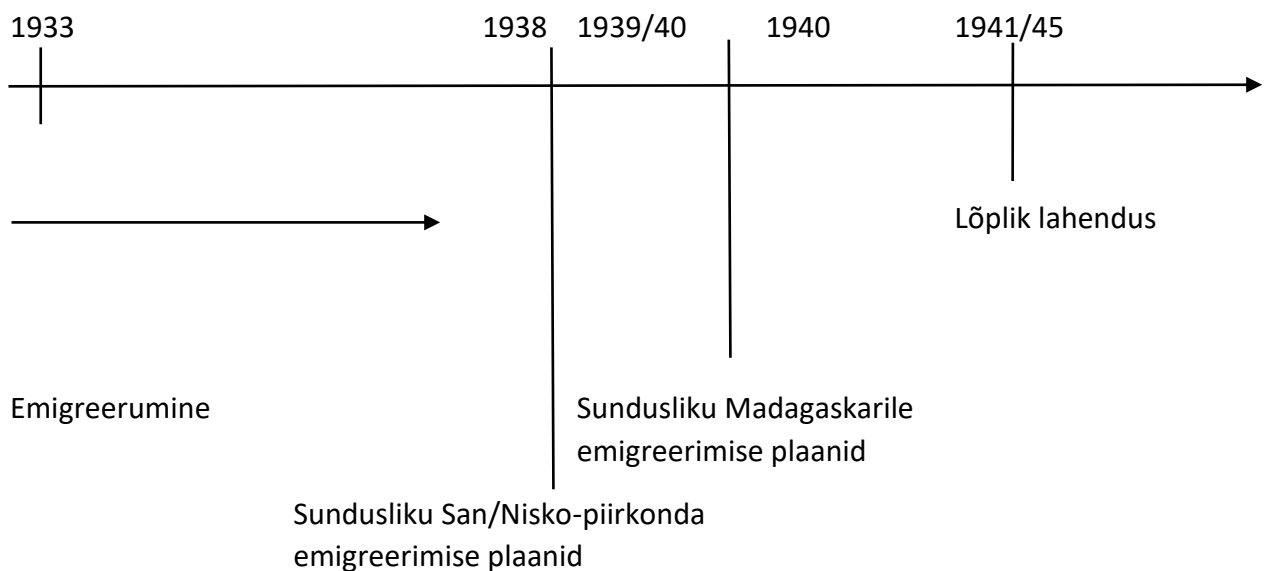
¹⁶ Vaadake antisemitismi ning juutide elu ja kultuuri käsitlevaid peatükke.

Seetõttu sai Kolmas Riik esialgu üsna vabalt ajada oma juudivaenulikku poliitikat, mis oleks tõenäoliselt olnud võimatu, kui antisemitism ei oleks olnud ülemaailmne nähtus.

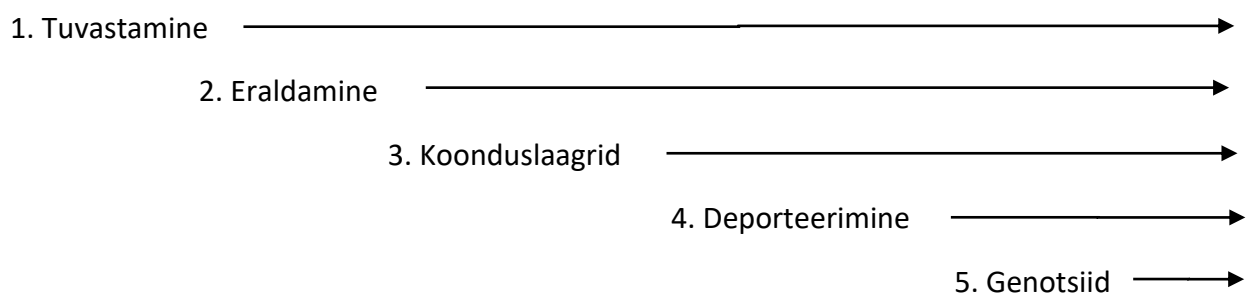
Holokausti viinud sündmustest saab anda ülevaate aastaarvude abil. Otsustavate sündmuste puhul on oluline, et õpilane mõistaks, mis on põhjus ja mis tagajärg. See on võimalik siis, kui õpilane teab teemaga seotud kronoloogiat ning talle on selge sündmuste toimumise geograafia.

Eristatakse nn kogetud aega ja rekonstrueeritud aega. Kogetud aeg moodustub mõne sündmuse tundelisest kirjeldusest, rekonstrueeritud aeg aga ajagraafikutest või kronoloogiatest, mis põhinevad faktidel.

Joonis. Tee holokausti

Aega saab rekonstrueerida kas koos täpsete daatumitega või ilma nendeta. Ülaltoodud näites on esitatud rekonstruktsioon koos sündmuste toimumise täpse ajaga. Graafik näitab, kuidas natsionaalsotsialistlik juudivastane poliitika aja jooksul teises: algas väljarändamisele kihutamisest ja lõppes genotsiidiga. Teisisõnu – poliitiliselt lahenduselt jõuti füüsilise lahenduseni. Õpilane võiks antud juhul uurida võimalikke seoseid eri aegadel toimunud sündmuste vahel. Järgnevalt sellest, kuidas koostada holokausti puudutav kronoloogia täpseid daatumeid esitamata.

Viit etappi alates natsionaalsotsialistide võimuletulekust kuni süstemaatilise genotsiidini on kirjeldanud Raul Hilberg.¹⁷

- *Tuvastamine* ehk juutide käsitlemine vaenlasena alates 1933. aastast.

Natsionaalsotsialistlik partei kuulutas pärast võimule tulekut ühe esimese sammuna, et juudid on ohuks Saksamaale ning et kasutusele tuleb võtta meetmed nn juudiküsimuse lahendamiseks. 1935. aastal alustasid võimud juutide üldist registreerimist.

- *Eraldamine* – juutide süstemaatiline diskrimineerimine Saksamaal alates 1933. aastast.

Natsionaalsotsialistid käivitasid poliitilise ja bürookraatliku protsessi, mille lõpptulemus ei olnud veel selgelt määratletud. Eialgu piirduti üksnes diskrimineerivate seadustega: juudid eraldati avalikust sfäärist, neile keelati mitmete ametite pidamine, tavalistes koolides käimine, raamatukogudes, parkides ning avalikes ujumisbasseinides viibimine jne. Kehtestatud diskrimineerivad seadused vähendasid suhtlust juutide ja mittejuutide vahel, lihtsustades seega aina julmemate juudivastaste meetmete kasutuselevõttu. Kujunes selge piir juutide ja teiste vahel.

- *Koonduslaagrid* – spetsiaalsete laagrite rajamine, kuhu juute interneerida, 1938–1945.

Puuduvad tõendeid, mis viitaksid, et juutide füüsiline eraldamine oleks olnud natside teadlik eesmärk algusest peale, kuid see tundus asjade loomuliku jätkuna. Tolle hetkeni olid Saksa võimud suhtunud positiivselt juutide emigratsiooni, seda omalt poolt õhutades. Probleem seisnes aga selles, et vaid üksikud riigid olid nõus juudidipõgenikke vastu võtma ning needki vähesed muutusid aina tõrksamaks.

1938. aastal kerkis emigratsiooni alternatiivina esile juutide füüsiline eraldamine. Koostati mitmeid kavasid, mille eesmärk oli asustada juudid sunniviisiliselt ümber Saksa kolooniatesse. Neid plaane ei viidud ellu, sest puudusid vajalikud vahendid. Oluline on siinjuures asjaolu, et astuti samm juutide diskrimineerimisest nende tegeliku eraldamiseni, kuigi tegu polnud veel massimõrvaga. Juute hakati esmakordselt laagritesse koondama üksnes seetõttu, et nad on juudid, 1938. aastal, pärast Kristallööd.

- *Deporteerimine* – juutide ümberpaigutamine, et rajada juudivabu alasid, 1940–1945.

Olukord muutus pärast seda, kui Saksamaa vallutas Poola. 1933. aastal moodustasid juudid vähem kui ühe protsendi Saksamaa rahvastikust ning kümme protsenti Poola elanikest. Kolmanda Riigi vaatenurgast tundus juutide isoleerimine piiratud aladele ajutise lahendusena. Nii hakatigi 1940. aastal kõigepealt Poolas, seejärel Euroopas laiemalt rajama juudigetosid. Väga paljude inimeste hoidmine getodes muutus aga tasapisi võimatuks, sest neil puudus võimalus endale elatist teenida ning pidevalt puhkesid epideemiad, mis ähvardasid levida ümbritsevatele aladele. Alates 1941. aastast

¹⁷ Hilberg.

alustati juutide deporteerimist surmalaagritesse. Natsionaalsotsialistlik valitsus jälgis loomulikult hoolega holokausti käiku ja hindas kasutusele võetud meetmete mõju.

- *Massimõrv* – kõigil Saksamaa kontrolli all olevatel aladel elavate juutide täielik ja tingimusteta mõrvamine ehk nn juudiküsimuse lõpplahendus, 1941–1945.

Ekstreemses olukorras, mis kujunes pärast Nõukogude Liidu ründamist, ning pärast Poola juutidele karmide tingimuste kehtestamist muutus võimalikuks viimase sammu astumine ehk massimõrva käivitamine. See oli natside juutidevastase poliitika viimane ja kõige drastilisem samm.

Esialgul mõrvati juudid väljaspool linnu ja külasid, kus nad maha lasti. Kuid pärast natsionaalsotsialistide kõrgema juhtkonna otsust, mille järgi tuli tappa kõik juudid, alustati spetsiaalsete laagrite, nn surmalaagrite ehitamist. Kokku rajati kuus surmalaagrit, mille hulgas Auschwitz-Birkenau oli suurim ja kurikuulsaim.

Holokausti käigu esitamine niisuguste sisuliste etappide kaupa muudab lihtsamaks selle analüüsimine. Tegelikult leidis massimõrv mitmel puhul aset samaaegselt identifitseerimisega, ka oli holokausti läbiviimise kiirus ning vahel ka sisu piirkonniti erinev. Kui Saksamaal võttis kogu protsess aega kaheksa aastat (1933–1941), siis okupeeritud aladel kulges see tunduvalt kiiremini, kuna need kaasati protsessidesse, mis toimusid Saksamaal. Näiteks 1938. aastal, kui Austria liideti Saksamaaga, ei olnud massimõrv veel käivitunud, kuid juutide tagakiusamine oli juba alanud. Tagajärjeks oli see, et Austrias hakati juute taga kiusama sama intensiivselt kui Saksamaal. Kui aga Saksamaa vallutas 1941. aastal Eesti, oli Kolmas Riik juba genotsiidi faasis ning ka Eestis algas juutide massiline mahalaskmine.

Holokausti tagamaad – rassism ja natsism

Rassism on eksisteerinud pikka aega ning põhineb ideel, nagu oleksid erinevatest kultuuridest pärit inimesed erinevad ning mõned kultuurid paremad kui teised. 19. sajandi lõpul uskusid paljud inimesed, kaasa arvatud haritlased ja teadlased, et inimesed võib jagada rassidesse, millele on omased teatud füüsilised ja vaimsed jooned. Selle idee võtsid üle natsid.

Natsid uskusid, et nad kuuluvad kõrgemasse rassi, millel on väarikamad omadused kui teistel. Nad kutsusid oma rassi aaria rassiks. Kõik teised inimesed kuulusid natside väitel alamatesse rassidesse, kusjuures kõige madalama rassi moodustasid juudid. Et natsionaalsotsialistid pidasid ennast teistest kõrgemal seisvaks ning alamaid rasse ohuks, algatasid nad kõigi vastu, keda nad oma vaenlastena nägid, kampaania, mis viiski genotsiidi ja holokaustini.

Natsid on vastutavad mitmete inimrühmade tagakiusamise ja mõrvamise eest, nagu slaavi päritolu inimesed, romad, homoseksuaalid, puudega inimesed, poliitilised teisitimõtlejad jne. Erinevate gruppide tagakiusamiseks olid erinevad motiivid. Näiteks uskusid nad, et päriliku puudega inimesed või vaimuhaiged on Saksamaale koormaks ning tuleb seetõttu tappa; seda siiski mitte väljaspool Saksamaad, kui nad just ei hõivanud haiglakohti, mida

vajasid Saksa sõdurid. Sama kehtis homoseksuaalide puhul – ebasoosingus olid põhiliselt Saksa homoseksuaalid, näiteks Poolas neid taga ei kiusatud. Ainsaks üleüldiselt vaenlaseks peetud grupiks olid juudid.

Holokausti põhjused

Holokaustini viis lõpuks hulk kokku langenud sündmusi. Nende sündmuste olulisemaid põhjusi ja seoseid võib kirjeldada järgnevalt.

1. Natsistlik diktatuur langetas otsuse massimõrva kohta, ning Saksamaal kehtestati seadused, mis võimaldasid mõrvamist.
2. Kolmandas Riigis valitsevad antisemitism ja rassism õhutasid üldist viha juutide vastu.
3. Saksamaal valitsev militarism tõi endaga kaasa selle, et sõdurid andsid Hitlerile vande vankumatu allumise kohta.
4. Kasvatus kodus ja koolis oli tihti autoritaarne ning ei julgustanud iseseisvalt ja kriitiliselt mõtlema.
5. Karistuse ja ühiskonnast väljaarvamise kartusest tulenes paljude, kuid mitte kõikide sakslaste kodanikujulguse puudumine.

Loetletud põhjustest ei piisa siiski holokausti seletamiseks. Tegelikuses oli see paljude üksikute isikute ja mitmete peidetud põhjuste komplitseeritud koosmõju tulemus. Mõnikord sai mõnest isikust holokausti täideviija, kuna ta antisemitistina pidas seda õigeks. Mitmel puhul sai inimesest holokausti täideviija, kuna ta kas vastu tahtmist või vabatahtlikult täitis korraldusi. Kuid põhimõtteliselt olid kõik nende tegude kordasaatjad täiesti tavalised ja normaalsed mehed ja naised, kes sattusid ebanormaalsesse olukorda, kus neist said massimõrvale kaasaaitajad. Selles olukorras oli neil siiski võimalik vabalt valida ja kõigil oli võimalus mõrvamisest loobuda.

Holokausti tagajärjed

Intensiivse juudivastase propagandasõja käigus levitati valesüüdistusi, nagu kujutaksid juudid endast mingit ühtset rühma ja eraldi rassi, kel on oma salaplaan. Võimule tulles muutsid natsionaalsotsialistid propaganda segregatsiooniseadusteks, kuni juudid lõpuks kaotasid kõik oma kodanikuõigused ja ka kodakondsuse. Kui segregatsioonipoliitika meetmega polnud enam võimalik enam saavutada, võeti kasutusele radikaalsem kava, et eemaldada juudid füüsiliselt ühiskonnast. Järkjärgulised muudatused poliitikas viisid lõpuks juutide täieliku ja tingimusteta hävitamiseni.

Holokaust on katastroof, mis mõjutab inimkonda siiani ning mille mõju kestab veel pikka aega. Lisaks sõnale genotsiid loodi holokausti tulemusena ka ÜRO inimõiguste deklaratsioon.

Asjaolu, millele me ehk alati ei mõtle, on see, et Euroopas hävitati terve omanäoline kultuur. Mõrvati kuus miljonit juuti, sealhulgas peaaegu 1,5 miljonit last ehk 90% juudi lastest Euroopas. Nende hävitamisega hävines ka kaks tuhat aastat ajalugu.

II Juhend õpilasele

Ülesanne 1. Korraldused

Adolf Hitler ei ole välja andnud ühtki kirjalikku korraldust kõikide Euroopa juutide mõrvamiseks. Küll aga kõneles Hitler mitmel korral juutide hävitamisest. Niiviisi väljendas ta ennast oma peakorteris 21. ja 25. oktoobril 1941 ning veebruaris 1942:

„Kui me selle katku hävitame, teeme inimkonnale niisuguse heateo, mida meie mehed seal väljas ei oska veel ette kujutadaagi.”

„On hea, kui meie ees tuntakse hirmu, kuna me hävitame juute.”

„See on suurim revolutsioon, mis eales on maailmas aset leidnud. Juut nähakse läbi! Sama võitluse, mille Pasteur ja Koch pidid lõpuni võitlema, peame tänasel päeval ka meie läbi tegema. On arvukalt haigusi, mille põhjuseks on üks batsill: juudid! [---] Me saame terveks, kui oleme juudid elimineerinud.”¹⁸

Hitler kasutas juutide kirjeldamiseks batsilli kujundit. Üldiselt ei kõnelenud Hitler holokaustist isegi mitte oma lähemate sõprade ees. Kui keegi sõandas avaldada soovi antud teemal diskuteerida, läks Hitler otsekohe tujust ära.

Seoses sellega, et pole leitud ühtegi Hitleri korraldust juutide tapmiseks, eitab väikesearvuline, kuid valjuhääline amatöörajaloolaste hulk holokausti. Osa eitajatest väidab, et Hitler ei teadnud, millega ta kaastöötajad tegelesid. Teised eitavad isegi seda, et holokaust üldse toimunud on. Kuid holokaust toimus ning ükski Hitleri lähematest meestest ei oleks saanud nii tähtsat otsust vastu võtta tema heakskiiduta.¹⁹

Järgnev dokument sisaldab Hermann Göringi korraldust Reinhard Heydrichile 31. juulist 1941. Õhuväemarssal Göring oli sel ajal Hitleri järel teisel positsioonil ning Heydrich oli salapolitsei juht. Viimane allus Heinrich Himmlerile ja mitte Hermann Göringile. Käsuliin võib tunduda veider, kuid Kolmandas Riigis oli selline olukord tavaline, kuna natsionaalsotsialistide juhid võistlesid omavahel suurema võimu pärast.

„Julgeolekupolitsei ja SD ülemale Heydrichile,

Berliin

Teile on valitsuse 1939. aasta 24. jaanuari korraldusega usaldatud ülesanne lahendada juudiküsimus kõige sobival viisil emigratsiooni või ümberasustamise teel. Sellega seoses annan ma Teile käsu teha hetkeolusid arvestades kõik vajalikud ettevalmistused, mis on

¹⁸ *Die Ermordung der europäischen Juden: eine umfassende Dokumentation des Holocaust 1941–1945*, toim. Peter Longerich (München: Piper, 1989), 76 jj.

¹⁹ Vt Ian Kershaw, *Hitler, 2. kd. 1936–1945: karistus* (Tallinn: Varrak, 2008).

seotud juudiküsimuse täieliku lahenduse korralduslike, praktiliste ja rahanduslike aspektidega Saksa mõjualas oleval Euroopa territooriumil.

Niivõrd, kui tegu on teiste keskorganisatsioonide kompetentsiga, tuleb ka neid sellesse kaasata. Lisaks käsin Teid esitada mulle viivitamatult üldine plaan esialgsete korralduslike, praktiliste ja rahanduslike meetmete kohta, mis puudutavad kavandatud juudiküsimuse lõpplahenduse täideviimist.”

Küsimused

1. Kes otsustas, et on olemas mingi nn juudiküsimus, kas juudid, sakslased või natsid?
2. Selgitage, milles see nn juudiküsimus seisnes.
3. Mis eesmärk oli lõpplahendusel? Miks kutsuti seda lõpplahenduseks?
4. Miks on see dokument olulise tähtsusega inimeste jaoks, kes on seisukohal, et holokaust on ajalooline fakt?

Ülesanne 2. Hukkajad Babõi Jari

Isikud, kes mõrvu sooritasid, kuulusid erilisse Einsatzgruppe nime kandvasse mõrvakomandosse või siis politseipataljoni. Juhtus sedagi, et mahalaskmisi teostas Saksa armee. Hukkamisi korraldati tavaliselt kõrvalistes paikades, sel moel mõrvati umbes kaks miljonit inimest. Suurem osa mõrvadest toimusid aga koonduslaagrites või surmalaagrites ning pandi toime laagri personali poolt.

Allpool järgneb tunnistus, mille andis Dina Pronitseva, üks Babõi Jari veresaunas ellujäänuid. Tunnistus on antud 9. veebruaril 1967. Alguses jutustab Dina, kuidas teda, ta vanemaid ja ta õde sunniti 29. septembril 1941 Kiievist lahkuma. Nad kuulusid suure juutide rühma, kes asus teele Babi Yari lähedal asuva mäekitsuse poole. Äkki kaotas Dina oma perega kontakti. Ta juhiti kiiresti paika, kus kõik pidid end lahti riietama. Nüüd mõistis ta, et teda tahetakse maha lasta. Siis pöördus Dina ühe politseiniku poole ja mõtles tolle jaoks valmis loo, et ta on ukrainlane, kes on eksituse tõttu teistega kaasa sattunud.

„Päeva lõppedes tuli meie juurde üks saksa ohvitser koos tõlgiga. Politseinik ütles talle läbi tõlgi, et me kõik oleme siin juhuslikult ning et meid tuleb vabaks lasta. Ohvitser hakkas karjuma ning andis korralduse, et meid maha lastaks, ta ütles, et kedagi ei tohi vabastada, kuna olime näinud, mis Babõi Jari juhtus.

Ning meid viidi mahalaskmisele. Mina olin peaaegu viimases reas. Nad viisid meid ühele kaljuastangule mäekitsuse ees ning hakkasid automaadist tulistama. Kõige ees seisnud inimesed kukkusid mäekitsusesse. Kui kord minu kätte jõudis, hüppasin ma mäekitsusesse; mul oli tunne, nagu oleksin ma terve igaviku langenud. Ma maandusin inimkehade peal, mis moodustasid verise massi. Sellest massist kostus oigamist ja halisemist, paljud liigutasid ennast ikka veel, sest nad olid vaid haavatud. Seejärel tulid sakslased ja politseinikud ning tulistasid või löid ellujäänud surnuks.

Sama saatus ootas ka mind. Üks sakslastest või politseinikest haaras mu jalast ning keeras mu ümber, nii et mu nägu jäi ülespoole. Ta trampis jalgadega mu kää ja rinna peal, seejärel läks ta minema ning avas tule kusagil eemal. Siis hakkasid nad kehasid mulla ja liivaga katma. Ma ei saanud enam hingata, kuid mul õnnestus ennast ühe kää abil mullast vabastada ning ma roomasin servani.”²⁰

Küsimused

1. Ka läheduses viibinud mittejuudid mõrvati. Miks?
2. Miks võib öelda, et Dina pääses eluga tänu vedamisele ja osavusele?
3. Dina on jutustanud oma loo kaua aega pärast sündmuste toimumist. Miks võime tema jutustust usaldada?

Ülesanne 3. Belžeci surmalaagri timukad

Teise maailmasõja ajal leidus koonduslaagreid mitmel pool Saksamaal ja okupeeritud maades. Lisaks neile töötas kuus surmalaagrit, kus toimus süstemaatiline juutide ja romade hävitamine. Belžec, Treblinka, Majdanek, Sobibór, Chełmno ning Auschwitz-Birkenau asusid kõik okupeeritud Poola territooriumil.

Järgnev väljavõte pärineb SS-Obersturmführer Kurt Gersteini jutustusest Belžeci kohta.

Gerstein liitus 1933. aastal natsionaalsotsialistliku parteiga, kuid hakkas varsti natsistliku režiimi vastu protestima, levitades kristliku sisuga lendlehti. Gerstein visati parteist välja ning ta sattus koonduslaagrisse, kuid vabanes peagi. Siis sai ta teada, et üks tema invaliidist sugulane oli Hadamaris [linn Hessenis] natside poolt tapetud. Gerstein otsustas hakata mõjutama natsismi seestpoolt.

1941. aastal võeti Gerstein, ime küll, vastu SS-i, kus ta määrati Waffen-SSi sanitaarteenistuse hügieenivaldkonna desinfentsiooniosakonda. Ta sai ülesande transportida surmav gaas Zyklon B hävituslaagritesse. Gerstein üritas edutult levitada teavet massimõrvade kohta, seda muu hulgas Hollandi vastupanuliikumisele, paavsti saadikule Saksamaal ning Rootsi diplomaadile Göran von Otterile.

Gersteini vangistasid pärast sõja lõppu Prantsuse sõdurid. Keegi ei uskunud tema uskumatut lugu Belžeci kohta, ehkki tal olid oma jutu tõestuseks mõned ehtsad dokumendid. Siis sai ta teada, et ta kuulub süüdistatavate SS-lastest hulka – tema, kes oli lootnud, et saab timukate vastu tunnistada. 25. juulil 1945 leidsid vangivalvurid Kurt Gersteini surnuna oma kongis rippumas – ta oli sooritanud enesetapu.

„Nad lähevad väikest treppi mööda üles ning näevad kõike. Emasid lastega rinna otsas, väikesi paljaid lapsi, täiskasvanud mehi ja naisi, kõik alasti – nad kõhklevad silmapilgu, kuid surutakse surmakambritesse nende poolt, kes trügivad tagantpoolt,

²⁰ Die Ermordung der europäischen Juden, 124 jj.

või kihutatakse sinna SS-meeste nahkpiitsadega. Suurem osa neist ei lausu sõnagi. Kuid üks umbes neljakümneaastane leegitseva pilguga juuditar ei suuda vaikida ning neab SS-lasi siin toimuva pärast. SS-Hauptsturmführer Wirth isiklikult annab talle ratsapiitsaga viis või kuus hoopi vastu nägu, seejärel kaob ka tema kambrisse. Paljud inimesed palvetavad. Ma ühinen nende palvega, pressin end ühte nurka ja karjun kõvasti enda ja Jumala poole. Kuidas ma tahaksin koos nendega sinna kambrisse minna, et nendega surma jagada! Pärast leiaksid nad oma kambritest ühe vormis SS-ohvitseri, mõistaksid asja ja käsitleksid seda õnnetusjuhtumina ning lugu ei jätaks endast arvatavasti mingeid jälgi. Seega ei saa ma praegu veel seda teha, ma pean kõigepealt paljastama, mida ma siin üle elan.

Kambrid täituvad. „Paki need korralikult,“ annab SS-Hauptsturmführer Wirth käskluse. Inimesed seisavad nii tihedalt, et nad trambivad üksteisel varvastel. 700–800 inimest 25 ruutmeetril, kus on vaid 45 kuupmeetrit õhku. SS-mehed suruvad kehasid nii palju kokku, kui seda ülepea teha saab. Uksed suletakse. Selle aja jooksul ootavad teised väljas vabas õhus, alasti. Ma saan teada, et nii toimub see isegi talvel. „Aga nii võivad nad ju surra,“ ütlen ma. „Jah, sellepärast nad ju siin ongi,“ vastab üks SS-mees. Nüüd taipan ma ka seda, miks tervet seda ehitist kutsutakse Heckenholti asutuseks. Heckenholt on ühe väikese mehe, diiselmootori tehniku nimi. Tema on ka rajatise ehitaja. Diiselmootori heitgaas peab inimesed tapma. Kuid mootor ei tööta. SS-Hauptsturmführer Wirth saabub. Ta arvab kindlasti, et on piinlik, et nõnda juhtub just täna, kui mina siin olen. Jaa, tõepoolest, ma näen kõike! Ja ma ootan! Minu stopper töötab ja registreerib aega väga täpselt. 50 minutit, 70 minutit, mootor ei taha käivituda. Inimesed ootavad oma gaasikambrites. Asjatult. On kuulda nende nutmist ja nuuksumist ... Ukrainlane, kes peab SS-Unterscharführer Heckenholti mootori juures aitama, saab kaksteist või kolmteist hoopi SS-Hauptsturmführer Wirthi ratsapiitsaga vastu nägu. Kahe tunni ja 49 minuti pärast – stopper on usaldusväärne – käivitub mootor. Sel silmapilgul viibib 4 x 750 inimest elavana nendes neljas kambris, kus on 4 x 45 m³ õhku. Jälle möödub 25 minutit. Õige, nüüd on paljud surnud. Seda võib näha läbi väikese akna, kui elektrivalgus silmapilguks kambrit valgustab. 28 minuti möödumisel mõned veel elavad. Lõpuks: 32 minutiga on kõik surnud”.²¹

Küsimused

1. Kas Kurt Gersteini jutustust võib usaldada? Kas on usutav, et ta tõepoolest tahtis ohvritega surma kaasa minna? Põhjendage.
2. Miks ei osutanud ohvid enne kambritesse surumist jõulist vastupanu?

²¹ „Augenzeugenbericht zu den Massenvergasungen,“ *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, Jg. 1 Heft 2 (1953): 190–191.

3. Me ei tea, miks Gerstein endalt elu võttis. Võib-olla pettumusest, kuna tal ei õnnestunud maailmale rääkida, mis surmalaagrites toimus? Miks ei tahtnud keegi teda uskuda?

Ülesanne 4. Timukad Saksa armees

Suur osa Wehrmachtist teadis, et juute mõrvatakse. Sõjavägi aitas kaasa juutide transportimisele ja saatis ka sõjavange koonduslaagritesse. Lisaks osalesid sõjaväelased mõnikord ka mahalaskmistel. Allpool on toodud raport, mille on kirjutanud leitnant Walther, kes oli tollases Jugoslaavias paiknenud 433. jalaväerügemendi 9. kompanii ülem. Pärast Jugoslaavia okupeerimist sakslaste poolt 1941. aasta kevadel alustati sealgi juutide ja romade hävitamist.

Salajane.

Asulakomandantuur, 1. novembril 1941

Raport juutide ja mustlaste mahalaskmise kohta

Vastava SS-ametkonnaga sõlmitud kokkuleppe kohaselt tõin ma väljavalitud juudid ja romad Belgradi vangilaagrist ära. Välikomandanturi nr 599 veoautod, mida ma antud eesmärgil kasutasin, osutusid ebapraktiliseks ja seda kahel põhjusel:

1. Neid juhtisid tsiviilisikud. Salastatus ei olnud seega tagatud.
2. Neil puudus katus või present, nii et linnaelanikel oli võimalik näha, kes olid autodel ja kuhu me sõitsime. Väljaspool laagrit olid kogunenud juudi naised, kes ulgusid ja karjusid, kui me minema sõitsime.

Paik, kus mahalaskmine toimuma pidi, asus väga heas kohas: Pančevost põhjas, päris Pančevo tee ääres Jabukas. Seal asus mäenõlv, mis oli nii järsk, et sealt hädavaevu üles sai ronida. Otse selle vastas oli soo ja natuke eemal jõgi. Kõrgvee ajal (nagu oli 29. oktoobril) ulatus jõgi peaaegu mäenõlvani. Sellepärast oli vangide põgenemise takistamiseks vaja ainult vähe jõude. Teiseks soodsaks teguriks oli liivane maa, mis kergendas hauakaevamist ja lühendas seega tööaega.

1,5–2 km kindlaksmääratud paigast eemal pidid vangid autodest maha ronima ja kõndima viimase osa teest jalgsi, samal ajal kui tsiviilisikutest autojuhid saadeti viivitamatult tagasi, et nende kahtlusi hajutada. Turvalisuse ja salastatuse tagamiseks lasin ma tee igasugusele liiklusele sulgeda. Hukkamispaika kaitsti kolme kergekuulipilduja ning 12 laskuri abil. Osalt selleks, et takistada vangide põgenemiskatseid, osalt kaitseks Serbia partisanijõukude võimalike rünnakute eest. Hauakaevamine võttis suurema osa ajast, samal ajal kui mahalaskmine ise toimus väga kiiresti (100 meest 40 minutiga). Isiklikud asjad ja väärtesemed korjati juba eelnevalt kokku ja ma võtsin need oma veoauto peale, et hiljem üle anda NSV-le (Nationalsozialistische Volkswohlfahrt, Natsionaalsotsialistlik Rahvahoolekanne, institutsioon, mis abistas puuduses olevaid sakslasi Kolmandas Riigis jmt).

Lihtsam oli tulistada juute kui romasid. Peab tunnistama, et juudid lähevad surma suure enesevalitsemisega ning seisavad väga rahulikult, samal ajal kui romad uluvad ja karjuvad ega seisa silmapilkugi paigal. Mõned hüppasid enne tulistamist alla hauda ja teesklesid, et on surnud. Alguses olid minu sõdurid ükskõiksed. Juba teisel päeval oli siiski märgata, et ühel või teisel ei olnud piisavalt tugevaid närve, et korduvalt mahalaskmisi teostada. Minu isiklik arusaam on, et mahalaskmise enda ajal mingeid psüühilisi tõrkeid ei tunta, kuid need tekivad siis, kui õhtul rahu ja vaikuses toimunu üle järele mõeldakse.

Walther, leitnant²²

Küsimused

1. Miks korraldati hukkamisi nii salaja?
2. Milline oli leitnant Waltheri selgitus sellele, miks paljud sõdurid tulistamisega hakkama ei saanud? Kas on olemas mõni teine seletus? Selgitage.
3. Kas sakslasel, kes näiteks võttis vastu juutidelt varastatud sulle, teades selle päritolu, oli suurem vastutus kui kellelgi, kes võttis sulle vastu selle päritolu teadmata? Põhjendage.
4. Massimõrvas osalenud olid täiesti tavalised ja normaalsed mehed. Seetõttu oli neil raske inimesi tulistada. Neid, kes tulistamises ei osalenud, ei karistatud, kuid kaaslased arvasid nad oma seltskonnast välja. Miks võis olla nii vähe sõdureid, kes tulistamisest keeldusid?

Ülesanne 5. Holokausti etapid.

Massimõrv ei saa alata ühe päevaga, see on pikema protsessi tulemus. Holokaust jagatakse tavaliselt viide arenguetappi.

Tuvastamine – juutide määratlemine suurima vaenlasena ja propaganda ülekandmine poliitikasse. Natsid korraldasid Saksa juutide registreerimise.

Eraldamine – seaduste kehtestamine, mis takistasid juutide normaalset kontakti mittejuutidega, näiteks tavalistes koolides ja ühiskondlikes kohtades käimist.

Koonduslaagrid – natsionaalsotsialistide eesmärk oli, et kõik juudid elaksid eraldatuna välismaailmast. Rajati getod ja koonduslaagrid.

Deporteerimine – natsionaalsotsialistid transportisid juudid vägivallaga getodesse ja laagritesse; algasid hukkamised.

Massimõrv – Natsi-Saksamaa riikliku otsuse kohaselt tuli kõik juudid hävitada.

²² Trials of War Criminals before the Nuremberg Military Tribunals, vol. XI. (Washington 1949–53), 1139j.

Küsimused

1. Igal holokausti etapil toimusid teatavad sellele perioodile iseloomulikud sündmused. Kasutage oma teadmisi holokaustist ja leidke iga etapi kirjeldamiseks üks sündmus ning esitage mõnerealine selgitus.
2. Mis oli teie meelest kõige olulisem holokausti sündmus? Selgitage.
3. Kuidas on holokausti etapid omavahel seotud? Kuidas määratleb eelnev sellele järgneva?
4. Mida ütleks holokausti toimepanija? Proovige välja mõelda, kuidas holokausti teostaja selgitaks neid sündmusi nende toimumise ajal?

Õpetaja võib valida välja holokausti eri etappe iseloomustavaid pilte ja paluda, et õpilased väljamõeldud sündmuse asemel seostaksid pildid vastava holokausti toimumise etapiga ja omavahel.

I Juhend õpetajale

Õpetades holokausti nagu mis tahes muud inimliku kannatusega seotud teemat selgitame ajalugu sageli näidetega. Need räägivad olukordadest, kus inimene on seisnud silmitsi lahendamatu tunduva dilemmaga. Mida iganes ta ei otsustanud, kaasnes selle otsusega kannatus. Moraalse dilemma kirjeldamine aitab õpilasel ühelt poolt mõista üksikisikute kannatusi ja teisalt julgustab analüüsima ajaloolisi sündmusi. Oluline vahe on muidugi selles, kas näiteid kasutatakse lihtsalt kui detaile, et tekitada huvi teema vastu, või püütakse nende abil suurendada õpilase arusaamist ajaloost tervikuna.

Teine oluline holokaustiga seotud teema on vastutus. Kirjeldades holokausti põhjustanud sündmusi, kerkib paratamatult küsimus: kes vastutas ning milles see vastutus seisnes? Sündmuste kirjeldus sellele küsimusele tavaliselt vastust ei anna. Järgnevalt ongi välja pakutud üks lihtne mudel, mis võimaldab arutleda koolitunnis vastutuse üle nii, et see ei kujuneks lihtsustatud kohtumõistmiseks.

Moraalse dilemma olemus

Moraalne (kõlbeline) dilemma on midagi muud kui lihtsalt sundseis või vajadus langetada raske otsus. Moraalsel dilemmal puudub lahendus, mis oleks asjaosalisele vastuvõetav. Seepärast on inimene, kes seisab silmitsi moraalse dilemmaga, ohver.

Ei ole harv juhus, kui ebaeetiliselt toiminud sõduri väljavabandamiseks ja isegi vastutusest vabastamiseks tuuakse ettekäändeks raske olukord. Kaaslaste surve, domineeriva meelsuse, toimepanija enda eelnevate läbielamiste ja muude taustategurite arvessevõtmine ei tee ründajast siiski veel ohvrit. Lihtsamalt öeldes: kui inimene sooritab vägivaldaakti, ei saa seda üldjuhul õigustada asjaoluga, et ta ise on eelnevalt mõnes teises kontekstis ohvriks olnud. Seevastu inimest, kes on seisnud silmitsi moraalse dilemmaga, ei saa tehtud valikute pärast süüdistada.

Holokausti õpetamine läbi moraalse dilemma

Moraalne dilemma on olukord, kus mängus on inimlikud põhiväärtused ning vastu tuleb võtta mingi otsus. Niisugusteks üldinimlikeks väärtusteks on näiteks armastus, ühtsustunne ja õiglus. Ilu, kiirus, auto, arvuti või elektrihambarja omamine on seevastu märksa väiksema tähendusega väärtused.

Eetiline dilemma tähendab, et inimene ei oska otsekohe õiget otsust langetada. Lisaks sellele võib olla nii, et:

- on mitu head tegutsemisalternatiivi, mis välistavad üksteist,

- on vaja teha valik, ehkki on olemas vaid halvad tegutsemisalternatiivid,
- on olemas üks hea tegutsemisalternatiiv, ent puuduvad vahendid selle teostamiseks.

On ka selge, et holokaustiga seonduvate moraalsete dilemmade hulgas ei ole just palju niisuguseid, kus oleks olnud rohkesti häid tegutsemisalternatiive.

Analüüsid, kuidas on käitunud moraalse dilemma ees seisnud inimesed, õpib õpilane tundma, missugused motiivid ja mõtted juhivad tegutsemist, käivitavad otsustusprotsessi.

Motiiv → Mõtted/Sõnad → Otsus/Tegutsemine →

Uurides, kuidas jõuti teatud otsuse ja tegutsemiseni, omandab õpilane ajaloolaseid teadmisi, mis on olemuselt tunnetuslikud. Ta saab vastuseid järgmistele küsimustele: Millised on otsuse langetamise eeldused? Kuidas kulgeb otsuse langetamise protsess? Kuid õpilane omandab ka teadmisi, mis kujundavad tema väärtushinnanguid ja -hoiakuid, ning oma piiratud kogemuste baasil saab ta vastata küsimustele nagu millised tunded juhivad otsuse langetamist, millised motiivid juhivad tegutsemist?

Holokausti moraalsed dilemmad, mida pakume läbitöötamiseks, on sisult autentseid.²³ Õpetamine keskendub eetiliste hoiakute kujundamisele, seades eesmärgiks, et õpilane mõistaks, miks ohver ühel või teisel viisil tegutses. Autentse ajaloolise dilemma puhul teame ka ohvri otsust, selle otsuseni jõudmine on aga eeldanud elu pühiväärtuste mõtestamist. See on protsess, mille kohta õpilane võib ise järeldusi teha.

Moraalse dilemma analüüs

Analüüsivad juhtumid peaksid lõppema enne seda, kui peategelane langetab oma otsuse. Nii saab õpilane ise mõelda, mida peategelane tema arvates tegi. Seda tehes peab ta ette kujutama tegelase motiive, mõtteid ja tegusid. Ärge kunagi küsige õpilaselt, kuidas ta ise oleks toiminud, see oleks õpilase suhtes ebaõiglane ning võib panna ta ennast süüdi tundma; pealegi oleks sel juhul arutelu fookuses õpilane ja mitte ajalugu.

Dilemmat analüüsid on loomulik, et õpilane üritab leida võimalust, mis lahendaks kogu olukorra. Väljapääsutee otsimine sunnib teda rohkem teada saada kõnealusest ajaloolisest keskkonnast ja seega kogu kontekstist, milles sündmus aset leidis. Samuti õpib ta eristama ohvreid ja toimepanijaid (rõhutagem veel kord – ohvrid on need, kellel puudub valikuvõimalus).

Vastutuse analüüs

Ajalooliste tegelaste tegude uurimine ning analüüsimine, mil viisil nemad vastutavad juhtunu eest, on õpetlik. Eesmärgiks ei ole leida süüdlast või selgitada välja, kuidas õpilane ise samas olukorras käitunud oleks. Asja mõtteks on arendada õpilase intellektuaalseid

²³ Autentse dilemma puhul keskendutakse kogu otsustusprotsessile motiivist kuni tegutsemiseni. Konstrueeritud ja väljamõeldud dilemma puhul keskendutakse ainult probleemi lahendusele; selle puhul pole mingit otsust vastu võetud, selleni peavad õpilased ise jõudma. Holokausti käsitlemisel on konstrueeritud dilemmad ülearused.

võimeid teatud ajaloolise konteksti analüüsimiseks, et teha kindlaks alternatiivid ja tõlgendada asjaosaliste tegutsemise taga peituvaid motive. Kasutades seda mudelit, saab õpilane uurida üksikisikute või gruppide vastutust struktureeritud viisil. Saadud tulemused on rakendatavad sündmuste võrdlemisel.

Analüüsi teostamise etapid

1. samm: teadlik – mitteteadlik

Analüüsidest teatud tegu või sündmust ning selle toimepanijaid, on esimene küsimus: kas see inimene või need inimesed teadsid, mida nad teevad ja kas nad teadsid, et nende tegevus põhjustab kannatusi või ei teadvustanud nad seda? Pole ilmselt kahtlust, et inimene, kes on ohvritega otseses kontaktis teab, kuidas tema teod ohvreid mõjutavad. Olukorda on raskem määratleda juhul, kui asi puudutab inimesi, kes olid holokaustiga kaudsemalt seotud.

Võtame näiteks väljamõeldud saksa koduperenaise proua Mülleri, kes töötas 1930. aastate keskpaigas poole kohaga riiklikus registreerimisbüroos, mis vastutas juutide tuvastamise eest.²⁴ Kas ta aimas, et tema töö tulemusena valmivad lõpuks juutide nimekirjad, mida natsid hakkavad kasutama holokausti elluviimisel? Tõenäoliselt mitte. Analüüsidest 1930. aastate Saksamaad, on aga siiski võimalik oletada, et proua Müller teadis, et tema tegevuse tulemusel juutide kannatused suurenevad.

2. samm: tahtlik – tahtmatu

Järgmise sammuna tuleb teha kindlaks, kas teatud tegu sooritati tahtlikult või tahtmatult. Kui ma juhtun kellegi oma autoga alla ajama, siis ma loodetavasti mõistan, et olen põhjustanud kannatusi. Samas ei olnud see tegu tõenäoliselt tahtlik, vaid tahtmatu – see oli õnnetus.

Proua Mülleri puhul on tõenäoline, kuigi üldsegi mitte kindel, et tal ei olnud juute registreerides isiklike tagamõtteid. See oli lihtsalt tema töö. Vaatamata sellele ei saa me siiski väita, et tema töö oleks olnud õnnetus. Seega oli see tahtlik.

3. samm: vabatahtlik – sunniviisiline

Otsustav küsimus on see, kas mingi tegu on sooritatud vabatahtlikult või sunniviisiliselt.

Saksa surmalaagrites määrati ametisse vangidest koosnev nn Sonderkommando. Selle ülesandeks oli tühjendada gaasikambriid ning tuhastada surnud. Sakslaste vaatenurgast oli niisugune tegevus absoluutselt vajalik. Sonderkommando liikmed ise olid oma tegevuse tagajärgedest teadlikud ja tegemist ei olnud ju ka õnnetusega. Kuid nende elu oli selgelt ohus – alternatiiviks oleks olnud lasta ennast tappa.

²⁴ On teada, kuidas vastava koduperenaistele suunatud koolituse ajal selgitati asjaosalistele, et inimeste religioosne taust on vaja välja uurida juutide tuvastamiseks. See töö viidi Saksamaal läbi aastail 1935–1940, st enne massimõrvade algust. Ent registreerimine toimus tugeva antisemiitliku propagandakampaania taustal ning samal ajal kehtestasid Saksa võimud mitmeid juudi elanikkonda diskrimineerivaid seadusi. Okupeeritud riikides kasutasid natsid juutide tuvastamiseks teisi meetodeid.

Sonderkommando on selge näide moraalsest dilemmast: selle liikmetel puudus valikuvõimalus, seega olid nad ka ise ohvrid. Proua Müller seevastu tegi oma tööd vabatahtlikult. Enamgi veel – sellele tööle kandideerides näitas ta üles initsiatiivi. Kui ta oleks keeldunud oma ülesandeid täitmast, oleks ta küll vallandatud, ent teda ei oleks saadetud vanglasse ja see poleks mingil viisil ohustanud tema elu.

4. samm: isikliku või ühiskondliku kasu nimel või veendumusest

Ja viimane küsimus on: kas tegu sooritati isikliku kasu nimel või veendumusest?

Saksa SS-i juht Heinrich Himmler pidas tapmist äärmiselt ebameeldivaks toiminguks ning muretses mõrvamise eest vastutavate sõdurite ja politseinike heaolu pärast. Tema väitel oli see katsumus siiski vajalik, et saavutada kõrgem eesmärk ja parem maailm. Himmler oli vaieldamatult sügavate veendumustega ideoloog ja oleks eitanud mis tahes süüdistusi genotsiidis, kuna pidas oma tegusid põhjendatuiks.

Proua Müller seevastu ei uskunud tõenäoliselt, et kõigi Euroopa juutide hävitamine on õige. Ilmselt polnud ta isegi selles veendunud, et juutidelt tuleks kodanikuõigused ära võtta. On tõenäoline, kuigi me ei saa seda tõestada, et ta lihtsalt võttis vastu töökoha, mis andis talle lississetuleku, ning et ta ei mõtisklenud eriti selle üle, kuidas tema töö teisi mõjutab. Käesolev mudel võimaldab õpilasel analüüsida eelkõige seda, milline oli holokausti teostajate moraalne vastutus. Ohvri moraalne vastutus on dilemmasituatsioonis väga piiratud just seetõttu, et tal puuduvad valikuvõimalused.

Olukorrast getodes

Poolas ja suuremas osas Ida-Euroopas asutasid natsid juutidele getosid. Geto oli mingi piirkond linnas või külas, kuhu juudid sunniviisil ümber asustati. Keeldumise korral võis juuti karistada surmanuhtlusega, samuti võis karistus osaks langeda neile, kes üritasid juute väljaspool getot varjata.

Sõna „geto“ tuleb itaaliakeelsest sõnast „valama“. Aastal 1516 piiritleti juutide jaoks nimelt üks Veneetsia linnaosa, kus varem oli valatud kahureid. Ajaloolased väidavad siiski, et juba antiikajal sunniti juute elama eraldatud linnosades. Keskajal ergutas katoliku kirik mitmel pool juudi getode teket, kuid olukord muutus 18. sajandil, valgustusajal. Valgustatud inimene pidi eelarvamustest vabanema ning seetõttu kadusid Lääne-Euroopas paljud getod. Ida-Euroopas need siiski säilisid. Juudi getost sai Teise maailmasõja ajal sisuliselt surma ooteruum. Natsistlikus hävituspoliitikas teenisid getod mitmeid eesmärke:

- nn parasiitide isoleerimine „tervest“ ühiskonnast,
- majanduslik tegevus ehk sõjamajanduse toetamine orjatöö abil,
- võimaliku vastupanu lõhestamine, lastes juutidel juudinõukogu (Judenrat) kaudu omaenda allakäiku administreerida,
- „juudi vaenlase“ kontrollimine,
- vahejaam teel surma.

Getos oli elatise teenimine äärmiselt raske. Sakslaste jagatud toiduportsjonitest oli võimatu ära elada ning nälg ja haigused nõudsid sadu tuhandeid elusid. Et enda elu lihtsamaks teha, sundisid sakslased juute tööle geto tuletõrjes, politseis, haiglates jm Selle töö üle valvas spetsiaalne nõukogu (Judenrat), mis koosnes juutidest, kellele sakslased surusid peale liidrirolli. Tegelikult puudus neil nõukogudel igasugune võim ja nad toimisid ainult marionettidena.

II Juhend õpilasele

Õppeülesanne 1. Calel Perechodnik – moraalne dilemma

Varssavist kagusse jääva Poola linna Otwocki getos elas Perechodnikute perekond. Pere oli väike: mees Calel, naine Anna ning tütar Athalie. Nagu teised pered, püüdsid ka nemad getos ellu jääda.

Natsid otsustasid, et asutavad korra tagamiseks getos oma politseiteenistuse. Vabatahtlikele politseinikele ja nende peredele lubati tasuks paremaid tingimusi ja suuremaid toiduportsjoneid. Calel pakkus end välja ja asus tööle politseinikuna. Tänu sellele paranesid mõnevõrra perekonna elamistingimused. 1942. aasta suvel alustasid sakslased Otwocki juutide mõrvamist Treblinka surmalaagris. Juudi politsei pidi eskortima oma rahvuskaaslast kaubarongidele, mis vedasid inimesi gaasikambritesse. Seda tegemast keeldunud politseinik oleks kohe ise rongi peale pandud. 19. augustil oli Calel sunnitud saatma Anna ja kaheaastase Athalie ühele nendest rongidest. Tal oli valida, kas panna rongile ainult oma naine ja tütar või minna nendega kaasa. Kuidas iganes ta ka ei oleks otsustanud, ei oleks see päästnud tema naise ja tütre elu. Caleli sissekanne päevikusse 19. augustist, mil ta oli sunnitud oma naise ja tütre surmarongile saatma:

„Sa oled neljandas loomavagunis pärast vedurit, kambris, mis on pea täielikult täidetud naiste ja lastega. Terve vaguni peale on kaks meest – kas nad kaitsevad sind? Sa istud plankudel, jalad ristatud, ja hoiad Aluskat oma käte vahel. Kas laps on sel hilisel tunnil juba uinunud? Võib-olla lämbub ta õhupuudusest sellel lämbel augustiõhtul?

[---] Sa istud üksi hukule määratute keskel. Võib-olla leiad sa lohutust sellest, et sind ainsana ei taba see saatus? Ei, sa ei mõtle sellele. Sa istud seal ja on üks asi, mida sa ei mõista – kuidas on see võimalik? Sinu Calinka, kes on sind kümme aastat armastanud, kes on olnud nii truu, teadnud kõiki sinu mõtteid ja nii innukalt täitnud sinu soove, on sind reetnud, on lubanud sul ronida loomavagunisse, jäädes ise maha.

[---] Ma tean, et sa surud oma käe rusikasse ja vihalaine Aluska vastu voogab sinust üle. Ta on ju ikkagi Tema laps. Miks peab ta siin minuga kaasas olema? Sa tõused püsti ja tahad lapse aknast välja heita.

Anka, Anka, tee seda! Viska laps aknast välja ilma kõhklemata! Ehk kukub ta sõitva rongi rataste alla, mis ta lõmastavad. Ja võib-olla, kui Jumal tõesti on siin maailmas olemas, leiduvad head inglid, kes talle nähtamatu vaiba peale laotavad, nii et ta viga ei saa. Ehk langeb sinu Aluska pehmelt maapinnale ja uinub kaugel rööbastest. Ning

homme leiab ta üks hea kristlane, on võlutud tema ingellikust näost, tõstab ta üles, kallistab teda, viib ta oma koju ning kasvatab üles nagu omaenda lapse. Tee seda, Anka, tee seda! Ära kõhkle hetkegi!”²⁵

Calel saatis Anna ja Athalie rongile ning pöördus üksi koju tagasi. Tal õnnestus pääseda ja põgeneda Varssavisse, kus ta end varjas. Calel hukkus 1944. aasta Varssavi ülestõusu ajal. Ehkki ta ei elanud sõda üle, õnnestus Calelil Treblinka koledustest pääseda ning tal oli reaalne võimalus ellu jääda. Kui ta oleks sellele rongile läinud, siis oleks tema ellujäämislootus nullilähedaseks kahanenud. Võimalus, et perekonnal oleks koos väikse lapsega, ilma kontaktide ja rahata põgeneda õnnestunud, oli üliväike. Isegi kui neil oleks õnnestunud pageda getost, oleks neil olnud erakordselt raske end pikka aega varjata.

Caleli ja tema perekonna saatusest teame me juhuse läbi. Calel pidas päevikut, mille ta endaga Varssavisse kaasa viis. See leiti hiljem ning tema mõtted on avaldatud raamatus „Kas ma olen mõrvar?“

Küsimused

1. Millised olid Caleli mõtted, mis viisid otsuseni, mille ta lõpuks langetas?
2. Oli tema otsus teie jaoks üllatav või oli see vastavuses tema päeviku märkmetega?
3. Kirjeldage dilemmat, mille ees Calel seisis. Millised võimalused tal veel olid? Oli see niisugune valik, mille kohta võib öelda, et tegelikult valikuvõimalusi polnudki. Põhjendage.
4. Kas Calel langetas antud olukorras parima võimaliku otsuse? Põhjendage. Millise vastutuse võttis Calel endale oma otsusega?

Õppeülesanne 2. Kuidas mõõta vastutust?

Holokaust ei tuginenud ainult Hitleri juhitud väikesele pühendunud natside grupile, kelle sooviks oli mõrvata kõik Euroopa juudid. Holokausti teostamise eelduseks oli, et selles osales suur hulk eri ameteid pidavad inimesi. Keegi pidi juudid registreerima, tehes sellega võimalikuks juutide tuvastamise; keegi pidi rongid surmalaagritesse juhtima. Keegi pidi tegelema rahastamisega, sest miljonite inimeste mõrvamine oli kulukas jne. Üksikisikute kaasamiseta ei oleks nii ulatuslik massimõrv mitte kunagi õnnestunud. Järgnevalt on esitatud viis juhtumit, mis räägivad viiest inimesest (mõni neist on realselt eksisteerinud, mõni välja mõeldud), kes on osalenud holokaustis. Õpilaste ülesandeks on arutleda selle üle, keda neist võib pidada vastutavaks holokausti eest ja kelle kanda on suurim vastutus.

²⁵ Raamatust: Calel Perechodnik & Frank Fox, *Am I a murderer? Testament of a Jewish ghetto policeman* (Boulder, CO: Westview Press, 1996).

Küsimused

Kellel lasub suurim moraalne vastutus mõrvade eest: kas inimesel, kes juute registreeris, inimesel, kes neid transportis, inimesel, kes tegeles bürokraatiaga, inimesel, kes pani mõrvad kohapeal toime või inimesel, kes juhtis kogu protsessi? Et vastata neile küsimustele, leidke kõigepealt vastused järgmistele küsimustele:

1. Kas need inimesed olid teadlikud oma tegevuse tagajärgedest või mitte?
2. Kas nende teod olid tahtlikud või tahtmatud?
3. Kas nad tegutsesid vabatahtlikult või sunniviisiliselt?
4. Kas nad tegutsesid isikliku kasu nimel või veendumusest lähtudes?
5. Kas suurim moraalne vastutus on alati seotud teadlikkusega?
6. Kuidas teie meelest need inimesed ennast kaitseksid, kui neid süüdistatakse genotsiidis?
7. Keda nendest inimestest teie ei süüdistaks genotsiidis osalemises?
8. Keda nendest inimestest teie süüdistaksite genotsiidis osalemises?
9. Mida hõlmab isiklik vastutus?

1. Registreerimine: proua Müller, koduperenaine

1935. aastal otsustati juutidelt ära võtta Saksa kodakondsus ja nad kaotasid sellega palju õigusi. Muudatuse elluviimiseks pidid võimud kõik juudid registreerima. See omakorda tähendas, et tuli palgata registreerijad, kellele maksti tunnipalka. Enamik selle töö tegijatest olid koduperenaised. Registreerimise alusel koostati hiljem surmalaagritesse saadetavate juutide nimekirjad. Proua Mülleril ei olnud kuidagi võimalik teada, et tema tööd hakatakse kasutama juutide kindlasse surma saatmisel, kuid ta teadis, et tema töö tulemusel muutub juutide elu tunduvalt raskemaks.

2. Rongid: härra Müller, vedurijuht

Juute hakati vedama surmalaagritesse alates 1941. aastast. Vedureid juhtisid tavalised vedurijuhid, kes ilmselgelt teadsid, keda nad sõidutavad ja mis nende inimestega edasi juhtub. Vedurijuht, kes oleks rongi juhtimisest keeldunud, oleks tõenäoliselt vallandatud, ent arvatavasti oleks see jäänud ka ainsaks karistuseks. Keeldumine ei oleks kindlasti tähendanud vedurijuhi saatmist koonduslaagrisse või midagi veel hullemat. Sellele vaatamata otsustas härra Müller, nagu enamik teisi vedurijuhte, oma tööd jätkata.

3. Bürokraatia: Walter, raamatupidaja

Holokausti rahastamiseks kasutasid natsid oma ohvritele kuulunud vara. Nad omastasid asjad, mis inimestest maha jäid – nende korterid, mööbli, portselani jms, kuid ka esemed,

mille ohvrid surmalaagrisse kaasa tõid. Kogu selle vara turustamiseks vajati töötajaid, kes tegelesid raamatupidamise, arvete ja rahaga. SS-i võeti tööle sadu raamatupidajaid.

4. Mõrvarid: Matthias, politseinik

Juutide massiline mõrvamine algas 1941. aastal. Hukkamistes osalesid sõdurid, politseinikud ja vabatahtlikud paljudest riikidest, kaasa arvatud Eestist. Mitte kedagi ei sunnitud liituma hukkamisüksusega. Ei ole ka teada ühtegi juhtu, kus sõdurit oleks karistatud selle eest, et ta keeldus osalemast tsiviilisikute tapmises. Sellele vaatamata otsustas suurem osa nende üksuste sõdureid süütute tsiviilisikute tapmise kasuks.

5. Otsustajad: Reinhard Heydrich

Holokausti taga seisis inimesed, kes soovisid sündmuste niisugust arengut – need olid veendunud natsid. Üks nendest oli Reinhard Heydrich, kes sai ainsa teadaoleva kirjaliku käsu lahendada juudiküsimus lõplikult 1941. aasta juuliks.

MÄRGID, MIS RÄÄGIVAD INIMESE EEST

Õppeülesande koostas Ülle Luisk

Ülesanne sobib kasutamiseks põhikoolis

Saksa okupatsioon tähendas juutidele nõuet kanda oma ülerõivastel eraldusmärke. See võimaldas juuti tänavapildis kergesti identifitseerida. Juutidele ei olnud lubatud ühiskondlike hoonete külastamine ning nende kodanikuõigused tühistati. Märgid, mida juudid oma riietel kandsid, võisid piirkonniti veidi varieeruda, kuid üldjoontes olid need oma kujult ja tähenduselt sarnased igal okupeeritud alal.

Pildid: <http://www.ushmm.org>

Küsimused

1. Kuidas võis eraldusmärgi kandmine mõjutada juutide enesehinnangut?
2. Miks ühiskond aktsepteeris eraldusmärke?
3. Miks ei saa tänapäeval analoogset nõuet kehtestada?
4. Milliseid „kõnelevaid“ märke kannavad inimesed tänapäeval? Mille poolest erinevad täna kasutatavad märgid nendest, mida kandsid juudid natside võimu ajal?
5. Tänapäeval kannavad paljud juudid uhkusega sama eraldusmärki sõrmusena või rinnanõelana. Miks ei saa seda võrrelda Hitleri-aegsel Saksamaal kantud eraldusmärkide nõudega?
6. Kujutle järgmist situatsiooni:

Sinu klassi tuleb uus õpilane. Tema pere on Eestisse immigrerinud paar aastat tagasi. Ta riietub täiesti teisiti, kui ülejäänud õpilased ja tema eesti keelel on tugev võõrapärane aktsent. Ta proovib naeratada ja olla sõbralik, kuid on siiski tõrjutud. Ta hoiab teistest eemale ning kuigi sa tahaksid temaga tuttavaks saada, kardad sa teiste õpilaste hukkamõistu ning samasugust tõrjumist ka sinu enda suhtes.

Mida sina sellises olukorras teeksid?

Ülesanne sobib kasutamiseks gümnaasiumis. Õpetaja peab enne selgitama iga juhtumi ajaloolist tausta – kuidas mõjutas ühe või teise riigi olukorda Teine maailmasõda.

1. Lugu

Koht: Taani

Aeg: Teine maailmasõda, Saksa okupatsioon (1943)

Saksa väed okupeerisid Taani 9. aprillil 1940. Järgmise aasta talvel algas vastupanuliikumine. Taani vastupanuliikumine oli rohkem idee kui tegevus, aga muidugi ka ideena täitsa tähtis. Loodi põrandaalune ajakirjandus, vastupanuliikumise juhtorganina moodustati Danmarks Frihetsrad. Taani rahva seas oli levinud saksavastatus. Et Taani valitsus keeldus Saksamaa nõutud eriolukorra väljakuulutamisest, hõivasid sakslased 29. augustil 1943 Taani riigiasutused. Taani oli kaotanud sellega ka näilise iseseisvuse, mis tal sõja puhkemisest alates oli olnud.

Saksa okupatsioon tõi Taani juutidele kaasa Saksamaa riiklikust poliitikast lähtuva nõude alluda ettekirjutustele. Taani juudi kogukond oli enne Teist maailmasõda sealsesse ühiskonda hästi lõimitud ning Taani valitsus tõrjus võimalust mööda korraldusi juutide otseseks hävitamiseks. Vastuseks okupantide rangele nõudele, et sealsed juudid kannaksid kollast kuusnurgaga käesidet, panid paljud mõjukad taanlased eesotsas kuningaga ka iseendale kollased varrukasidemed peale. Protesti ja solidaarsuse märgiks. 1943. aasta septembri lõpul andis Saksa valitsus käsu deporteerida Taani juudid. Samal ajal algasid ka esimesed arreteerimised. Selles olukorras hakkasid Taani rahvuslased juute salaja Rootsi toimetama, sest Rootsi oli neutraalne riik. Taani politsei keeldus osalemast arreteerimistes. Koguti raha Rootsi viisade ostmiseks. Juute varjati rannakülades, haiglates ja kirikutes. Sel moel aidati 1943. a oktoobrikuu jooksul riigist lahkuda ligi 7000 juudil.

Põgenikepaat, millega lahkuti Taanist, USHMM fotokogu
<http://www.ushmm.org>

2. Lugu

Koht: Eesti

Aeg: Teine maailmasõda, Nõukogude okupatsioon (1941)

[---] Teist nädalat käis sõda Hitleri Saksamaa ja Stalini Nõukogude Liidu vahel. Saksa sõjamasin veeres läbi Leedu ja Läti Eesti poole. Einsatzgruppe A üksused, mis liikusid pealetungiva Wehrmachi vahetus tagalas, juhtisid juutide vahistamist ja tapmist.

[---] „Dagmar, te peate ära sõitma!“ ütles meie dekaan Herbert Niiler.

See oli käsk. Ellujäämise käsk.

Tänu Niilerile kirjutan praegu neid ridu. Olles teadlikud sellest, mis õudused olid tabanud juute Saksamaal, lahkusid paljud juudi perekonnad oma eesti kodudest ja sõitsid Nõukogude Liidu tagalasse. Kuid oli ka neid, eriti haritlaskonna seas, kes kinnitasid, et hirmu- ja -õudusejutud ei pea paika, et nii vana ja sügava kultuuriga rahvas, Goethe, Schilleri ja Beethoveni rahvas ei või iialgi nii madalale langeda... Nad jäid Eestisse. Eestisse jäid ka mitmed jõukamad juudi perekonnad, kelle sugulasi ja tuttavaid olid sovetid neljateistkümnedal juunil Siberisse küüditanud. [---]

Dagmar Normet, ...ainult võti taskus (Tallinn: Varrak, 2004), 52.

3. Lugu

Koht: Eesti

Aeg: Teine maailmasõda, Saksa okupatsioon (1944)

(31. juuli) Hinge rõhus tume eelaimus jäädavast lahkumisest, kuid selle väljendamiseks sõnades polnud julgust. Mõtlesin hetke vankri juures ja lasksin siis logisevatel ratastel veereda üle kodusilla rohtunud sügavate rööbastega põlluteele. [---] Siin pildistatud foto oli, nagu hiljem selgus, viimne lüli kodukoha ja perekonna mälestusteahelas. [---]

(23. septembrer) Heltermaa sadamakai oli tulvil iga liiki kaste, pakke ja sõjavarustust. Eemal mäejalamil ootas sadu põgenikke edasipääsu Orjaku – Triigi – Leisi kaudu Kuressaarde, kus pidid ootama laevad. [---] Umbes kella kahe ajal hakkasid mootorpurjeka masinad pobisema. Järk-järgult nihkusime eemale Hiiumaa rannast. Lõpuks nägime vaid mandri siniviirgu ja kõrgeid suitsusambaid kerkimas. Kodumaa saatus oli otsustatud. [---]

Eric Soovere, *Käru ja kaameraga: pilte ja päevikulehti põgenemisteelt 1944–1949* (Tallinn: Olion 1999).

4. Lugu

Koht: Eesti

Aeg: Teine maailmasõda, Saksa okupatsioon (1944)

[---] vanematekodu asus Pirita jõekäärus, praeguse Botaanikaia lähedal. Kord öösel koputanud keegi nende uksele. Isa läks vaatama. Väljas pimedas seisis ihualasti mees. Ta lasti sisse. Ta peideti aida lakapealsel ära. Mitmeks kuuks. See oli Poola juut, kes koos tuhandete saatusekaaslastega Poolast, Austriast, Prantsusmaalt ja Tšehhoslovakiast oli toodud Kalevi-Liiva surmalaagrisse. Ta oli eluga pääsenud seetõttu, et kui alasti vange oli ühishaua äärel hakatud tulistama, oli tema enne maha kukkunud, kui kuul teda oleks jõudnud tabada. Öösel pimedas oli ta siis laipade alt välja roninud [---]

Dagmar Normet, ...ainult võti taskus (Tallinn: Varrak, 2004), 152.

Küsimused

1. Millega seoses toimusid lugudes kirjeldatud põgenemised?
2. Kes olid nendes allikatekstides põgenikud? Selgitage, miks pidid nad põgenema.
3. Mida tähendavad kolmandas loos sõnad: „kodumaa saatus oli otsustatud”?
4. Mille poolest erinesid põgenikud Eestis 1941. aastal ja 1944. aastal?
5. Mille poolest erines põgenike olukord Eestis ja Taanis?
6. Millega riskisid need inimesed, kes põgenikke varjasid?
7. Andke hinnang, kui usaldusväärsed on toodud katkendid allikatena. Põhjendage oma hinnangut.
8. Miks ei olnud haritlaste arvates natslikul Saksamaal midagi ühist Euroopa humanistliku kultuuriga? (Vt teine lugu.)

Õppeülesande koostas Elle Seiman

Võimaluse korral võtke allikaks Thomas Keneally teos „Schindleri nimekiri” ja Steven Spielbergi samanimeline film.

Austraallasest kirjanik Thomas Keneally astus Los Angeleses aega parajaks tehes sisse nahkgalanterii poodi ja leidis sealt kena nahast portfelli, mille arvas sobivat oma käsikirjade jaoks. Poeomanik, kes tutvustas end Keneallyle Leopold Page'ina, oli intrigeeritud asjaolust, et kirjanik on sattunud tema ärisse, ning ütles, et tal on mehele jutustada tõeliselt uskumatu lugu. Selgus, et Leopold Page oli tegelikult Poldek Pffefferberg, kes koos oma naise Milaga võlgnes oma pääsemise sõjaaegsest surmalaagrist natsipartei liikmest ärimehele, kes oma sõja ajal kogutud varanduse kulutas selleks, et osta priiks üle 1100 juudi. Selle mehe nimi oli Oskar Schindler. Järgnevate nädalate jooksul peatus Keneally Pffefferbergi ja tema naise kodus ning nende mälestuste ja muu leiduva dokumentatsiooni põhjal ilmus 1982. aastal raamat „Schindleri nimekiri,“ mis tunnustati ka Pulizeri preemia vääriliseks.

Viis Oscarit võitnud Steven Spielbergi film „Schindleri nimekiri“ baseerub T. Keneally raamatul. Schindler näeb puhkenud Teist maailmasõda kui ülihead võimalust suurt raha teha, kasutades Poolas käivitatud tehastes juutide tasuta tööjõudu. Algul üksnes kasumi peale mõtlevast mehest saab aga sõjakoleeduste völdates juutide saatusest sügavalt hooliv inimene, kes otsustab oma isikliku varanduse hinnaga päästa kindlast surmast nii palju juute kui võimalik.

Schindleri tehases töötavad juudid pääsesid surmast, kuna tehas töötas Saksamaa vajadusteks. Aja jooksul sai Schindler oma tehase töolistega lähedasemaks ning tundis kaasa nende olukorrale. Kasutades oma isiklikke sidemeid ja mõju, päästis Schindler rohkem kui tuhande juudi elu. Selle eest kuulutati ta hiljem Jeruusalemmas Õiglaseks.

Filmis andis Schindler 1944. aastal Krakówis asuva emailitoodete ja relvade tehase määndžerile nimekirja juutidest töötajate kohta, kes tuleb viia suhteliselt ohutumasse kohta Tšehhimaal.

Praegu on nn Schindleri nimekirjas üle 6000 nime. Need on tema poolt päästetud ja nende järeltulijad.

Oskar oli mängur, sentimentalist, kes armastas läbipaistvust, heategemise lihtsameelsust; temperamendilt anarhist, kes armastas süsteemi naeruvääristada; südamliku tundlikkuse all oli võime solvuda inimlikust metsikusest, reageerida sellele ja mitte masenduda.

Thomas Keneally, *Schindleri nimekiri* (Tallinn: Kupar, 1995)

Thomas Keneally dokumentaaljutustus püüab Schindleri keerukat karakterit lahti „muukida“, autor tutvustab juba raamatu esimestest lehekülgedest alates ka oma kangelase

inimlikke nõrkusi. Viimaseid koguneb isegi kahtlaselt palju ning tavamoraali mõõdupuuga võttes tuleks Schindleri paturegister üpris mahukas. Ta oli suur kombinaator, kavaldaja ja blufivend, hangeldaja ja aferist, pealekauba kirglik suitsetaja, agar napsitaja, muretu elunautija ja oivaline seelikukütt – ning kõike seda keset vangilaagrite Saksamaad (raamatu tegevus algab sügisel 1943).

Aivar Kull, „Thomas Keneally, „Schindleri nimekiri“,“ *Postimees*, 5. veebruar 1996

Schindleri nimekirja pole kunagi olnud

Saksa töösturi Oskar Schindleri biograafia autor väidab, et sellist asja nagu „Schindleri nimekiri“, mis on maailmakuulsaks saanud tänu Steven Spielbergi filmile, pole kunagi olnud. Spielbergi Oscareid võitnud filmis kujutatakse natsiparteisse kuulunud Schindlerit kangelasena, kes päästis enam kui 1000 juuti holokausti eest, pannes nad tööle oma vabrikus Poolas. Kirjanik David Crowe väidab aga oma raamatus „Oskar Schindler: Avaldamata lugu tema elust, sõjaaegsest tegevusest ja tõelisest loost nimekirja taga“, et filmis kirjeldatud sündmuste ajal oli Schindler hoopis vangis kandmas karistust SSi ohvitserile Amon Göthile altkäemaksu andmise eest. „Schindleril ei olnud selle nimekirjaga midagi ühist,“ ütles Põhja-Carolina ülikooli ajaloo professor Crowe. Ühtlasi lisas ta, et „Steven Spielberg on küll suurepärase ja tundlik inimene, kuid „Schindleri nimekiri“ oli kõigest ajalooliselt ebatäpne fiktsioon“. Raamatus seostab Crowe Schindlerit hoopis sakslaste üksuse juhtimisega, mis plaanis natside sissetungi Poolasse.

Crowe'i sõnul tekkis legend „nimekirjast“ osaliselt tänu Schindlerile endale, kes soovis demonstreerida oma kangelaslikkust.

Legendi sünnile aitasid kaasa ka need, keda Schindleril tegelikult päästa õnnestus. Nimekirjad küll eksisteerisid, kuid need koostas Crowe'i andmetel juudi rahvusest korrumpeerunud salapolitsei ohvitser Marcel Goldberg ning enamikku nimekirjadesse kantutest Schindler ei tundnudki. Fakti, et Schindleri nimekirja tegelikult ei olnud, kinnitas ka Schindleri ekspert Saksamaa ajaloomuuseumist, Ernst Asmus.

Katre Talviste, „Schindleri nimekirja pole kunagi olnud,“ *Virumaa nädalaleht*, 28. jaanuar 2005

Küsimused

1. Miks on Steven Spielbergi kogu film mustvalge, aga üks detail värviline?
2. Mis võis põhjustada Schindleri muutumise pealtvaatajast päästjaks?
3. Schindler palus end mätta Jeruusalemma? Mis võis olla selle põhjuseks?
4. Arutlege, kas filmi „Schindleri nimekiri“ võib pidada müüdiks või looks kangelasest.

VASTUTUS TULEVASTE PÕLVEDE EES. KIRJUTATUD SÕNA JÕUD

Õppeülesande koostas Elle Seiman

Ajaloolane Emanuel Ringelblum rajas holokausti ajal Varssavi getos salajase arhiivi. Koos grupi klaaslastega kogusid nad salaja erinevaid dokumente, ajalehe artikleid, mälestusi ja lugusid elust Varssavi getos ning olukorrast okupeeritud Poolas. Ringelblumi vapper grupp riskis enda eluga peites ja varjates neid asitõendeid piimanõudes ja metallkarpides.

“Selle, mida me ei saa karjuda maailmale, me matame maha!” on öelnud arhiivi kogumisel osalenud 19-aastane Dawid Grabar lootuses, et kunagi need arhiivid leitakse.

Kümme metallkarpi ja kolm piimanõu väärtuslike asitõenditega maeti erinevatesse paikadesse maha.

Pärast sõda kaevati need välja. Karbid asuvad praegu Varssavi Juudi Ajaloo Instituudis.

Üht piimanõu ei õnnestunud enam leida.

USA Holokausti Memoriaalmuuseum Washingtonis

Varssavi Juudi Ajaloo Instituudi arhiivi töölised sorteerivad Ringelblumi arhiivi materjale.

Yad Vashemi foroarhiiv

Üks Ringelblumi piimanõudest, kus säilitati Varssavi geto salajast arhiivi.

USA Holokausti Memoriaalmuuseum
Washingtonis

Ameerikas elas aastaid ja suri 2006. a eesti mees August Kuklane, kes teenis Teise maailmasõja ajal nii Saksa Relva-SS-i kui ka USA armee ridades.

1945. aasta jaanuaris sõitis August Kuklane Dresdenisse, lootuses leida põgenike hulgast oma vanemaid. Dresden oli täis põgenikke, kes elasid, kus said. Enamik põgenikest olid naised, lapsed ja vanemad mehed.

1945. aasta 14. veebruari hommikul oli ta teele toppama jäänud rongis Dresdeni lähistel. Saksimaa pealinn Dresden põles pärast öist pommirünnakut, milles osalesid sajad liitlaste lennukid. Tuhanded tonnid tugeva plahvatusvõimega pomme olid muutnud Euroopa ühe kaunima linna kivi puruks ja tuhaks.

Vormis ohvitserina organiseeris Kuklane ellujäänuid laipu kokku koguma ja neid massiliselt tuhastama. Kogenud sõdurina teadis ta ka, kuidas otsida varju, kui 311 USA pommitajat sama päeva pärastlõunal järjekordsed 711 tonni pomme ellujäänute peale heitsid.

Hinnates, kui palju inimesi võis elada purustatud Dresdeni kesklinnas, leidis August, et selle pommitamise tulemusel hukkus 600 000 inimest.²⁶ Neli päeva veetis ta surnuid tõstes. „Nägin tuhandeid ja tuhandeid surnuid, kuid mitte ükski neist polnud sõjaväevormis. Nad kõik olid eraisikud.“

Kuklasele jäi igaveseks mällu ühe valgetes sukkades raske naise surnukeha, mille nad raskustega hunniku otsa vinnasid.

Aastaid hiljem Ameerikas nägi ta fotot samast virnast, mille peal paistis seesama valges sukas naisejalg. Sel ajal kasutati seda fotot aga juba holokausti propagandas – näidates neid kui natsiohvleid.

Christopher Bollyn, „Eestlane August Kuklane nägi oma silmaga Dresdeni pommitamist ja natsiliidrite hukkamist,“ *Eesti Päevaleht* 20. juuni 2006

Küsimused

1. Selgitage, kuidas mõistate David Grabari sõnu: „Selle, mida me ei saa karjuda maailmale, me matame maha!“?
2. Miks E. Ringelblum ja tema kaaslased riskisid oma eluga, pannes kirja oma üleelamised, mõtted ja tunded?
3. Kes on teie arvates ajaloo tunnistajad? Kas sündmustes osalejad, pealtnägijad või kõik kaasaegsed? Kuivõrd tõseks saab pidada ajaloosündmuste pealtnägijate mälestusi? Põhjendage.
4. Mida on teil jutustada tulevastele põlvedele? Millised on olulisemad sündmused, milles olete olnud osalised või mille pealtnägijad olete olnud?

²⁶ Kaasaegsed uuringud hindavad Dresdeni pommitamise tegelikult ohvrite arvaks ligikaudu 18 000 kuni 25 000 (Toimetaja märkus).

2005. a septembris suri Austria pealinnas Viinis 96 aasta vanuselt Simon Wiesenthal, kes pärast holokaustist eluga pääsemist pühendas oma elu natsikurjategijate tabamisele.

Los Angeleses asuva Wiesenthali keskuse juhi Marvin Hieri sõnul oli Wiesenthal „holokausti südametunnistus“. „Kui holokaust 1945. aastal lõppes ja kogu maailm läks koju, et see unustada, siis tema jäi maha, et seda mäletada,“ ütles Hier.

1977. aastal asutas Wiesenthal omanimelise keskuse, et võidelda antisemitismi vastu kogu maailmas. Wiesenthali teeneks peetakse enam kui 1100 natsikurjategija kohtu ette saatmisele kaasaaitamist.

Simon Wiesenthal sündis 1908. aastal tänapäeva Ukraina territooriumil asuvas Butšatši linnas. Enne Teise maailmasõja puhkemist tegutses ta arhitektina. Sõja ajal saadeti Wiesenthal kahel korral koonduslaagrisse, kus ta viibis aastatel 1941–1943 ning 1944–1945. USA sõdurid vabastasid Wiesenthali Mauthauseni koonduslaagrist 1945. aasta mais, kuid holokausti tõttu hukkusid kümned tema perekonnaliikmed, teiste hulgas ema, kasuisa ja kasuvend.

Wiesenthal mängis olulist rolli Hitleri juutide hävitamise kampaania peaarhitekti, Adolf Eichmanni tabamisel. Wiesenthali suurimaks pettumuseks oli aga see, et tal ei õnnestunud kinni püüda gestaapo juhti Heinrich Müllerit ja Auschwitzi arsti Josef Mengelet.

2004. a lõi Simon Wiesenthal Viinis rüütliks tunnustusena „inimkonna eluaegse teenimise“ eest. Kuna Wiesenthal ei olnud Briti alam, ei saa teda kutsuda „sõõr Simoniks“, vaid ta võis lisada oma nimele tähed KBE („Knight Commander of the British Empire“).

ÜRO peasekretär Kofi Annan ütles, et Wiesenthali õigluse otsing saatis tähtsa sõnumi maailmale selle kohta, et keegi ei tohi pääseda karistamatult genotsiidi ja inimsusevastaste kuritegude eest.

Postimees, 20. september 2005

Olles noore mehena koonduslaagri vang, kutsuti Simon Wiesenthal ühel päeval oma orjatöö juurest haiglasse. Üks surmavalt haavatud saksa sõdur Karl tundis surma eel hingepiina kuritegude tõttu, milles ta oli osalenud, kaasa arvatud väikese lapsega perekonna tapmine. SS-lane soovis enne surma pihtida ja üles tunnistada ning võimalusel saada ka andestust ... nimelt juudi rahvusest vangilt. Juhuse tahtel sattus selleks Simon Wiesenthal. Wiesenthal lahkus ruumist sõnagi lausumata ...

Mida teie oleksite teinud?

Simon Wiesenthal tõstas selle küsimuse oma raamatus „Päevalill“. Ta kahtles, kas ta käitus õigesti ning mida teised tema asemel oleksid teinud.

Küsimused

1. Mida Simoni vaikimine ütles surevale sõdurile? Millist sõnumit loete teie Simon Wiesenthali vaikimisest?
2. Wiesenthal kõhkles andeksandmise ja hukkamõistmise vahel? Kumma ta teie arust valis?
3. Simoni arvates oli Karli kahetsus tõeline, paljude arvates siiski mitte. Kuidas arvate, kas Karl kahetses ainult sellepärast, et ta teadis, et sureb? Oleks ta teises olukorras ka seda teinud? Selgitage, miks te nii arvate.
4. Arutlege, kes ja millal võib inimest süüdi mõista. Kas käsutäitjatel nagu Karl oli mingeid valikuvõimalusi? Kas neile tohib andestada või mingil juhul ei tohi mitte? Põhjendage.
5. Dalai-laama on avaldanud arvamust, et andestada võib, aga see ei pea tähendama unustamist. Arutlege, mis eristab andestust ja leppimist?
6. Koolikaaslaste kiusamise korral jäädakse tihti vaikivaks eemalseisjaks. Mida selline vaikimine teie arvates tähendab?

Efraim Zuroff

New Yorgi Brooklyni linnaosas üles kasvanud Efraim Zuroff äratas rahvusvahelist tähelepanu 1980. aastate teisel poolel, kui ta siirdus Simon Wiesenthali Keskuse juhiks Iisraelis. Oma kogemustest natslike sõjaroimarite kütina on Efraim Zuroff kirjutanud raamatu „Occupation: Nazi-Hunter“ (Hoboken, NY / Los Angeles, 1994). Raamatu põhiosa pühendab Zuroff kirjeldusele, kuidas tema ja ta kaastöölised Wiesenthali keskuses otsivad materjale sõjaroimarite vastu ning kuidas on neid küsimusi käsitletud Iisraelis, Austraalias, Inglismaal ja Šotimaal, Kanadas ning Rootsis. Mitte ühtegi nendest maadest ja nende valitsustest ei hinda Zuroff rahuldavaks.

Andres Küng, „Elukutse: natsikütt,“ *Eesti Ekspress*, 27. märts 2002.

Eestlastele tegi Efraim Zuroff pakkumise –10 000 dollarit sõjakurjategijast teatamise eest. Kaitsepolitsei teatel ei leidu juba KGB poolt põhjalikult läbi hekseldatud Eesti arhiivides vettpidavaid tõendeid mõne uue juuditapja süüdimõistmiseks kohtus. Zuroffi pakkumises on klausel, et preemia antakse välja tõepärase info eest, mis aitab natsikurjategijaid kohtu ette tuua ja ka süüdi mõista. Seega saab raha kätte alles siis, kui Eesti kohus on sõjakurjategija süüdi mõistnud.

Pekka Erelt, „Juudatöö hõbeseekliteta,“ *Eesti Ekspress*, 17. juuli 2002.

Küsimused

1. Mida tähendab süütuse presumpatsioon? Miks selline seadusesäte on vajalik?
2. Arutlege, kas sõjakurjategijate väljaselgitamiseks on lubatud kõik vahendid. Põhjendage oma arvamust.
3. Mida arvate Zuroffi 10 000-dollarilisest pakkumisest informatsiooni eest kurjategijate kohta? Milliseid tagajärgi võiks taoline pakkumine endaga kaasa tuua?

Klooga laagri värav

www.estmonde.ch/.../klooga.jpg

Liikusid igasugused jutud sakslaste hirmutegudest juutide kallal Leedus ja Lätis. „Abiellume,“ ütles mulle Peep. „Ma peidan sind maal ära.“ Kui teisiti olin ma endale kooliplikana abieluettepanekut kujutanud! Tegelikult see polnudki abieluettepanek, see oli pakkumine mind varjata, päästa. Ja siis kutsus dekaan Herbert Niiler mind enda juurde. Ta vaatas mulle silma ja ütles rahulikult aga kindlalt: „Dagmar. Te peate ära sõitma!“.

Dagmar Normet, *Avanevad ukсед* (Tallinn: D. Normet, 2001), 214.

Klooga laagris

Klooga laagrit peeti vangide hulgas heaks. Seda on maininud ellujäänud, kes viibisid mitmes laagris. Siin asusid töökojad puit- ja betoondetailide valmistamiseks Waffen-SS-i vägedele. Laagris töötasid meistrite ja ametnikena palgalised kohalike elanike hulgast. Sellepärast oli laagrirežiim veidi inimlikum. Vangivalvuriteks olid mobiliseeritud eestlased, kes ei suhtunud vangidesse vaenulikult. Kui juudid käisid metsas puid langetamas, siis lubati neil külastada ümberkaudseid talusid. Seal leidis inimesi, kes püüdsid aidata vähese lisatoidu või inimliku sõnaga. Üks neist oli Elviine Hinsberg. Ta on rääkinud, et mitu tuttavat juuditari käisid tal

sageli kõrgis söömas. Aga ükskord jäid nad vahele, ilmselt oli keegi kaevanud. Tüdrukud lasid õnneks jalga, Elviine ise arreteeriti ja istus vangis sõja lõpuni.

Elhonen Saks, *Kes on juudid ja mis on holokaust?* (Tallinn: Sild, 2003), 153.

Jägala laagris

„Kui meil kõige hullemini ei läinud, korraldasime isetegevuskavasid, jutustasime raamatute sisusid, organiseerisime vaimseid olümpiaade ja et me noored olime, tegime ka nalja, sest me ei suutnud kogu seda traagikat lõpuni mõelda. Meil ei olnud veel sidet poolakate ja teistega, kes olid massimõrvu kogenud, me uskusime ikka veel, et meie lähedased on kusagil; keegi meist ei aimanud, mis nendega tegelikult juhtunud oli. Komandant [Aleksander Laak] ei olnud meie vastu kõige hirmsam. Ta tuli meie juurde ja me korraldasime tema jaoks isegi uusaastaprogrammi. Mis hirmus oli, selle lükkas ta adjutandile [Ralf Gerrets], kes oli intelligentsem, kellel aga see-eest õnnestus meid füüsiliselt detsimeerida. Oli hirmus, kui me teada saime, kuidas mõlemad külmavereliselt mõrvasid.

Lukáš Přebyl, Lugu Terezíni transpordist „B“ Eestisse.

(Lukáš Přebyl, „Die Geschichte des Theresienstädter Transports „B“ nach Estland“ – *Theresienstädter Studien und Dokumente 2001*, Institut Theresienstädter Initiative (Berlin: Metropol Verlag, 2001)

1943. aasta sügiseks lõpetati Jägala laagri tegevus ning kinnipeetavad toodi üle Tallinna keskvanglasse, nn Patareisse.

Patarei vanglas

Töökoha läheduses avastasid tüdrukud autoremonditöökoja, kus töötasid eestlased. Hädavajaduse ettekäändel jooksid tüdrukud tihti sinna meeste juurde ja peagi oli igal ühel oma „sõber“, kes temaga oma moonakotti jagas. [---] Mul oli üks eestlane, kes mind armastas. Tema nimi oli Juku Rannamets. Ma ei saanud aga temaga rääkida, ma ei osanud eesti keelt ega tema tšehhi keelt. Kui ma tulin seisatasin ühe klaasukse taha, ta nägi mind, võttis ajalehepaberisse mässitud pakikese, pani selle masina peale ja läks minema. Läksin masina juurde ja võtsin pakikese. Selline side oli meie vahel. Niiviisi aitas ta mind, kui tal võimalik oli, kogu selle aja, mis ma Tallinnas olin.

Lukáš Příbyl, Lugu Terezíni transpordist „B“ Eestisse.

„Kontaktid eestlastega tõid esimesi teadmisi sugulaste ja tuttavate saatusest. Hana Fuchsová leidis kongist eesti-saksa sõnaraamatu ja õppis korralikult eesti keelt. Töö juures sõlmis ta tutvuse ühe eesti mehega, kes oli tšehhi või saksa ešeloni mõrvamisel osalenud, keda oli aga südametunnistus sundinud politseiteenistusest lahkuma. See mees jutustas talle kõik massimõrvadest.“

Lukáš Příbyl, Lugu Terezini transpordist „B“ Eestisse.

1943. aasta hilissügisel viidi Jägala laagris olnud juudi naised Tallinna keskvanglast üle Vaivara koonduslaagrisse.

Vaivara koonduslaagris

Tšehhi ja saksa naisvangid olid esimest korda „tõelisesse kontsentratsioonilaagrisse“ sattunud. Isegi pärast külalislahkusega Jägalat või kõledat Tallinna vanglat oli Ereda kõigi jaoks šokk. Ereda oli ainult okastraat, sajad räbaldunud, räpased vangid ja külmad barakid. [---] 1944. aasta augusti lõpus evakueeriti osa Vaivara koonduslaagri kinnipeetavaid Punaarmee sissetungi eest okupeeritud Poola territooriumile Stutthofi koonduslaagrisse.

Küsimused

1. Leidke allikatest näiteid, kuidas suhtuti Saksa okupatsiooni ajal vangistatutesse Eestis.
2. Miks ja millisel moel vange aidati? Kas aitajad olid teie arvates kangelased? Põhjendage oma arvamust!
3. Kuidas hindate
 - a) Peebu abieluettepanekut?
 - b) dekaan Herbert Niileri käitumist üliõpilast Dagmarit hoiatades?
 - c) Elviine Hinsbergi ja Juku Rannametsa käitumist?
 - d) laagri komandandi Aleksander Laagi ja adjutandi Ralf Gerretsi tegevust?
4. Kuidas püüdsid vangid säilitada inimväärikust, lootust ning vaimset tasakaalu? Arutlege, kuidas inimest saab moraalselt või sõnadega aidata.
5. Meenutage olukordi, kus teid on sel viisil aidatud. Kas teie ise olete kedagi aidanud? Tooge näiteid, mil moel.

Juutide ajaloos kuni holokaustini võib eristada järgmisi episoodide

1. Juutide väljarändamine Palestiinast ja elu Euroopas
2. Juudid võisid Vene tsaaririigi piires ametlikult asuda elama Eesti territooriumile
3. Antisemiitliku teooria väljakujunemine
4. Juudid said Eestis kultuurautonoomia
5. Saksamaal tuli võimule Adolf Hitler
6. Juutide õigusi Saksamaal hakati kitsendama
7. Juutide vastu hakati kasutama vägivalda
8. Juute hakati eraldama teistest inimestest
9. Enamik Eestisse jäänud juute hävitati
10. Juutide massiline hukkamine spetsiaalsete tapmiskomandode poolt
11. Lõpplahendus juutide hävitamiseks kogu Euroopas spetsiaalsetes „surmavabrikutes“.

Lugege hoolikalt läbi juutide ajaloo kronoloogia

- Millist sündmust võib lugeda juutide ulatusliku vihkamise alguseks?
- Mida võib tuua näiteks juutide kultuuri õitsemisest Eestis?
- Millised konkreetset sammud võeti Saksamaal ette juutide elimineerimiseks ühiskonnast?
- Millisel perioodil oli natside poliitika eesmärgiks:
 - juutide eraldamine okupeeritud territooriumidel?
 - Euroopa juutide hävitamine?
- Mis aastal võeti vastu otsus kõik juudid Euroopas hävitada? Selgitage, miks valisite just selle otsuse.

Eesmärk on tutvustada holokausti ajal toimunud dokumentide (väljavõtted seadustest, aruannetest ja käskkirjadest) ja tekstide (sündmustes osalenute mälestused, ajaloolaste hinnangud) kaudu. Töö allikatega on ajaloo õpetamises olulisel kohal. Nende abil on võimalik õpilastes kujundada traditsioonilisi oskusi: huvi minevikus toimunu mõtestamise vastu ja selle seostamist tänapäeva maailma probleemide tagamaadega, kriitilist mõtlemist ja analüüsi oskust. Konkreetse teemaga seoses on oluline rõhutada ka moraalseid ja üldinimlikke väärtusi. Õpetaja valikul leitakse allikas või allikad, millele toetudes kirjutavad õpilased temaatilise arutluse (soovitavalt kodus).

Näidisteemad

1. Inimsusevastased kuriteod – kuidas oli ja on see võimalik?
2. Mis põhjustab vägivalda?
3. Kas andestamine on võimalik?
4. Mis mõjutab inimeste valikuid keerulisel ajal?
5. Keda me mälestame leinapäevadel?
6. Mälestuspäevad – hoiatav meenutus, et kuriteod ei korduks.

Tugiküsimused

- Mis on antisemitism? Miks juutide tegevus teisi häiris?
- Kas inimesi on võimalik kategoriseerida „paremateks“ ja „halvemateks“? Mille alusel? Kas seda saab õigustada? Põhjendage.
- Kui teile öeldakse, et võtke kõik eluks vajalik, mida jõuate kanda, ja minge, mida te võtaksite? Kas juudid teadsid, kuhu neid saadeti?
- Miks enamus juute vaenulikkuse kasvamise ajal siiski oma kodudest ei lahkunud?
- Miks saadeti getodesse just juudid?
- Kes on süüdi, et holokaust toimus? Miks? Mis võib ühe inimese viia nii kaugele, et ta hakkab teist vihkama ja hävitama?
- Mida arvata inimestest, kes osalesid holokausti toimepanemisel?

Allikad

Allikas 1. Antisemitism

Juutide tagakiusamise ajalooliseks tagapõhjaks on nende usund – judaism. See on omakorda tihedalt seotud motiividega, mida kantakse üle majanduslike ja rahvuslike erinevuste pinnale. Viimased 2000 aastat on juute pidevalt repressseeritud – alates tagakiusamisest ja lõpetades genotsiidiga.

Juudid elasid kodumaata rahvana Hiinast Hispaaniani säilitades oma kultuuri, keele ja rahvusliku omapära, samal ajal, kui hävisid suured rahvad ja kultuurid – pärslased, asüürlased jne. Juutide põliseks tegevusvaldkonnaks peetakse kaubandussfääri.

Orjakaubandus on Vana-Rooma aegadest alates seotud juutidega. Babüloonias tegutsesid nad liiakasuvõtmisega – raha laenamisega protsentide peale. Hispaania linnade kristlikud keskkihid kannatasid ärielus osavamate „uskmatute“ – juutide, mauride – konkurentsi all ja nägid neis oma heaolu hävitajaid.

Moodne antisemitism Euroopas kasvas välja asjaolust, et juudid, kes ei olnud seotud ühegi maa ega kultuuriga, ei kuulunud ka asukohariigi ühiskonna klassisüsteemi. Nende staatus defineeriti juudiks olemise läbi, kuigi majandusliku seisundi poolest kuulusid nad Lääne- ja Lõuna-Euroopas keskklassi.

Imperialismiajastu saabumisega muutus nende jõukus ebaoluliseks, kuid oma rahvusvaheliste sidemete tõttu püsisid nad siiski poliitilisel areenil. Vana klassisüsteemi purunemine tekitas oma õigustest tõrjutud aristokraatide hulgas esimesi antisemitismipuhanguid, sest juudid olid sobivaks märklauaks pea kõigile ideoloogiatele ja doktriinidele, mis defineerisid inimesi veresideme järgi.

20. sajandi alguses ei olnud Saksamaal antisemitismi sugugi rohkem kui mõnes teises Euroopa riigis ja kindlasti vähem kui Venemaal või Austria-Ungaris. I maailmasõja lõpupäevad panid aluse antisemitismi laiemale levikule Saksamaal. Transporditöölise streiki, mis halvas vägede tegevuse rindel, Müncheni punast mässu, ajakirjanduse sõjavastast hoiakut võis siduda juutide tegevusega. Kui võrrelda rahvuslikku tausta, tuleb märkida, et juute oli palju tõesti ametnike, juristide, arstide hulgas, äri- ja riigiasutustes, ajakirjanduses ja ametiühingutes. Arstid ja juristid olid nad sellepärast, et vabadele kutsetele ei laienenud tsunftisüsteemi ja riigiteenistuse piirangud, mis rohkem või vähem ja igal pool juute tõrjusid. Pahempoolsete sotsiaaldemokraatide, kommunistide ja bolševike juhtkonnas oli aga juute ebaproportsionaalselt palju – Saksamaal Rosa Luxemburg, Müncheni mässu organiseerija Kurt Eisner, Ungaris Bela Kun ja ta valitsus ning Venemaa bolševistlik lavvik.

Antisemitism avaldus juudivastases propagandas, laimu levitamises juutide kohta, nende õiguslikus ja majaduslikus diskrimineerimises. Näiteks Prantsumaal toimunud Dreyfusi protsess või Venemaal, kus antisemitism oli tsaarivalitsuse ametlik poliitika. Seal korraldati pogromme ja juutide kohtuprotsesse (nt. Beilise protsess). Antisemitism kuulus natsi ideoloogiasse ja praktikasse.

Pärast vabanemist Landsbergi vanglast oli Hitleri antisemitism süvenenud fanaatiliseks vihkamiseks. Juudid olid süüdi kõiges – börsiafäärides, humanismiidees, vabamüürluses, bolševismis. Hitler konkretiseeris vaenlase kuju masside jaoks, kujutas ühesena nii juudi-

bolševiku kui ka juudi-kapitalisti ohtu Saksamaale ja Euroopale. Hitler lähtus põhimõttest, et ideaalne juht oskab näidata ka erinevaid vaenlasi ühe kategooriana. „Ei ole vahet lääne ja ida, heade ja halbade, rikaste ja vaeste vahel – on vaja võidelda juutide kui rassi vastu.“ Loosung „Kõigi maade proletaarlased, ühinege“ tuli asendada loosungiga „Kõigi maade antisemiidid, ühinege.“ Tulevikus nägi Hitler Stalinis selles osas isegi mõttekaaslast, sest Stalin ei varjanud Ribbentropi eest, et kui Venemaal on küllaldaselt intelligentsi, õiendab ta juutidega arved.

Urmas Kuusik, *Kolmas Riik* (Põltsamaa: U. Kuusik, Vali Press, 1999)

Allikas 2. Natsionaalsotsialism

Natsionaalsotsialism – ideoloogia Saksamaal 1919–1945, mis kujunes Adolf Hitleri juhitava Natsionaalsotsialistliku Saksa Töölispartei eestvedamisel totalitaarseks liikumiseks. Natsionaalsotsialism taotles saksa rassi vaimsele ja ajaloolisele erandlikkusele saksa heaoluühiskonna loomist. Idee teostamise vahend pidi olema totalitaarne natsionaalsotsialistlik riik. Sotsiaalseid vastuolusid loodeti ületada majanduse poliitilise juhtimise ja välisvallutuste abil ning rahvusühitsuse ja kollektivismi põhimõtteid rakendades. Ühiskonna hädades süüdistati juute, kommuniste ja sotsialiste ning korrumppeerunud parlamentaarset korda. Natsionaalsotsialismi erijooned olid äärmine agressiivsus ja järjekindel rassism, eriti antisemitism. 1929–1933 majanduskriisi ajal muutus see massiliikumiseks, leides laialdast toetust pettunud rahvakihtides. Kriisi oludes sai rahvale kergesti sisendada messianistlikke ideid, tugeva korra nõuet ja esitatud vaenlaste koondkuju. Natsionaalsotsialistid tahtsid luua nn uue Euroopa, nt eestlaste jaoks pidi sellega kaasnema üldine saksastamine.

Eesti Entsüklopeedia, 6 kd. (Tallinn: Valgus, 1992), 566.

Allikas 3. Rassiteooria

Natsionaalsotsialistid ületähtsustasid vaimsete omaduste rassilist ja rahvuslikku determineeritust. Antropoloogia ja lingvistika andsid standardid rasside kvalifitseerimiseks. Inimeste sisemised, moraalsed omadused seoti rassitüüpide väliste omadustega. Sellele toetudes jaotati inimesed väärtuslikeks ja alaväärtuslikeks, mis sageli muutus määravaks nende elu ja surma üle otsustamisel. Hitlerliku, rassistliku ideoloogia originaalsus ei peitunud idees, vaid selle levitamise meetodites.

Esimeseks sammuks rassistlike seisukohtade väljakujunemisel Euroopas oli 1850. a kirjutatud Joseph Arthur de Gobineau essee „Inimrasside ebavõrdsusest“, kus tõsteti esile valget rassi, ilma milleta polevat tsivilisatsiooni eksisteerimine võimalik. J. de Gobineau arvas, et avastas seaduspärasuse tsivilisatsiooni rajanud rahvaste rassilise koosseisu muutumises. Selle järgi rajati iga tsivilisatsioon teatava rassilise tüve poolt, kuid aja jooksul lisandus sinna teistest rassidest inimesi kas vabal tahtel või suurriikliku ekspansiooni tagajärjel, mis viis segaabielludeni ja paratamatu rassilise allakäiguni. Rahvused ei hukku

mitte sõdade, vaid vere segunemise tõttu. Niisuguse rasside segunemise tagajärjeks olevat kõrgema rassi taseme alanemine, kehaline ja vaimne degeneratsioon ning kultuuri häving.

J. de Gobineau võttis tarvitusele termini „aaria“, kelle puhtaimad esindajad olevat Reini jõe läänekaldal elavad sakslased. Nii juhtus, et just prantslane rõhutas saksa rassi üleolekut. Saksa rahvuslaste poolt kasutatuna tähendas sama termin eelkõige mittejuudi päritolu. Natsionaalsotsialistliku riigi keskvalitsuse määratluse kohaselt mõisteti aarialaste all neid isikuid, kes ei olnud veresuguluses juutide või värvilisest rassist isikutega.

Urmas Kuusik, *Kolmas Riik* (Põltsamaa: U. Kuusik, Vali Press, 1999)

Allikas 4. Nürnbergi seadused

Riigikodaniku seadus, antud 15. septembril 1935

Riigipäev on ühehäälselt vastu võtnud järgmise seaduse, mis käesolevaga välja kuulutatakse.

§1

1. Kodanik on isik, kes on Saksa Riigi kaitse all ja kellel selle eest on Saksa Riigi ees erilised kohustused.
2. Kodakondsus omandatakse vastavalt Riigi kodakondsusseaduses sätestatule.

§2

1. Riigikodanik on ainult saksa verd või sakslastega veresuguluses olev kodanik, kes oma ülalpidamisega tõestab, et ta tahab ja on võimeline truult teenima saksa rahvast ja riiki.
2. Riigikodaniku õigused omandatakse riigikodaniku tõendi annetamisel.
3. Riigikodanik on kõigi poliitiliste õiguste, mida seadus tagab, ainuisikuline kandja.

§3

Seaduse rakendamiseks ja täiendamiseks vajalikud õigus- ja haldusaktid annab Riigi siseminister füüreri asetäitjaga kooskõlastades.

Saksa vere ja saksa au kaitse seadus, antud 15. septembril 1935

Täies veendumuses, et saksa vere puhtus on saksa rahva edasikestmise eelduseks, ja hingestatuna vankumatust tahtest kindlustada saksa natsiooni tulevik, on Riigipäev andnud ühehäälselt järgmise seaduse, mis käesolevaga välja kuulutatakse.

§1

1. Abielud juutide ja saksa verd või sakslastega veresuguluses olevate kodanike vahel on keelatud. Abielud, mis on sõlmitud keelust hoolimata on kehtetud, isegi kui nad seadusest möödahiilimiseks on sõlmitud välismaal.

2. Kehtetuks tunnistamise saab algatada ainult prokurör.

§2

Abieluvälised suhted juutide ja saksa verd või sakslastega veresuguluses olevate kodanike vahel on keelatud.

§3

Nooremate kui 45-aastaste saksa verd või sakslastega veresuguluses olevate naissoost kodanike teenistusse võtmine juutide poolt on keelatud.

§4

1. Juutidel on keelatud riigi- ja rahvuslipu heiskamine ning riigivärvide kandmine.
2. Seevastu on neil lubatud kanda juudi värve. Selle õiguse kasutamine on riikliku kaitse all.

§5

1. § 1 vastu eksijat karistatakse sunnitööga.
2. § 2 vastu eksijat karistatakse vangistuse või sunnitööga.
3. § 3 või § 4 nõudmiste vastu eksijat karistatakse kuni üheaastase vangistuse ja rahatrahviga või ühega nendest karistustest.

§6

Seaduse rakendamiseks ja täiendamiseks vajalikud õigus- ja haldusaktid annab Riigi siseminister füüreri asetäitja ja Riigi justiitsministriga kooskõlastades.

§7

Seadus astub jõusse järgmisel päeval pärast väljakuulutamist, § 3 siiski alles 1. jaanuaril 1936.

Riigikodaniku seaduse esimene rakendusmäärus, antud 14. novembril 1935

15. septembril 1935 antud Riigikodaniku seaduse § 3 alusel määratakse järgnevalt:

§1

1. Riigikodaniku tõendi kohta kehtivate täiendavate eeskirjade kehtestamiseni loetakse esialgu riigikodanikeks saksa verd või sakslastega veresuguluses kodanikud, kellel Riigikodaniku seaduse jõustamise ajal oli Riigipäeva valimise õigus või kellele Riigi siseminister kooskõlastatuna füüreri asetäitjaga on annetanud ajutised riigikodaniku õigused.
2. Riigi siseminister kooskõlastatult füüreri asetäitjaga võib ajutised riigikodaniku õigused ära võtta.

§2

1. § 1 kehtib ka juudi segavereliste kodanike kohta.

2. Juudi segavereline on isik, kes on ühe või kahe rassiliselt puhast verd juudi vanavanema järeltulija, kui ta ei ole vastavalt käesoleva seaduse § 5 teisele lõikele juut. Tingimusteta loetakse juudiks vanavanem, kes on kuulunud juudi usukogudusse.

§3

Hääleõigus poliitilistes küsimustes ja õigus olla avalikus teenistuses on ainult riigikodanikul kui täielike poliitiliste õiguste kandjal. Riigi siseminister või tema poolt volitatud institutsioon võib üleminekuaja jooksul lubada erandeid avalikku teenistusse pääsemisel. Usuühingute siseasjadesse ei puututa.

§4

1. Juut ei saa olla riigikodanik. Talle ei ole hääleõigust poliitilistes küsimustes ja ta ei saa olla avalikus teenistuses.

2. Juudi ametnikud lähevad 31. detsembril 1935 pensionile. Kui need ametnikud on võidelnud maailmasõjas Saksa Riigi või tema liitlaste vägedes, saavad nad kuni vanusepiiri saabumiseni täispensioni, mis on arvatud pensionile saatmise ajaks kogunenud tööstaaži järgi; siiski ei kasva nende tööstaaž. Vanusepiiri saabumisel arvutatakse nende pension pensionile saatmise ajaks kogunenud tööstaaži järgi uuesti välja.

3. Usuühingute siseasjadesse ei puututa.

4. Avalike juudi koolide õpetajate teenistussuhe jääb puutumata kuni juudi kooliküsimuse uue reguleerimiseni.

§5

1. Juut on isik, kes on vähemalt kolme rassiliselt puhast verd juudi vanavanema järeltulija. Rakendub ka § 2 teise lõike teine lause.

2. Juut on ka juudi segavereline kodanik, kahe puhast verd juudi vanavanema järeltulija,

a) kes vastuvõtmise ajal kuulus juudi usukogudusse või on sinna hiljem vastu võetud,

b) kes seaduse vastuvõtmise ajal oli juudiga abielus või hiljem mõne sellisega abiellus,

c) kes on sündinud lõike 1 tähenduses juudiga sõlmitud abielust, mis on sõlmitud pärast 15. septembri Saksa vere ja saksa au kaitse seaduse jõustumist,

d) kes on sündinud lõike 1 tähenduses juudiga toimunud abieluvälisest suhtest ja kes on sündinud vallaslapsena pärast 31. juulit 1936.

§6

1. Kui Riigi seadustes või NSDAP ja selle allorganisatsioonides on kehtestatud verepuhtusenõudes, mis on rangemad kui § 5 määratud, jäävad need puutumata.

2. Kõiki teisi verepuhtuse nõudeid, mis on rangemad kui §5 määratud, tohib kehtestada ainult Riigi siseministri ja füüreri asetäitja nõusolekul. Loataotlus tuleb suunata Riigi siseministrile.

§7

Vabastusi rakendusmääruste sätete täitmisest võib anda füürer ja riigikantsler.

Reichsbürgergesetz und Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre ["Nürnberger Gesetze"], 15. September 1935, und die beiden ersten

Ausführungsbestimmungen, 14. November 1935,

https://www.1000dokumente.de/pdf/dok_0007_nue_de.pdf (vaadatud 12. jaanuaril 2023)

Allikas 5. Juudi organisatsioonide õigusliku staatuse muutmine

Juudi usuühingute õigusliku staatuse seadus, antud 28. märtsil 1938.

Seadusega võeti juudi usuühingutelt kui Saksa juutide usukogukonna õiguslikelt kehanditelt Saksamaa põhiseaduse usuühingute õiguste kohta kehtiva § 137-ga tagatud õigused ja nad allutati seltside ja ühingute seadusele.

Koostas Toomas Hiio

Allikas 6. Kristallöö

Pöördepunktiks sai Kristallöö 9. novembril 1938. Kaks päeva varem oli hiljuti Pariisi kolinud 17- aastane juudi nooruk otsustanud sakslastele kätte maksta. Ta ostis revolvri, läks Saksa saatkonda ja tulistas kaks korda teist sekretäri Ernst von Rothi, kes suri saadud haavadesse. Saksamaal vallandus hüsteeriline juudivastane kampaania. Kogu riigis algasid massilised pogrommid. Ametlikel andmetel büroo- ja teenindusasutuste arv ulatus tuhandeteni. Lisaks kõigile karistas Saksa valitsus kollektiivselt kogu riigi juutkonda rahatrahviga 1 miljardi Saksa marga ulatuses.

Saksa riik sai endale tohutu varanduse. Siiski mitte kõik. Pärast sõda leitud gestaapo dokumentidest selgus, et 174 pogrommist osavõtjat oli antud kohtu alla. Mitte mõrvamiste eest, vaid sellepärast, et „patrioodid“ olid osa riisunud kullast ja väärisasjadest oma koju viinud.

Kristallöö oli holokausti sünnipäev. Sellest hetkest peale hakkasid Saksamaa poliitikale üha suuremat mõju avaldama otseses mõttes kurjategijad – elukutselised vargad, röövlid ja mõrtsukad. Kasulik oli see kõigile – Saksa riigi kassasse laekusid tohutult suured summad, mõrvade faktilised teostajad täitsid ise oma taskuid.

Elhonen Saks, „Mis on holokaust?“ *Eesti Ekspress*, 21. jaanuar 2003.

Allikas 7. Võimude aruanne Kristallööli toimunust

Julgeolekupolitsei ülem
II B 4 – 5716/38
Vastuses palun märkida
meie kirja number ja
kuupäev
Härra peaministrile
kindralfeldmarssal Göringile
ministeriaaldirektor dr Gritzbachi kaudu
Berliin W 8, Leipziger Str. 3

Berliin SW 11, 11. november
1938
Prinz-Albrecht-Str. 8
Telefon: A 2 Flora 0040
Salajane
Väga kiire!

Käsitl.: aktsioon juutide vastu

Riigipolitsei üksustelt saabunud andmete põhjal on olukord kuni 11. novembrini 1938 järgmine:

Paljudes linnades on korraldatud juudikaupluste ja -kaubamajade rüüstamisi. Et edaspidistest rüüstamistest hoiduda, toimiti kõikidel puhkudel rangelt. Rüüstamise pärast võeti kinni 174 isikut. Juudikaupluste ja korterite purustuste ulatust ei ole veel võimalik arvuliselt kindlaks teha. Aruannetes on toodud arvud: 815 purustatud kauplust, 29 süüdatud või muul viisil hävitatud kaubamaja, 171 süüdatud või hävitatud korterit, välja arvatud süütamised, väljendavad ainult osaliselt tegelikult toimunud hävitusi. Senini saabunud teated on aruandmise kiire iseloomu tõttu piirdunud üksnes üldiste andmetega, nagu „arvukad“ ja „enamik kauplusi hävitatud“. Seetõttu peaksid antud arvud olema mitu korda suuremad.

191 sünagoogi süüdati põlema, 76 hävitati täielikult. Põlema süüdati ka 11 kogudusemaja, surnuaiakabeleid ja muud sellesarnast, kolm kogudusemaja hävitati täielikult.

Ligikaudu 20 000 juuti, seitse aarialast ja kolm välismaalast võeti kinni. Viimased areteeriti nende enda julgeoleku huvides. Surmajuhtumeid on märgitud 36, raskesti haavatuid samuti 36. Nii tapetud kui ka haavatud on juudid. Üks juut on senini kadunud. Tapetud juutide hulgas on üks ja haavatute hulgas kaks Poola kodanikku.

Heydrich

Nürnbergi Rahvusvahelise Sõjatribunali materjal (tõlkinud I. Juhani).

Allikas 8. Võimude arutelu juutide üle pärast Kristallöödi

Väljavõtte kindralfeldmarssal Göringi juhtimisel toimunud ministrite nõupidamise stenogrammist juudiküsimuses pärast Kristallöödi,

Riigi lennundusministeeriumis 12. novembril 1938

[---] Funk: Peame otsustama küsimuse: kas juutide kauplused tuleks uuesti avada või mitte?

Goebbels: Kas neid avada tuleb, see on iseküsimus. Asi seisab selles, kas neid uuesti taastada. Ma määran tähtajaks esmaspäeva.

Heydrich: Riigis on maha põletatud 101 sünagoogi, 76 sünagoogi on lõhutud, 7500 kauplust on purustatud.

Goebbels: Ma arvan, et see on hea võimalus sünagoogidest lahtisaamiseks. Kõik, mis pole enam täielikus korras, peavad juudid lammutama. Juutidel tuleb selle eest ise maksta. Siin, Berliinis, on juudid sellega nõus. Juudid lammutavad ise need sünagoogid, mis Berliinis on maha põlenud. Ma arvan, et reeglit, et juudid kõrvaldavad ise need sünagoogid, mis kuidagi on rikutud või tules kahjustatud, peaks rakendama kogu maal, et saksa rahvale võiks avarad korrastatud väljakud üle anda ...

Edasi pean ma vajalikuks seda, et juudid tuleb kõikjal, kus nad väljakutsuvalt mõjuvad, avalikust elust kõrvaldada. Riigi teedeministeerium peab välja andma määruse selle kohta, et juutide jaoks seatakse sisse eraldi kupeed. Kui see kupee on hõivatud, siis pole juutidel õigust seda kohta saada. Ja siis kui kohta pole, peavad juudid seisma väljas, eesruumis.

[---] Funk: Juut peab tublisti koomale tõmbuma. Mis see 3 miljonit on. Üks peab vastutama teiste eest. Üks sureb nälga.

Heydrich: Ettepanekud, võtta juudilt ära juhiluba (saksa inimeste elu ohustamine), kuurortite kasutamise keeld ... Teeksin sama ettepaneku haiglate kohta. Juut ei tohi lamada haiglas koos aaria soost kodanikuga.

Göring: Seda tuleb teha järk-järgult.

Heydrich: Samuti tuleb teha üldkasutatavate liiklusvahenditega.

Göring: Seda kõike tuleb läbi mõelda. Need asjad peavad toimuma üksteise järel [---]

Nürnbergi Rahvusvahelise Sõjatribunali materjal (tõlkinud I. Juhani).

Allikas 9. Miks juudid ei lahkunud?

Kuna Saksa rahva enamik suhtus juutidesse üsna sõbralikult, meenutades saksa juutide suuri teeneid oma kodumaa kultuuri arendamisel, ei olnud Hitleril esialgu kuigi kerge poolehoidu leida. Partei oli vaene ja nõrk, liikmeskond koosnes töötuks jäänud sõjaväelastest, laostunud aadlikest, tumeda taustaga lumpenproletaarlastest. Natsidel oli vaja raha ohjeldamatu propagandakampaania käivitamiseks, 1922. aastal asutatud osakonna – SA — „Sturmabteilung“ (Rünnakrühm) kulude katteks, nende ülalpidamiseks ja relvastamiseks. Mehed, peamiselt endised töötud, olid eluga rahul, Hitlerile truud ja talle võimu haaramiseks vajalikud.

Rahaallikad leiti. Saksamaal elas ligi pool miljonit juuti. Nende hulgas oli üsna palju jõukaid inimesi – pankureid, ettevõtjaid, ärimehi, majaomanikke, teadlasi, õpetlasi, kirjanikke,

kunstnikke, kineaste, näitlejaid, arste, advokaate, publitsiste. Hitler otsustas alustada juudivastast võitlust. Ässitades lumpeni juutide vastu, provotseeriti rahutusi ja rüüstamisi. Kokkuröövitud varad laekusid parteikassasse.

Eesmärgiks oli stimuleerida juutide emigratsiooni. Kaasa lubati võtta vaid vallasvara, sedagi piiratud hulgal. Riik sai ülejäänu endale. Tuhanded juudid põgenesid maalt, aga suurem osa jäi paigale. Loodeti, et natsism on ajutine nähtus, pealegi avalikke riiklikult sanktsioneeritud tapmisi sel ajal veel ei esinenud ja keegi ei võinud uneski näha, mis varsti juhtub.

[---] Juutide ülemaailmsed organisatsioonid püüdsid aidata oma rahvuskaaslast, aga nende võimalused olid piiratud. Üleskutsed demokraatlike riikide valitsuste poole olid tulutud, keegi ei tahtnud sekkuda Saksamaa siseasjadesse.

Elhonen Saks, „Mis on holokaust?“ *Eesti Ekspress*, 21. jaanuar 2003.

Allikas 10. Juutide eristamine teistest inimestest

Politseimäärus juutide eraldusmärkidest, kehtestatud 1941 Saksamaal ning Böömi- ja Määrimaal, 1939 okupeeritud Poolas.

§ 1

(1) Juutidel (Riigikodaniku seaduse 14. novembril 1935 antud esimese rakendusmääruse § 5 järgi, *Reichsgesetzbl.* I lk. 1333), kellel on täitunud kuues eluaasta, on keelatud liikuda avalikes kohtades ilma juuditäheta.

(2) Juuditäh on alustassuurune kollasest materjalist musta servaga kuusnurk, millel on must kiri „Jude“. Seda tuleb kanda nähtaval kohal pealisriiete vasakul rinnal kindlalt kinniõmmelduna.

§ 2. Juutidele on keelatud

- a) ilma kohalike politseivõimude kirjaliku loata oma elukohast lahkuda,
- b) kanda ordeneid, aumärke ja muid eraldusmärke.

§ 3 §§ 1 ja 2 ei rakendata

- a) segaabiellus elavale juudi abielupoolele, kui abielust on sündinud lapsed, keda ei loeta juutideks ja ka sel juhul, kui abielu enam ei kehti või kui ainuke poeg on käimasolevas sõjas langenud;
- b) juudi abielunaisele lastetus segaabiellus abielu kestel.

§ 4

(1) Kes §§ 1 ja 2 nõudmistest teadlikult või tahtmatult üle astub, seda karistatakse rahatrahviga kuni 153 riigimarka või kuni 6-kuulise vangistusega

(2) Muud politseilised julgestusabinõud või karistusmäärused, mille järgi on määratud kõrgem karistus, jäävad muutmata.

§ 5

Politseimäärus kehtib ka Böömi- ja Määrimaa Protektoraadis, Böömi- ja Määrimaa riigiprotektor võib eeskirja § 2 punkti a) Böömi- ja Määrimaa kohalikele oludele kohandada.

§ 6

Politseimäärus astub jõusse 14 päeva pärast selle väljakuulutamist.

Documents on the Holocaust: Selected Sources on the Destruction of Jews of Germany and Austria, Poland, and the Soviet Union, ed by Y. Arad, I. Gutman and A. Margalioth (Jerusalem: Yad Vashem 1999).

Tõlkis Toomas Hiio

Allikas 11. Getod

1. septembril 1939, pärast Poolale kallale tungimist sakslaste poolt, algas sealse juutkonna häving. Paari nädala jooksul okupeeriti läänepoolsed maakonnad. 17. sept. tungis Punaarmee omakorda Poolale kallale ja okupeeris idapoolsed alad. Vastavalt MRP lepingule, suleti piir mõlema osa vahel. Sakslaste poolele jäi 2 miljonit juuti. Getodesse, väikesele maa-alale kokkuaietud juutide elu oli kohutav. Neile kinnitati madalad toiduainete tarbimise normid, arstiabi ja ravimite kättesaadavus oli raskendatud. Getodes tegutsevad, sakslaste poolt paikapandud Juudi Nõukogud püüdsid organiseerida täiendavat toidukaupade sissetoomist, kuid nende hind mustal turul tõusis nii kõrgele, et abi oli tühine. Kõige selle tagajärjel oli suremus getodes ligi kümme korda suurem kui väljaspool.

Elhonen Saks, „Mis on holokaust?“ *Eesti Ekspress*, 21. jaanuar 2003.

Allikas 12. Igapäevaelu Varssavi getos

Varssavi getos

Ludwig Hirszfild, Varssavi ja Wrocław'i ülikooli professor

Varssavis oli sündmuste käik umbes järgmine: okupatsiooni alguses räägiti, et juutidele määratakse oma linnaosa. See kavatsus lükati paar korda edasi, kuna epidemioloogid arvatavasti juhtisid valitsuse tähelepanu sellele, et niisugune laiaulatuslik masside ümberpaigutus on hädaohtlik. Oktoobris 1940 tehti korraldus, et kõik „mitteaerialased“ pidid neile määratud linnajakku elama asuma, kusjuures ähvardati surmaga. Kogu vallasvara tuli maha jätta. Kuna korraldus käis neljasaja tuhande inimese kohta, ei olnud võimalik kontrollida, kas nad tõepoolest kogu mööbli maha jätsid. Linnaosale tõmmati okastraat ümber ja juudi koguduse arvel ehitati kõrged müürid, kuhu jäeti ainult mõned avaused, mille kaudu võis toitaineid edasi anda. 200 kalorit päevas ühele inimesele! See oli ainult üks

kümnendik sellest, mis inimesele tingimata vajalik on. Administratiivsed kohustused lasusid juudi kogudusel, getot juhtis aga saksa komissar, kes pidi selle eest hoolitsema, et juutide arv kiiresti väheneks.

[---] Getos on alati väga palju lapsi. „Aaria“ poolelt jõllitavad uudishimulikud vaatemängu, mida pakub neile räbaldunud jõuk. Getos olevad lastehulgad ongi geto tegelikud toitjad. Tarvitseb sakslastel ainult hetkeks kõrvale vaadata, kui nad kiiresti „aaria“ poolele üle jooksevad. Leib, kartulid ja muna, mida sealt ostetakse, peidetakse räbalate alla ja siis tuleb samal kombel tagasi lipsata.

[---] Saksa tunnimehed käituvad üsna erinevalt, juhtub isegi, et sakslane lapsele naeratab või teda ettevaatlikult välja lippama ergutab. Niisugusel juhul on mehel endal lapsed, ja väikesed juudid meenutavad talle neid. Lõppude lõpuks on ka nemad inimesed!

[---] Juudid, kes töötavad „aarialaste“ linnajaos, saavad läbipääsuload töökohale minemiseks. Tunnimehest tuleb joostes, müts käes mööduda. Juhtub ka seda, et tunnimehed peatavad mõne rühma, käsivad neil lahti riietuda ja poris püherdada. Meelsasti käsivad nad ka põlvepainutusi teha. Mõnikord peab isegi tantsima. Tunnimehed vaatavad pealt ja naeravad end kasvõi surnuks.

Nürnbergi Rahvusvahelise Sõjatribunali materjal (tõlkinud I. Juhani).

Allikas 13. Igapäevaeltu Varssavi getos

Varssavi geto

22. november 1940

Geto on terve nädal olnud isoleeritud. Punastest tellistest müürid geto tänavate otstes on kasvanud tunduvalt kõrgemaks. Meie haletsusväärne ühiskond sumises nagu mesilastaru. Kodudes ja kangialustes, kuhu Gestapo kõrvad ei ulatunud, arutasid inimesed närviliselt natside tegelike eesmärkide üle seoses juudi kvartali isoleerimisega. Kuidas me ennast toiduga varustame? Kes hoiab korda? Võibolla läheb olukord tõesti paremaks, võibolla elame rahus edasi? Pärastlõunal kogunesid meie näitetrupi liikmed minu koju. Me istusime tardumuses ja ei teadnud, mida ette võtta. Kõik meie pingutused on praegu kasutud. Kes hoolib teatrist praegusel ajal? Igaüks juurdleb vaid ühe asja üle: getost.

Mary Berg, *Warsaw Ghetto, a diary*, ed. by Sh. L. Shnayderman (New York: L. B. Firscher, 1945)

Tõlkis Indrek Riigor.

Allikas 14. Juudiküsimuse lõpliku lahendamise planeerimine

Julgeolekupolitsei ja SD ülemale
SS-Gruppenführer Heydrichile
Berliin

Suur-Saksamaa riigimarssal
Nelja aasta plaani volinik
Riigikaitse valitsusnõukogu eesistuja
Berliin, 7. 1941

Täienduseks Teile antud ülesandele 24. I 1939, lahendada juudiküsimus vastavalt käesolevale ajale kõige soodsamalt, saata nad maalt välja või evakueerida, teen Teile siinjuures korralduse, teha kõik vajalikud organisatsioonilised, otstarbekohased ja materiaalsed ettevalmistused selleks, et lahendada täielikult juudiküsimus Saksa mõjupiirkonnas kogu Euroopas.

Mis siinjuures puutub teiste keskasutuste võimupiirkonda, siis tuleb nende abi vajaduse korral kasutada.

Järgnevalt kohustan Teid peatselt esitlema üldkava nende organisatsiooniliste, otstarbekohaste ja materiaalsete ettevalmistusabinõude kohta, mida Te kavatsete rakendada juudiküsimuse lõplikul lahendamisel.

Allkiri: Göring

Nürnbergi Rahvusvahelise Sõjakohtu materjal (tõlkinud I. Juhani).

Allikas 15. Juudiküsimuse lõplik lahendamine Wannsee konverentsil

Wannsee konverentsi protokoll
20. jaanuar 1942

SS-Gruppenführer Hofmann, Rassi- ja Asustamise Peaamet
SS-Gruppenführer Müller, Riigi Julgeoleku Peaamet
SS-Obersturmbannführer Eichmann, Riigi Julgeoleku Peaamet
SS-Oberführer Dr. Schöngarth, Julgeolekupolitsei ja SD, Julgeolekupolitsei ja SD juhataja
Kindralkubermangus
SS-Sturmbannführer Dr. Lange, Julgeolekupolitsei ja SD, Julgeolekupolitsei ja SD ülem Läti
kindralkomissariaadis Ostlandi riigikomissariaadi Julgeolekupolitsei ja SD juhataja esindajana

II. Julgeolekupolitsei ja SD juht, SS-Obergruppenführer Heydrich teatas alguseks, et riigimarssal on ta nimetanud Euroopa juudiküsimuse lõpliku lahenduse ettevalmistamise volinikuks, ja viitas sellele, et oli vestlusele kutsutud, et põhimõttelistes küsimustes selgusele jõuda. Riigimarssal soovis, et talle saadetakš kavand Euroopa juudiküsimuse lõpliku lahendamise organisatsioonilistest, praktilistest ja materiaalsetest vajadustest, mis

nõuab kõigi nende küsimuste lahendamise vahetult tegelevate keskinstantside eelnevat ühist arutelu, et ühtlustada juhtnööride andmine.

Vastutus juudiküsimuse lõpliku lahendamise ettevalmistamise eest lasub sõltumata geograafilistest piiridest keskselt SSi Riigifüüreril ja Saksa Politsei Juhil (Julgeolekupolitsei ja SD juhil).

Seejärel tegi Julgeolekupolitsei ja SD juht lühikese tagasivaate senisele võitlusele selle vaenlase vastu. Põhilisteks momentideks on

a) juutide väljatõrjumine saksa rahva üksikutest eluvaldkondadest,

b) juutide väljatõrjumine saksa rahva eluruumist.

Nende püüdluste elluviimisel võeti esialgu tugevdatult ja plaanipäraselt kasutusele ainus lahendusvõimalus, juutide Riigi territooriumilt väljarändamise kiirendamine. Riigimarsali määrusega asutati 1939. a jaanuaris Juutide Väljarändamise Üleriiklik Keskus, mille juhtimine tehti ülesandeks Julgeolekupolitsei ja SD juhile. Keskuse ülesandeks oli

a) võtta tarvitusele kõik abinõud juutide suurema väljarändamise ettevalmistamiseks,

b) juhtida väljarändevoolu,

c) väljarändamise läbiviimist kiirendada üksikjuhtudel.

Eesmärgiks oli saksa eluruumi puhastamine juutidest legaalsel viisil.

Puudustest, mis niisuguse forsseeritud väljarändamisega kaasnesid, olid kõik institutsioonid teadlikud. Nad pidid aga teiste lahendusvõimaluste puudumisel nendega esialgu leppima.

Väljarändamine ei olnud järgnevalt mitte ainult Saksamaa probleem, vaid ka probleem, millega pidid tegelema sihtkohtade ehk sisserännumaade võimud. Finantsraskused, nagu immigratsioonimaksude tõstmine erinevate riikide valitsuste poolt, puuduvad laevakohad ning pidevalt kasvavad sisserännupiirangud ja -takistused raskendasid erakordselt väljarännule suunatud jõupingutusi. Hoolimata nendest raskustest sunniti alates võimu ülevõtmisest (s.o Hitleri võimuletulekust) kuni 31. oktoobrini 1941 ümmarguselt 537 000 juuti välja rändama, nendest

alates 30.1.1933 Saksamaalt ca 360 000

alates 15.3.1938 liidetud Tšehhi aladelt (Ostmark) ca 147 000

alates 15.3.1939 Böömi- ja Määrimaa protektoraadist ca 30 000

Väljarändamist finantseerisid juudid ise või juutide poliitilised organisatsioonid. Et vältida proletariseerunud juutide mahajäämist, menetleti põhimõttel, et jõukamad juudid pidid finantseerima ka varatute juutide väljarändamist; siin kirjutati vastavalt varandusele ette teatud summa või väljarändaja maks, millega kaeti varatute juutide väljarändamisega seotud rahalised kohustused.

Peale kulutuste Saksa markades tekkis vajadus ka valuuta järele, et tasuda immigratsioonimaksud. Saksa valuutavarude hoidmiseks palusid Saksamaa juudiorganisatsioonid välismaa juudi finantsinstitutsioone hoolitseda vastavate valuutaväljaminekute eest. Nii andsid välismaa juudid kuni 30. oktoobrini 1941 kinkimise vormis selleks ümmarguselt 9 500 000 dollarit.

Vahepeal keelas SSi Riigifüürer ja Saksa Politsei Juht väljarändamise, silmas pidades väljarändamisega seotud ohte sõja ajal ja okupeeritud idaalade võimalusi juutide väljarände sihtkohana.

III. Väljarändamise asemel on nüüd edasise lahendusviisina, vastavalt Füüreri eelnevale nõusolekule, asunud juutide evakueerimisele itta.

Neid aktsioone on peetud siiski asendusvõimalusteks, kuid juba on saadud ka praktilisi kogemusi, mis tulevase lõpliku lahenduse jaoks on suure tähtsusega.

Euroopa juudiküsimuse lõpliku lahenduse käigus tulevad kõne alla ümmarguselt 11 miljonit juuti, kes jaotuvad üksikute maade vahel järgnevalt:

Maa	Arv
Saksamaa	131 800
Ostmark	43 700
Idaalad	420 000
Kindralkubermang	2 284 000
Bialystok	400 000
Böömi ja Määri protektoraat	74 200
Eesti	juudivaba
Läti	3500
Leedu	34 000
Belgia	43 000
Taani	5600
Prantsusmaa:	
okupeeritud ala	165 000
okupeerimata ala	700 000
Kreeka	69 600
Madalmaad	160 800
Norra	1300

B. Bulgaaria	48 000
Inglismaa	330 000
Soome	2300
Iirimaa	4000
Itaalia koos Sardiiniaga	58 000
Albaania	200
Horvaatia	40 000
Portugal	3000
Rumeenia koos Bessaraabiaga	342 000
Rootsi	8000
Šveits	18000
Serbia	10 000
Slovakkia	88 000
Hispaania	6000
Türgi	(Euroopa-osa) 55 500
Ungari	742 800
Nõukogude Liit	5 000 000
sh Ukraina	2 994 684
sh Valgevene, välja arvatud Bialystok	446 484
Kokku:	üle 11 000 000

Toodud juutide arvu puhul erinevates välisriikides on tegemist siiski ainult juudiusulistega, sest osaliselt puudub nendes riikides rassilistest põhimõtetest lähtuv juutide definitsioon. Probleemi lahendamine üksikutes riikides võib sõltuvalt üldisest hoiakust ja arusaamisest põrkuda teatud raskustele, eriti Ungaris ja Rumeenias. Nii näiteks saab juut veel ka täna Rumeenias raha eest hankida vastavad dokumendid, mis ametlikult tõestavad tema välismaist kodakondsust.

Juutide mõju Nõukogude Liidu kõigis eluvaldkondades on tuntud. Nõukogude Liidu Euroopa-osas elab umbes 5 miljonit, Aasia ruumis napilt veerand miljonit juuti. Nõukogude Liidu Euroopa-osas elavate juutide jaotumine tegevusalade järgi on umbkaudu järgmine:

Põllumajanduses	9,1%
Linnatöölised	14,8%

Kaubanduses	20%
Riigiteenistujad	23,4%
Vabade kutsete esindajad (tervishoid, press, teater jne)	32,7%

Lõpliku lahenduse raames on vaja juudid vastava juhtimise all idaaladel sobival viisil tööle rakendada. Töövõimelised juudid tuleb suurtes kolonnides, sugupooled teineteisest eraldatuna, nendele aladele teid ehitama viia, kusjuures kahtlemata hukub suur osa neist loomulikel põhjustel.

Ellu jäänud juute, kes kujutavad endast kahtlemata kõige vastupanuvõimelisemat osa, tuleb kohelda vastavalt, kuna vabastamise korral saaks neist, loodusliku valiku tulemusel kujunenud osast, uue juutluse ülesehituse tuumik (vaata ajaloolisi kogemusi).

Lõpliku lahenduse praktilise läbiviimise käigus kammitakse Euroopa läänest itta läbi. Saksamaa põhiterritorium, sealhulgas Böömi ja Määri protektoraat, tuleb juba üksi korteriküsimuse ja muude sotsiaal-poliitiliste vajaduste tõttu esmajärjekorras ette võtta.

Evakueeritud juudid transporditakse esialgu ešelonide kaupa niinimetatud transiitgetodesse ja sealt edasi itta.

Tähtis eeldus evakueerimise läbiviimiseks üldse, jätkas SS-Obergruppenführer Heydrich, on käsitledava isikute ringi täpne kindlaksmääramine. Juute, kes on üle 65 aasta vanad, ei ole kavas evakueerida, vaid nad paigutada vanurite getosse, milleks on ette nähtud Thereisenstadt. Nende vanusegruppide kõrval — 31. oktoobril 1941 Saksamaa põhiterritoriumil ja Ostmarkis elanud umbes 280 000 juudist olid umbes 30% üle 65 aasta vanad — paigutatakse juudi vanurite getodesse juudi sõjainvaliidid ja sõjaliste teenetemärkidega (1. klassi Raudrist) juudid. Selle eesmärgipärase lahendusega välistatakse ühel hoobil paljud vahelesegamised.

Üksikute suurte evakueerimisaktsioonide algus sõltub paljuski sõjalistest edusammudest. Lõplikku lahenduse läbiviimise küsimuses meie poolt okupeeritud või meie mõju all olevatel Euroopa aladel pannakse ette, et Välisministeeriumi asjassepuutuvad ametnikud Julgeolekupolitsei ja SD pädevate referentidega läbi räägiks.

Slovakkias ja Horvaatias ei ole olukord enam nii raske, sest olemuslikud põhiküsimused selles kontekstis on seal juba lahenduseni viidud. Rumeenias on valitsus vahepeal samuti juudiküsimuste voliniku ametisse nimetanud. Küsimuse reguleerimiseks Ungaris on vaja lähemas tulevikus saavutada juudiküsimuste nõuniku ametissenimetamine Ungari valitsuse poolt.

Probleemi reguleerimise ettevalmistamise alustamiseks Itaalias peab SS-Obergruppenführer Heydrich vajalikuks nendes küsimustes (Itaalia) politsei juhiga ühendusse astuda.

Okupeeritud ja okupeerimata Prantsusmaal peaks juutide registreerimine evakueerimiseks kõige tõenäolisemalt ilma suurte raskusteta laabuma.

Alamriigisekretär Luther teatas siinkohal, et selle probleemi süvitsi käsitlemisel kerkivad üles raskused, eriti Põhjamaades, ja ta soovitas seetõttu need maad esialgu kõrvale jätta. Nendes

riikides kõne alla tuleva juutide arvu väiksuse tõttu ei kujuta niisugune kõrvalejätmine mingit tõsist reservatsiooni.

Seevastu ei näe Välisministeerium Euroopa kagu- ja lääneosas minged suuri raskusi.

SS-Gruppenführer Hofmann kavatseb üldiseks orienteerumiseks saata Ungarisse ühe Rassi ja Asustuse Peaameti asjatundja, kui Julgeolekupolitsei ja SD ülem võtab töösse sealse olukorra lahendamise. Otsustati, et see Rassi ja Asustuse Peaameti asjatundja, kes ei pea olema aktiivne, saadetakse esialgu mitteametlikult Ungarisse kui politseiatašee abi.

IV. Lõpplahenduse käigus peavad Nürnbergi seadused moodustama teatud mõttes aluse, kusjuures probleemi lahendamise eelduseks on ka segaabelude ja juudi segavereliste küsimuse lahendamine. Julgeolekupolitsei ja SD ülem sõnastab Riigikantselei ülema kirja valguses teoreetiliselt esialgu järgmised punktid:

1) 1. astme juudi segavereliste kohtlemine:

1. astme juudi segaverelisi käsitletakse juudiküsimuse lõpliku lahendamise kontekstis kui juute. Siin on erandiks:

a) 1. astme juudi segaverelised, kes on abielus saksa verd isikutega ja kelle abielust on sündinud 2. astme juudi segaverelised. Niisugused 2. astme juudi segaverelised võrdsustatakse olemuslikult sakslastega.

b) 1. astme juudi segaverelised mitmesugustes eluvaldkondades, kellele on Partei või Riigi kõrgemate instantside poolt seni antud mingisugused erilised õigused. Iga üksikjuhtum tuleb üle kontrollida, kusjuures ei ole välistatud, et otsus juudi segaverelise kahjuks langetatakse.

Eelduseks erandi tegemisel peavad olema küsimuse all oleva juudi segaverelise enda (mitte tema saksa verd vanema või abikaasa) põhimõttelised teened.

Evakueerimise alt välja jäetud 1. astme juudi segavereline steriliseeritakse, et vältida järeltulijate sündimist ja lahendada juudi segavereliste probleem lõplikult. Steriliseerimine on vabatahtlik. See on aga eelduseks Saksamaale jäämiseks. Steriliseeritud „segavereline“ on järgnevalt kõigist piirangutest, millele ta oli seni allutatud, vabastatud.

2) 2. astme juudi segavereliste kohtlemine.

2. astme juudi segaverelised loetakse põhimõtteliselt saksa verd isikute hulka, välja arvatud järgmised juhud, kui 2. astme juudi segaverelised võrdsustatakse juutidega:

a) 2. astme juudi segavereline on pärit värdabielust (mõlemad abielupooled on juudi segaverelised).

b) 2. astme juudi segaverelise rassiliselt eriti ebasoodne välimus, mis ta juba väliselt juutide sekka arvab.

c) 2. astme juudi segaverelisele antud eriti halb politseiline ja poliitiline hinnang, mis näitab, et ta end juudina tunneb ja juudina käitub.

Ka nendel juhtudel ei tohi teha erandeid, kui 2. astme juudi segavereline on abielus saksa verd isikuga.

3) Abielud täisjuutide ja saksa verd isikute vahel.

Igal üksikul juhtumil tuleb eraldi otsustada, kas juudi soost abielupool evakueeritakse või, silmas pidades sellise abinõu mõju selle segaabieliu saksa sugulastele, paigutatakse vanurite getosse.

4) Abielud 1. astme juudi segavereliste ja saksa verd isikute vahel

a) lastetud

Kui abielust ei ole sündinud lapsi, evakueeritakse 1. astme juudi segavereline või paigutatakse juudi vanurite getosse (sama kohtlemine kui abielude puhul täisjuutide ja saksa verd isikute vahel, punkt 3)

b) lastega

Kui abielust on sündinud lapsed (2. astme juudi segaverelised), evakueeritakse nad juhul, kui nad on võrdsustatud juutidega, koos 1. astme juudi segaverelisega, või paigutatakse getosse. Kui need lapsed võrdsustatakse sakslastega (reeglina), ei kuulu nad evakueerimisele ja seega ka mitte 1. astme juudi segavereline.

5) Abielud 1. astme juudi segavereliste või 1. astme juudi segavereliste ja juutide vahel.

Niisuguste abielude puhul käsitletakse abielupooli (ja ka lapsi) juutidena ja evakueeritakse või paigutatakse juudi vanurite getosse.

6) Abielud 1. astme juudi segavereliste ja 2. astme juudi segavereliste vahel.

Mõlemad abielupooled hoolimata sellest, kas neil on lapsi või mitte, evakueeritakse või paigutatakse juudi vanurite getosse, sest võimalikel lastel on tuvastatud reeglina rassiliselt tugev juudi vere komponent nagu 2. astme juudi segaverelistel.

SS-Gruppenführer Hofmann on seisukohal, et steriliseerimist tuleb laialdaselt kasutada, sest kui juudi segavereline valiku ette seatakse, kas evakueeritud saada või end steriliseerida lasta, laseks end ta end parema meelega steriliseerida.

Riigisekretär Dr. Stuckart nendib, et juudi segaabieliude ja juudi segavereliste probleemi lahendamine eelpool nimetatud lahendusviisidel tooks selles vormis endaga kaasa lõputu haldustegevuse. Et teisalt kõigil juhtumitel ka bioloogilisi asjaolusid arvesse võtta, tegi riigisekretär Dr. Stuckart ettepaneku hakata rakendama sunduslikku steriliseerimist.

Lihtsustamaks juudi segaabieliude probleemi, peaks edaspidi kaaluma võimalusi, et seadusandja võiks umbes nõnda ütelda: „Need abielud tuleb lahutada.“

Mis puutub juutide evakueerimise mõjusse majanduselule, teatas riigisekretär Neumann, et sõjaliselt olulistest ettevõtetes töötavaid juute ei saa seni evakueerida, kui neile ei ole asendajaid.

SS-Obergruppenführer Heydrich vastas selle peale, et neid juute vastavalt tema poolt kinnitatud juhtnööridele hetkel käimasolevate evakueerimisaktsioonide kohta ilma asendajateta niikuinii ei evakueeritaks.

Riigisekretär Dr. Bühler teatas, et Kindralkubermang tervitaks, kui küsimuse lõpliku lahendamisega Kindralkubermangus alustataks, sest seal ei mängi transpordiküsimus ületamatut rolli ja tööjõuga seotud probleemid aktsiooni ei takistaks. Juudid tuleb Kindralkubermangu alalt eemaldada nii kiiresti kui võimalik, sest et just seal kujutab juut endast taudikandjana eminentset ohtu ja viib teisalt jätkuva hangeldamisega maa majandusstruktuuri kestvalt korratusse. Kõne alla tulevast umbes kahest ja poolest miljonist juudist on niikuinii enamikul juhtudel tegemist töövõimetutega.

Riigisekretär Dr. Bühler jätkas, et juudiküsimuse lahendamine Kindralkubermangus on Julgeolekupolitsei ja SD juhi vastutusel ja tema tööd toetaksid Kindralkubermangu asutused. Tal oleks ainult üks palve lahendada juudiküsimus sellel alal nii kiiresti kui võimalik.

Lõpuks arutati juudiküsimuse lahendamise mitmesuguseid viise, mille juures nii gauleiter Dr. Meyer kui ka riigisekretär Dr. Bühler olid seisukohal, et võivad kõne all olevatel aladel lõpliku lahenduse elluviimise käigus teatud ettevalmistustööd ka ise läbi viia, misjuures tuleks siiski vältida rahutuse tekkimist elanikkonna seas.

Nõupidamine lõpetati Julgeolekupolitsei ja SD juhi palvega kõigile nõupidamisel osalenutele tagada talle lõpliku lahenduse läbiviimise tööde juures asjakohane toetus.

Ärakiri eksemplarist, mis asub Berliinis Välisministeeriumi Poliitilises Arhiivis
(PA Inland II g 177, Blatt 166–180)

Mälestus- ja Hariduskeskuse Wannsee Konverentsi Maja kogus
https://www.ghwk.de/fileadmin/Redaktion/PDF/Konferenz/protokoll-januar1942_barrierefrei.pdf

(viimati vaadatud 12. jaanuaril 2023, saksa keelest 2006. a tõlkinud Toomas Hiio).

Allikas 16. Varssavi geto hävitamine

SS-Reichsführer
Nr 38/33/43, salajane
Välikomandopunkt, 16. veebruar 1943
Salajane!

Kõrgemale SSI ja politseijuhile Idaaladel
SS-Obergruppenführer Krügerile
Kraków

Salajane!

Julgeoleku tagamise eesmärkidel käsin, et pärast koonduslaagrisse üleviimist tehtaks Varssavi geto maastasa, kusjuures enne seda tuleb ära kasutada kõik kõlblikud majaosad ja igasugune matrejal. Geto likvideerimine ja koonduslaagri ehitamine on hädavajalik, kuna teisiti me ei suuda kunagi Varssavit rahustada ja kuritegelikke elemente välja juurida.

Mulle tuleb esitada geto likvideerimise üldplaan. Igal juhul tuleb taotleda, et seni ekisteeriv elamispind, kus elab 500 000 inimest madalamast rassist ja kes ei ole sakslastele kunagi kõlblikud, pühitaks maa pealt ja miljonilinn Varssavi, mis alati on olnud õõnestamise ja mässu ohtlikuks koldeks, väheneks.

H. Himmler

2. Ärakiri saadetakse tutvumiseks julgeolekupolitsei ja SD ülemale.

Ülesandel

SS-Obersturmbannführer
(allkiri)

Nürnbergi Rahvusvahelise Sõjatribunali materjal (tõlkinud I. Juhani).

Allikas 18. Auschwitzi koonduslaagri komandandi tunnistus

[---] 4. Massiliste gaasiga hukkamistega alustati 1941. aasta suvel ja need kestsid 1944. aasta lõpuni. Mina isiklikult juhtisin hukkamisi Auschwitzis kuni 1943. aasta detsembrini ja arvestades minu hilisemaid kohustusi Konsentratsioonilaagrite Inspektoraadis (WVHA, Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt, koonduslaagrite inspektoraat oli selle allasutus), tean, et need hukkamised jätkusid.

6. Juudiküsimuse „lõpplahendus“ tähendas kõikide juutide täielikku hävitamist Euroopas. Minule anti käsk leida Auschwitzis 1942. aasta juunis soodsamaid hävitamisviise. Sel ajal olid kindralkubermangus veel kolm hävituslaagrit: Belžec, Treblinka ja Wolzek.²⁷ Need laagrid olid allutatud Julgeolekupolitsei ja SD erikomandodele. Ma külastasin Treblinkat, et kindlaks teha, kuidas hävitamist läbi viia. Treblinka laagrikomandant ütles mulle, et likvideeris poole aasta jooksul 80 000 inimest. Tema tegeles Varssavi geto juutide likvideerimisega. Ta

²⁷ Wolzeki-nimelist koonduslaagrit ei olnud. Arvatakse, et Höss pidas silmas Wołczyńny asulat, mille lähedal oli Sobibóri surmalaager (*Toimetaja märkus.*)

kasutas süsinikdioksiidi ja tema arvates ei olnud see meetod küllalt efektiivne. Kui mina Auschwitzis gaasikambri ehitasin, kasutasin Cyklon B gaasi, kristalliseerunud sinihapet, mida me väikese avause kaudu surmakambrisse viskasime. Olenevalt kliimatingimustest kestis inimeste surmamine surmakambri 3 kuni 15 minutit. Me teadsime, millal inimesed olid surnud, kuna siis lakkas nende kriiskamine. Tavaliselt ootasime pool tundi, enne kui avasime ukseid ja laibad kõrvaldasime. Kui laibad olid välja viidud, võtsid meie erikomandod nendelt sõrmused ja tõmbasid välja kuldhambad.

7. Teine paremus võrreldes Treblinkaga oli see, et ehitasime gaasikambri, mis mahutas korraga 2000 inimest. Treblinka 10 gaasikambrit mahutasid igaüks ainult 200 inimest. Meetod, kuidas me ohvreid valisime, oli järgmine: Auschwitzis olid ametis kaks SS-arsti, et kohalesaabusid vangide transporti läbi vaadata. Vangid pidid arsti eest mööda sammuma, kes märguandega oma otsuse teatas. Need, kes olid tööks kõlblikud, saadeti laagrisse. Teised saadeti kohe hävitamisele. Väikesed lapsed hävitati eranditult, kuna nad ei olnud nooruse tõttu võimelised töötama. Teine paremus võrreldes Treblinkaga oli see, et Treblinkas teadsid ohvrid peaaegu alati, et nad hävitatakse. Auschwitzis püüdsime ohvreid petta ja nad uskusid, et neid viiakse täikambrisse. Muidugi taipasid nad tihti meie tõelist kavatsust ja meil esines mõnikord rahutusi ja raskusi. Väga sageli tahtsid naised oma lapsi riiete alla peita, aga kui me nad leidsime, siis loomulikult saadeti lapsed hävitamisele. Me pidime hävitama salaja, aga roiskumise ja hukatud kehade põletamisest tulev iiveldamapanev hais levis ümbruskonnas ja kõik ümbruskonna inimesed teadsid, et Auschwitzis on käimas hukkamine.

[---] Alates 1934. aastast olen olnud pidevalt seotud konsentratsioonilaagrite administreerimisega, teenides kuni 1938. aastani Dachaus; siis adjutandina Sachsenhausenis kuni 1. maini 1940, kui mind määrati Auschwitzis komandandiks. Ma juhtisin Auschwitzis 1. detsembrini 1943, samal ajal hukati gaasiga ja hävitati põletamise läbi vähemalt 2 500 000 ohvrit ning vähemalt pool miljonit suri nälga või haigustesse, mis teeb lõplikuks ohvrite arvuks umbes 3 000 000. See arv tähendab umbes 70–80% kõigist Auschwitzis saadetud vangidest, Ülejäänud eraldati ja kasutati orjatööjõuna koonduslaagri tööstustes; sealhulgas pea 20 000 hukatud ja põletatud Vene sõjavangi, kes transporditi Auschwitzis Wehrmacht'i poolt saadetuna Wehrmacht'i ohvitseridest ja meestest. Kõigi ohvrite hulgas olid ka 100 000 Saksa juuti ja suur hulk Hollandi, Prantsusmaa, Belgia, Poola, Ungari, Tšehhoslovakkia, Kreeka ja teiste riikide juudi kodanikke. Ainuüksi 1944. aasta suvel hukkasime Auschwitzis umbes 400 000 Ungari juuti.

[---] Ülaltoodud andmed on õiged; selle tunnistuse andsin vabatahtlikult, ilma et mulle oleks survet avaldatud. Lugesin tunnistuse läbi ja kirjutasin alla Nürnbergis, Saksamaal, 1946. aasta aprillikuu viiendal päeval.

Rudolf Franz Ferdinand Höss

Nürnbergi Rahvusvahelise Sõjatribunali materjal (tõlkis Indrek Riigor).

Allikas 19. Juutide erikohtlemise varjamine

SS-Reichsführeri
isiklik staap
Välikomandopunkt ... 1943

Riigisaladus!²⁸
2 koopiat
2. koopia

Statistikainspektorile parteigenosse Korherrile

Berliin

SS-Reichsführer sai Teie statistilise aruande „Euroopa juudiküsimuse“ lõpliku lahendamise kohta. Ta soovib, et üheski kohas ei räägitaks „juutide erikohtlemisest“.

Lehekülg 9, punkt 4 peab olema: „Juutide transportimine idaprovintssidest Venemaa idaossa:

Veeti

Kindralkubermangu laagrite kaudu...

Warthegau laagrite kaudu...“

Teistsugust sõnastust tarvitada ei tohi. Tagastan Teile SS-Reichsführeri poolt viseeritud eksemplari palvega teha vastavad parandused 9. leheküljele ja see siis jälle tagastada.

SS-Obersturmbannführer

Nürnbergi Rahvusvahelise Sõjatribunali materjal (tõlkinud I. Juhani).

²⁸ Saksa k *geheime Reichssache*.

Allikas 20. Adolf Hitleri poliitiline testament

Füüreri sekretär,
Reichsleiter Martin Bormann

Füüreri peakorter, 29.4.1945
Postiaadress: München 13, füüreri punker

Armas suuradmiral,
et kõigi diviiside purukslöömise tõttu
näib me olukord lootusetu,
dikteeris füürer möödunud ööl lisatud poliitilise testamendi.

Heil Hitler!
Teie
Bormann

Adolf Hitler

Minu poliitiline testament

1914. aastast, kui ma vabatahtlikuna rakendasin oma tagasihoidliku jõu Saksamaale pealesunnitud sõjas, on nüüdseks möödunud üle kolmekümne aasta.

Nendel kolmel aastakümnel on mind kõigis mu mõtetes ja tegemistes ning kogu mu elus ajendanud vaid armastus ja ustavus minu rahva vastu. Sellest ammutasin ma jõu raskeimate otsuste langetamiseks, milliste ees seni pole seisnud veel ükski surelik. Nendel kolmel aastakümnel olen ma ära kulutanud oma aja, oma töövõime ja oma tervise.

Ei ole tõsi, et mina või keegi teine Saksamaal 1939. aastal sõda soovis. Sõda soovisid ja selle süütasid need rahvusvahelised riigitegelased, kes olid kas juudi päritolu või töötasid juudi huvide heaks. Ma olen teinud nii palju ettepanekuid relvastuse piiramiseks ja vähendamiseks, mida järeltulevad põlved ei saa igavesti maha salata, et vastutus selle sõja puhkemise eest ainult minul ei lasuks. Edasi ma ei ole kunagi tahtnud, et pärast esimest saatanlikku maailmasõda veel üks Inglismaa või isegi Ameerika vastu puhkeks. Mööduvad sajandid, kuid meie linnade ja kunstiväärtuste varemetest tõuseb ikka ja jälle viha selle lõplikku vastutust kandva rahva vastu, keda me selle kõige eest tänama peame: rahvusvahelise juutluse ja tema abiliste vastu!

Veel kolm päeva enne Saksa-Poola sõja puhkemist pakkusin ma Briti suursaadikule Berliinis Saksa-Poola probleemi lahendamise võimaluse — sarnaselt Saarimaaga rahvusvahelise kontrolli all. Ka seda pakkumist ei saa maha salata. Pakkumine lükati tagasi, sest Inglise poliitika mõõtuandvad jõud soovisid sõda, osalt loodetavate äride pärast, osalt tõugatuna rahvusvahelise juutluse poolt korraldatud propagandast.

Mul ei ole ka mingit kahtlust selles, et kui Euroopa rahvaid käsitletakse jälle vaid kui rahvusvaheliste raha- ja finantsvandenõulaste aktsiaportfelle, siis ka see rahvas kaasvastutusele võetakse, kes selles mõrvarlikus võitluses tegelikult süüdi on — juudid! Edasi ei jäta ma kedagi selgusetusse sellest, et seekord ei ole mitte ainult miljonid Euroopa aaria rahvaste lapsed nälga surnud, miljonid täiskasvanud mehed surma saanud ja mitte

ainult sajad tuhanded naised ja lapsed koos linnadega põletatud ja surnuks pommitatud, vaid ka tõeline süüdlane, kui ka humaansemate vahendite läbi, on pidanud lunastama oma süü.

Pärast kuue aasta pikkust võitlust, mis hoolimata kõigist tagasilöökidest ajalukku läheb kui ühe rahva inimtahte kuulsusrikkaim ja vapraim manifestatsioon, ei saa ma enam lahkuda linnast, mis on selle riigi pealinn. Et jõud on liiga väikesed, et vaenulikule pealetungile just siin veel kauem vastu panna, vastupanu aga on kõikjal laostanud subjektid, kes on sama pimestatud kui iseloomutud, soovin ma jagada miljonite teiste saatust siia linna jäädes. Peale selle ei taha ma vaenlase kätte langeda, kes vajab oma üleskihutatud masside löbustamiseks uut, juutide poolt lavastatud vaatemängu.

Seetõttu olen ma otsustanud Berliini jääda ja valida seal vabatahtlikult oma surma hetk, kui ma usun, et ma füüreri ja kantsleri ametit enam ise kanda ei suuda. Ma suren rõõmsa südamega, teades meie sõdurite mõõtmatud tegusid ja saavutusi rindel ja meie naiste omi kodus, meie talupoegade ja tööliste saavutusi ja meie nooruse, mis minu nime kannab, ainulaadset panust ajaloos.

Et ma neile kõigile oma südamlikuimat tänu avaldan, on sama iseenesestmõistetav nagu minu soov, et nad sellepärast võitlust mitte mingisugustel tingimustel ei katkestaks, vaid nagu alati, jätkaksid seda isamaa vaenlaste vastu, järgides truult suure Clausewitzi õpetust. Meie sõdurite ohverdus ja minu isiklik seotus nendega kuni surmani külvab Saksa ajaloos nii ükskord ehk jälle natsionaalsotsialismi hiilgava taassünni ja koos sellega tõelise rahvakogukonna (Volksgemeinschaft) teoks saamise seemne.

Paljud vapraimad mehed ja naised on otsustanud siduda oma elu viimseni minu omaga. Ma olen neid palunud ja viimaks käskinud seda mitte teha, vaid osaleda rahvuse edasises võitluses. Ma palun maaväe, laevastiku ja lennukiväe juhte tugevdada meie sõdurite vastupanutahet natsionaalsotsialistlikus vaimus kõige äärmuslikumate vahenditega, sealjuures eraldi rõhutades, et ka mina ise, selle liikumise looja ja rajaja, olen eelistanud surma argpükslikule taganemisele või isegi kapitulatsioonile.

Saksa ohvitseri aumõiste juurde peab tulevikus kuuluma — nagu see juba laevastikus on — , et maa-ala või linna loovutamine vastasele on võimatu, ja siin peavad eelkõige juhid andma eredat eeskuju ustaivamast kohusetäitmisest kuni surmani.

Poliitilise testamendi teine osa

Enne oma surma heidan ma parteist välja endise riigimarssali Göringi ja võtan temalt kõik õigused, mis võivad tuleneda 29. juuni 1941. a määrusest ja minu avaldusest Riigipäeval 1. septembril 1939. Ma nimetan tema asemel Saksamaa presidendiks ja sõjavägede kõrgeimaks ülemjuhatajaks suuradmiral Dönitzi.

Enne oma surma heidan ma parteist välja ja tagandan kõigilt riiklikelt ametikohtadelt endise SS-Reichsführeri ja Saksamaa siseministri Heinrich Himmleri. Ma nimetan tema asemel SS-Reichsführeriks ja Saksa politsei juhiks gauleiter Karl Hanke ning Saksamaa siseministriks gauleiter Paul Gieseleri.

Göring ja Himmler on tõestanud täiesti sõltumata truudusemurdumisest minu isiku suhtes vaenlastega peetud salajaste kõnelustega, mida nad on pidanud ilma minu teadmata ja vastu minu tahtmist, ning seadusevastase katsega võim riigis üle võtta tekitanud maale ja kogu rahvale hoomamatut kahju. Et anda saksa rahvale auväärsetest meestest koosnev valitsus, mis täidab kohustuse jätkata sõda kõigi vahenditega, nimetan ma rahvuse juhina uue kabineti järgmised liikmed:

Saksamaa president: Dönitz

Saksamaa kantsler: Dr. Goebbels

Parteiminister: Bormann

Välisminister: Seyss-Inquart

Siseminister: gauleiter Giesler

Sõjaminister: Dönitz

Maaväe ülemjuhataja: Schörner

Laevastiku ülemjuhataja: Dönitz

Õhuväe ülemjuhataja: Greim

SS-Reichsführer ja Saksa politsei juht: gauleiter Hanke

Majandus: Funk

Põllumajandus: Backe

Justiits: Thierack

Usuasjad (-kultused): Dr. Scheel

Propaganda: Dr. Naumann

Rahandus: Schwerin-Crossick

Töö[minister: Dr. Hupfauer

Relvastus: Saur

Saksa Töörinde juhataja ja kabineti liige: riigiminister dr. Ley.

Ehkki osa nendest meestest nagu Martin Bormann, Dr. Goebbels jt. koos oma naistega on vabatahtlikult minuga jäänud ja ei taha mitte mingil juhul Saksamaa pealinnast lahkuda, vaid on valmis koos minuga siin hukkuma, pean ma neid siiski paluma kuuletuda minu nõudmisele ja seada antud juhul rahvuse huvi oma isiklikest tunnetest kõrgemale. Nad jäävad mulle võitluskaaslastena oma töö ja ustavusega pärast surma sama lähedasteks, nagu ma loodan, et minu vaim jääb nende seas lehvima ja neid alati saatma. Olgu nad karmid, aga mitte kunagi ebaõiglased, ärgu mitte kunagi olgu hirm nende tegude suunajaks, ja olgu rahvuse au nende jaoks üle kõige, mis maamunal leidub. Olgu nad lõpuks veendunud, et meie ülesanne – natsionaalsotsialistliku riigi ülesehitamine – saab tulevate

aastasadade tööks, mis igapäevaste kohustuste teenimise alati ühiseid huvisid ja jätma oma isikliku kasu tahaplaanile. Ma nõuan kõigilt sakslastelt, kõigilt natsionaalsotsialistidelt, meestelt ja naistelt ning kõigilt Wehrmacht'i sõjaväelastelt, et nad oleksid uuele valitsusele ja presidendile ustavad ja kuulekad kuni surmani.

Eelkõige kohustan ma rahvuse juhte ja nende kaaskonda piinlikult järgima rassiseadusi ning kõigi maailma rahvaste mürgitajale, rahvusvahelisele juutlusele, halastamatut vastupanu osutama.

Berliinis, 29. aprillil 1945, kell 4.00.

Adolf Hitler

Tunnistajad:

Dr. Joseph Goebbels
Wilhelm Burgdorf

Martin Bormann
Hans Krebs

Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal. Nuremberg 14 November – 1 October (Germany 1947), 548–552 (saksa keelest tõlkis Toomas Hiio).

FOTODE JA PILTIDE ANALÜÜS

Laseme fotodel ja piltidel jutustada oma lugu
Christer Mattson

Juhend õpetajale Ajaloo õpetamisel on palju võimalusi kasutada fotot, maali, skulptuuri, jooniseid jms. Need kõik kõnelevad midagi ajaloost, kuid nad ei pruugi alati kirjeldada ajaloolist tõde. Kunstis kujutatu nagu sõnadki püüab mõtestada maailma. Kunstiteose tõlgendamine ja iseenda väljendamine kunstis on sama oluline kui rääkimine, lugemine, kirjutamine ja arvutamine.

Selleks et õpilased oskaksid otsida pildilt (kujutatult) fakte, peavad nad enne sisse süvenemist õppima kujutist kirjeldama ja analüüsima. Pildi või foto analüüs võiks keskenduda näiteks järgmisele:

- 1) pildi ülesehitus, esiplaanil ja tagaplaanil olev;
- 2) inimesed ja objektid, nende omavaheline seos ja seosed ümbritsevaga;
- 3) kujutatud sündmused;
- 4) kompositsioon, jooned ja pinnad, valgus, varjud ja värvid;
- 5) pildi või foto autori eesmärk: tõestada fakte, tekitada sensatsiooni, äratada sümpaatiaid või empaatiaid, tekitada vastumeelsust, olla satiiriline, humoorikas, väljendada poliitilisust, religioossust jne;
- 6) pildi autor ja adressaat
- 7) autori eesmärgi võrdlus reaktsiooniga, mida kujutis tänapäeval esile kutsub;
- 8) pildi päritolu.

Kujutatu uurimisega õpitakse kirjeldamist ja analüüsimist. Tuleb märkida, et mõisted satiiriline ja empaatia võivad osutada ilma tähenduse eelneva selgitamiseta keskkooliõpilastele raskesti mõistetavaks.

Pärast pildi esialgset analüüsi palutakse õpilastel teadaolevatele faktidele toetudes kirjeldada pildil toimuvat. Süsteemne tegevus tunnis aitab õpilasel kujutatut kirjeldada. Kirjeldusprotsess võiks sisaldada järgmist kolme sammu:

- 1) esmamulje pildist;
- 2) tekkinud tunnete määratlemine ja pildil kujutatuga seostamine;
- 3) esmamulje võrdlemine nende tunnetega, mis tekkisid pärast pildi üle mõtlemist, sellest arusaamist ja uute faktide teadasaamist.

Kirjeldamisel võivad abiks olla näiteks järgmised küsimused.

1. Milliseid tundeid see pilt tekitab?
2. Kas see pilt tundub objektiivne, tegelikkusele vastav või subjektiivne, tendentslik?
3. Mil määral on võimalik „minna pildi sisse“, mõista inimesi ja tajuda tegevuspaika?
4. Kas pildi kontekst on seotud sündmustega, mis leidsid aset enne pildil kujutatut ja mis võisid juhtuda pärast?
5. Milliseid võimalusi on veel pildi tõlgendamiseks?
6. Kas pildil on sümboleid, mis võiksid mõjutada muljet ja arusaamist pildist?
7. Kas see pilt on analüüsi õppimiseks hea või halb?
8. Kas ja kuidas aitab see pilt õppimisele kaasa? Kas see teeb õppimise raskemaks, tekitab huvi teemat edasi uurida?
9. Kas pilt on pelgalt fakt, mõistmise alguspunkti või alus, millele rajada oma arvamus?²⁹

Õpilased õpivad piltide kaudu

Piltide kasutegur ajaloo õppimisel sõltub õpilase varasematest teadmistest. Eelnevalt on vaja teada fakte ja pildi tõlgendamiseks seda, kuidas see pilt on tehtud. Alljärgnevalt mõned näited tööks piltidega erineval tasemel.

Kõigepealt töötavad õpilased iseseisvalt näiteks kolme enda valitud pildiga, mis kujutavad holokausti Nõukogude Liidu territooriumil. Õpilane on eelnevalt holokaustist lugenud ja tema teadmised aitavad visuaalset materjali mõista.

Näide 1: Kolm pilti, kolm lugu

Tööl võib olla mitu staadiumi.

1) Piltidele hinnangu andmine

- Õpilane kirjutab lühikese kommentaari iga pildi kohta, seletades, miks on oluline näidata just seda pilti järeltulevatele põlvvedele.

2) Põhjus ja tagajärg

- Seejärel järjestatakse pildid kronoloogiliselt ning kohad, kus need pildid tehti, tähistatakse kaardil. Õpilane võib järjestada pildid ka nii, et need illustreeriksid põhjuslikku järgnevust.

3) Ajalise perspektiivi tunnetus ja ajalooline empaatia

Õpilane peab fotot analüüsima erinevatest isikutest kui foto autoritest lähtuvalt: kuriteo toimepanija, juutide vastupanuliikumise liige ja kollaborant.

²⁹ Magnus Hermansson Adler, *Historieundervisningens byggstenar: grundläggande pedagogik och ämnesdidaktik* (Stockholm: Liber, 2004) 125.

- Esiteks analüüsib õpilane fotot selle autori kui kuriteo kordasaatja aspektist. Ta kujutleb, et foto autor läheb peagi koju puhkusele ja kohtub oma natsidest sõpradega. Ta mõtleb, mida sõpradele foto selgitamiseks öelda, ja teeb pildi tagaküljele lühikesi märkusi. Õpilane paneb kirja, mida kuriteo kordasaatja võis sinna kirjutada.
- Õpilane oletab, et sama fotograaf jäi sõjas ellu ning peitis need kolm hukkamise pilti oma raamaturiulisse. 1968. aastal leidsid tema lapselapsed need juhuslikult üles. Mida ütleks siis vanaisa lapselastele piltide kohta? Õpilane kirjutab, mida vanaisa võinuks öelda.
- Seejärel võtab õpilane teise rolli ja eeldab, et fotograaf oli juutide vastupanuliikumise liige. Pildi tagaküljel on sel juhul teistsugune selgitus. Milline?
- Lõpuks eeldab õpilane, et fotograaf oli kollaborant, kes aitas natsidel juute taga kiusata ja tappa. Kollaborant näitab oma pilte rühmale Ukraina politseinikele, kes olid osalenud massimõrvas. Õpilane paneb kirja, mida fotograaf võinuks sündmuse meenutamiseks iga pildi tagaküljele kirjutada.
- Kollaborant jäi sõjas ellu, asus elama Kiievisse ja unustas need pildid hävitada. Tema lapselapsed leiavad need pildid juhuslikult 1968. aastal. Õpilane kirjutab, mida kollaborant võis oma lapselastele öelda.

4) Selgitavad dialoogid

- Viimaks võrdleb õpilane oma kirjutatut mõne teise õpilase kirjutatuga. Arvatavasti valisid nad erinevad pildid, kuid nad võrdlevad, kus nad on ühtmoodi arutlenud ja kus erinevalt. Õpilased põhjendavad, miks nad just nii arvasid.

See ülesanne rõhutab teadmiste, sotsiaalsete oskuste ja emotsionaalse kogemuse ühendamise tähtsust. Kognitiivsed ja faktiteadmised piiritlevad sellise ajaloolise tegelase võimalikud mõtted ja motiivid, kelle olukorda õpilased end asetavad. Õpilase emotsionaalsed kogemused, sotsiaalsed oskused ja ajalooteadmised määravad, kuidas nad ajaloofakte tõlgendavad ja mõistavad. Koos moodustavad need oskused õpilase ajalootunnetuse tugiraamistikku, millest ekslema läinud kujutlusvõime üle astuda ei tohi.

Ajalooline tugiraamistik areneb välja kolme järgmise õpistaadiumi jooksul:

- 1) piltide valimine ja hindamine,
- 2) nende sobitamine kronoloogilisse ja ruumilisse tausta ning
- 3) erinevatesse rollidesse asumine, et iseloomustada selliseid ajaloolisi isikuid nagu näiteks kurjategija, kangelane, kollaborant, kõrvalseisja, passiivne osaleja.

Selle protsessi tulemus ilmneb siis, kui õpilane võrdleb oma tööd kaasõpilase omaga. Kuna õpilased võivad teineteist vastastikku oma arvamustega mõjutada, mõjutab nende arutelu lõpptulemusena ka teadmisi.

Käsitletud ülesanne põhineb pedagoogikateadlase Jean Piaget' kirjeldusel, kuidas õpilased õpivad ümbritseva maailma baasil. Et vaadelda probleemi eri nurga alt, peab õpilane suutma end samastada erinevate ajalooliste isikutega; iga uue rolliga tekib uus pilt olukorrast.

Piaget' järgi toimub omandamisprotsess just siis, kui õpilane erinevaid vaatenurki kombineerib ja käsitleb. Seega on oluline, et õpilane erinevaid vaatenurki analüüsiks ja neid üksteisest eristaks.

Dialoogi käigus mõjutavad õpilased teineteise arvamusi ja tähelepanuvõimet. Nii õpivad nad teineteiselt viisil, mis on seotud õppimise ühiskondlik-kultuurilise vaatenurgaga, mida on soovitanud niisugused pedagoogikateadlased nagu Lev Vögotski.³⁰

Pildiülesanded empaatia arendamiseks

Suurepärane viis minevikus toimunud asjade mõistmiseks on üritada kujutada endale ette, mida tundsid pildidel kujutatud inimesed. Sel moel arendatakse oma empaatiat. Empaatia tähendab enda asetamist teise inimese olukorda ning sellele inimesele kaasa tundmist, see tähendab selle inimese mõistmist. Lõpuks tähendab empaatia vastutuse võtmist selle eest, millised arusaamised ja tunded selle esilekutsumisega tekkisid. Ei ole lihtsalt võimalik jätkata vanamoodi, sest läbielatu on jätnud jälje.

Näide 2: Pilt ja mull

- Mida tahab inimene pildil meile tänapäeval öelda? Mille üle me peaksime mõtlema? Tee pildist koopia, joonista sellele jutumull ja kirjuta sinna, mida ta võiks öelda.
- Tee kindlaks, kes on peategelased, ning joonista neile kõne- ja mõttemullid. Nendest repliikidest võib kokku seada lühietenduse. Mängige see maha!

Pildiülesandes on vaja aru saada peategelaste motiividest, mõtetest, sõnadest ning tegudest, nii on võimalik lõimida omavahel kognitiivsed ja sotsiaalpsühholoogilised oskused, et muuta ajaloopilti tõelisemaks. Faktiivsed sellistele küsimustele nagu millal?, kus?, kuidas? moodustavad kognitiivsete oskuste tugeva põhja. Et saavutada mitmekülgsemat vaatenurka ja rohkem põhjalikke vastuseid küsimusele miks?, uurib õpilane peategelaste mõtteid, motiive ja tundeid, tuginedes oma taustateadmistele.³¹

Vastus küsimusele miks? põhineb nii kognitiivsetel kui sotsiaalpsühholoogilistel oskustel. Õpilane omandab sotsiaalpsühholoogilised teadmised peamiselt niinimetatud autentseid küsimusi kasutades. Norra pedagoogikateadlane Olga Dysthe põhjendas oma töös „Mitmehäälne klassituba“, et autentsete küsimustega töötamine annab tihti paremaid tulemusi.

Täielikult autentset küsimust iseloomustab tõsiasi, et sellel pole etteantud vastust erinevalt instrumentaliseeritud küsimusest, millele on alati konkreetne vastus olemas. Nii ei saa õpilased vastates tugineda õpikule või õpetaja vastustele. Veel enam, isegi õpetajal ei ole vastust. Õpilane jõuab vastuseni, tuginedes oma varasematele teadmistele. Õpilane võib arutleda, et ühesugusesse olukorda sattunud inimesed mõtlevad tõenäoliselt sarnaselt. Teisisõnu lubab õpetaja õpilasel iseseisvalt mõelda, tagasisidet anda ning konteksti tabada. Uued tähendused ja arusaamad tekivad siis, kui õpilased võrdlevad vaatenurki omavahelises

³⁰ Sealsamas.

³¹ Sealsamas.

vestluses, millele järgneb dialoog õpetaja ja õpilaste vahel. Niiviisi saab õpetaja anda tagasisidet ja otseseid vastuseid nii, et õpilaste vastust küsimusele miks? saab kohaldada uuele pildi loodud olukorrale. Selles kontekstis rõhutab Dysthe arutluse sisu loomise tähtsust, tehes märkmeid, mis annavad dialoogile konkreetse sisu.³²

Faktorid, mis hõlbustavad arusaamist pildi abil õpetamisel

Fotod ja ajaloolised pildid on head abinõud teadmiste omandamiseks ja õpitavast arusaamiseks. Kuid pildi sisu tõlgendamises ei puudu kahemõttelisus. Ajaloolist maali võib tõlgendada mitmel tasandil.

Faktiline	Mis pildil toimub?
Sisuline	Kuidas on pildil olevad sündmused osa sündmusteahelast?
Tegelastepõhine	Mida pildi tegelased ise toimuva kohta teavad? See tähendab, et õpilane võib tõlgendada sündmuse tegelaste endi mõtete, sõnade ja tegude põhjal. Kui pildil inimesi pole, on fotograafil või kunstnikul alati oma tõlgendus.
Meie ise (õpilased)	Me mõistame iseenda mõtteid pildi kohta ja selle sisu – see on oma tegevuse reflekteerimine ja üldistamine (metakognitsioon)

Kirjeldatud näited piltide kaudu õppimisest näitavad, et õppimise kasutegurit võib suurendada klassikaaslastega oma teadmisi jagades. Sel moel saame luua õpidialooge. Selliste dialoogide eesmärgid ajaloolise pildi puhul on järgmised:

- õppida andma hinnangut teadmise erinevatele vaatenurkadele, tuginedes pildimaterjali sisulisele analüüsile;
- osata leida uusi kriitilisi vaatenurki ja osata neid rakendada peamiselt õpikutest ja õpetajalt saadud teadmistes;
- vahetada pildi põhjal saadud teadmisi omavahel.³³

Juhend õpilastele

Holokausti ajal tapeti nii palju juute, et peaaegu kogu Euroopast kadusid juudid ja juudi kultuur. On palju raamatuid, mis kirjeldavad juutide elu enne holokausti, kuid vähe on inimesi, kes saaksid meile ise sellest kõnelda. Enamik Euroopa juute, kes holokausti üle elasid, on tänaseks surnud.

Kunagist juudi kultuuri meenutavad juudi kalmistud, sünagoogid ja hooned. Juutidele kuulunud majades elavad nüüd teised, kes sageli ei tea midagi selle maja varasematest elanikest.

³² Olga Dysthe, „The Multivoiced Classroom: Interactions of Writing and Classroom Discourse,“ *Written Communication* 13 (1996).

³³ Hermansson Adler, 125.

Esmapilgul ei märka tänapäeval ka Tallinna tänavatel jalutades juudi kultuuri märke. Vana sünagoogi enam ei ole, sest need, kes seda kunagi vajasid, ei tulnud tagasi. Tühimikku, mis jäi juutidest või ka teistest mõrvatud ja pagendatud etnilistest gruppidest, ei täida kogu Euroopas miski. Vahest on teie elukohas sellest mingeid märke?

Ülesanne 1. Juudi kalmistu Tartus

Juudi kalmistu Tartus

Nagu kristlikud kalmistud, täidab ka juudi kalmistu nelja eesmärgi:

- 1) kalmistu peab olema ohutu keskkonnale, st ei tohi näiteks reostada kohalikku veevärki;
- 2) kalmistu peaks panema külastajaid mõtlema mitte ainult surmale, vaid igavesele elule pärast surma;
- 3) kalmistu peab aitama sugulastel ja teistel külastajatel oma leinaga toime tulla, selleks on hauaplats ilus ja seal on pingid, kus istuda ja mõtiskleda;
- 4) sageli kajastab haud inimese positsiooni: rikka inimese haud on muljetavaldavam kui vaese oma.

Küsimused

1. Millele toetudes võime väita, et tegemist on juudi kalmistuga?
2. Kas miski pildil vihjab igavesele elule pärast surma?
3. Kas see haud on rikka või vaese juudi oma?
4. Mida võiks fotograaf rääkida sellest pildist oma sõpradele? Pange see lühidalt kirja.

5. Mida räägiks näiteks teie paralleelklassi õpilastele selle pildi kohta juut, kes korraldas põgenemise Tartust Nõukogude Liitu? Pange see lühidalt kirja.
6. Milles erineks fotograafi seletus tagasipöördunud juudi jutustusest?
7. Nüüd võrrelge oma kirjutatut pinginaabri omaga. Milline neist kõneleb teie arvates kõige paremini juutidest, kes on surnud? Seletage, miks.
8. Kujutlege, et selle foto tegi Saksa SS-sõdur, kes kirjutas koju Saksamaale 1941. aastal ja saatis koos kirjaga ka foto. Mida ta võinuks öelda oma emale ja isale selle kohta? Mille poolest erineb see seletus teie ja pinginaabri omast?
9. Tartu juudi surnuaia foto on üks tunnistus juutidest jäänud tühimikust. Kujutlege, et teile on antud fotoaparaat, et te saaksite teel Eestist Poolasse ja Saksamaale jäädvustada märke juutide tollasest elust. Mida te pildistaksite ja miks?

Ülesanne 2. Juudi kodu

Me kõik püüame anda ümbritsevale isiklikku tähendust. Teie külalised märkavad otsekohe, et see on just teie kodu, nad näevad seda tänu mööbli paigutamise viisist, nendest asjadest, mis on tähtsad just teie jaoks. Teie kodu ja teie asjad kõnelevad sinust ka siis, kui teid ennast parajasti kohal pole.

Kui koonduslaagrites ellujäänud juudid koju tagasi pöördusid, ei olnud nad alati teretulnud. Nende majades elasid võõrad, kes sageli isegi ei teadnud, et seal oli varem elanud juudi pere. Nad olid saanud maja kohalikult omavalitsuselt. Oli ka neid, kes asjaga kursis olid ja isegi kasutasid juutidest maha jäänud mööblit. Niisugune olukord sundis mitmeid juute emigreeruma USAsse või vastloodud Iisraeli riiki.

Saksa kirjanik Gudrun Pausewang on oma teostes tuginenud oma elule ja ka intervjuudele inimestega, kes elasid Hitleri-Saksamaal. Raamatus „Ma olin seal“ jutustab ta elust ühes väikeses linnas Sudeedimaal, mis oli enne ja on nüüd Tšehhi Vabariigis. Ühes toredas vanas majas elas juudi vanapaar Gerstenkorn, kelle tennisetšempionist tütre arreteeris Gestapo. Mõne aja pärast teatati vanematele, et nende tütar suri kopsupõletikku. Keegi tervel tänaval ei uskunud seda.

Naabrid tõid vanapaarile toitu. See oli keelatud, kuid naabrid tahtsid näidata üles solidaarsust oma vanade sõpradega. Ühel varahommikul viidi vanapaar ära. Kohe pärast seda pakiti maja ilus mööbel kahele veoautole ja viidi minema.

Kuid siis ühel päeval tulid mõned töölisel. Ehkki oli käimas sõda ja puuseppa oli raske leida, tehti Gerstenkornide maja korda. Aknaluugid ja aknad tehti lahti ja igaüks tänaval võis näha, kuidas töömehed kopsisid haamriga, saagisid ja panid uut tapeeti. Seinad värviti heledates toonides. Kaks vanemat meest töötasid päevad läbi kühvli-

rehade ja labidatega, et korrastada rohtukasvanud aeda. Kui kõik oli valmis, kolis sisse Recki pere.³⁴

Sellesse perekonda kuulusid härra Reck, kes oli natsipartei liige ja direktor, proua Reck, viis last ja teenija. Kui venelased linna sisse marssisid, sulges härra Reck kõik maja aknad ja luugid. Esmalt laskis ta maha lapsed, siis naise ja lõpuks iseenda.

Küsimused

1. Miks nõustusid Reckid asuma majja, mis ei kuulunud neile?
2. Härra Reck ei hoolinud neist, kes elasid majas enne neid. Kas on oluline teada, kes on enne elanud korteris, kuhu kolite? Põhjendage.
3. Kas teie jaoks on näiteks tähtsust sellel, et korteri eelmine omanik suri mingi seal toimunud õnnetuse tagajärjel?
4. Kujutlege, et majaomanik saab teada, et tema majas elanud juudi perekond tapeti Teise maailmasõja ajal. Mida peaks majaomanik tegema? Kas ta peaks seda teadmist ignoreerima ja selle unustama? Kas ta peaks püüdma hukkunud perekonna kohta võimalikult palju järele uurida? Kas ta peaks panema majaseinale mälestustahvli? Pidage meeles, et uus majaomanik ei ole sunnitud midagi tegema, sest maja anti talle seaduslikult.

Samas raamatus kirjeldab Gudrun Pausewang omaenda üleelamisi lapsepõlves. 1941. aasta sügisel tegi Gestapo haarangu tema kodulinna viimastele juutidele. Otsekohe kiirustas enamik naabreid juutide kodusid rüüstama. Gudruni isa oli sõjas ja ema võttis lapsed rüüstamisele kaasa. Gudruni meelest oli olukord imelik, kuid ta kuulas nagu alati ema sõna.

Vähem kui viie minuti pärast tuli ema toidukeldrist suure koormaga. Ta pani kaks täistopitud kotti sahvri kõrvale ja kuivatas otsaesiselt higi. Seejärel kummardus ta pliidi kohale, kergitas poti kaant ja nuusutas.

„Hautis,“ ütles ta. „Tjah, Birnbaumid olid kuulsad oma heade õhtusöökidega.“ Kuna Birnbaume enam olemas ei olnud, võttis ta potilt kaane pealt ja serveeris hautist meile kõigile. Keegi tõmbas ukse lahti, kuid ema hüüdis kiiresti: „Meie olime siin esimesena!“ Uks pandi kinni. Meie tõstsime oma lusikad. Nüüd luges ema söögipalve. Ta tegi seda alati, enne kui me sööma hakkasime. „Kõige eest, mida me oleme saanud, täname me jumalat.“ Ta võttis oma lusika ja maitstes hautist. „See on ikka veel soe,“ sõnas ta rahulolevalt.³⁵

Küsimused

1. Miks Gudrun kuuletus oma emale, kuigi ta tundis, et selline käitumine oli vale?

³⁴ Pausewang, Gudrun. Ich war dabei – Geschichte gegen das Vergessen. 2004.

³⁵ Sealsamas.

2. Kuidas võisid tavalised seadusekuulekad sakslased rüüstata juutide kodusid?
3. Kujutlege, et Gudruni ema on praegu veel elus. Kuidas ta võiks rüüstamist seletada?
4. Paljud inimesed Euroopas teadsid, et nende varandus on juutidelt varastatud. Kas praeguse omaniku jaoks võiks olla mingit tähtsust asjaolul, et temale kuuluv tore klaver on pärit juudi kodust? Kas see muudab midagi, kui portselanserviisi omanik saab teada, et kunagi sõi samadest nõudest oma õhtusööki Auschwitz-Birkenaus mõrvatud juudi pere? Põhjendage.

Eestis nagu ka teistes Hitleri-Saksamaa okupeeritud maades läks juutide varandus üle teistele inimestele.³⁶ Kui tähtis see on, et inimesed, kellele need asjad praegu kuuluvad, uuriksid välja, kust need pärit on? Või oleks parem mitte teada?

³⁶ Eestis kuulutati vangistatud ja tapetud juutide vara Saksa Riigi omandiks. Niimoodi ei olnud igapäev võimalik juutidest mahajäänud kortereid ja asju otse üle võtta. (*Toimetaja märkus.*)

ÜLESANDEID BRITI SÕJAMUUSEUMI ÕPPEMATERJALIDE PAKETIST

Õppeülesanded valis Ragne Oja

Ülesanne 1. Luuletuse analüüs

Arutlege luuletuse tähenduse üle.

Esmalt tulid nad sotsialistide pärast ja ma öelnud midagi,

sest mina ei olnud sotsialist.

Siis tulid nad ametiühinglaste pärast ja ma ei öelnud midagi,

sest mina ei olnud ametiühinglane.

Siis tulid nad juutide pärast ja ma ei öelnud midagi,

sest mina ei olnud juut.

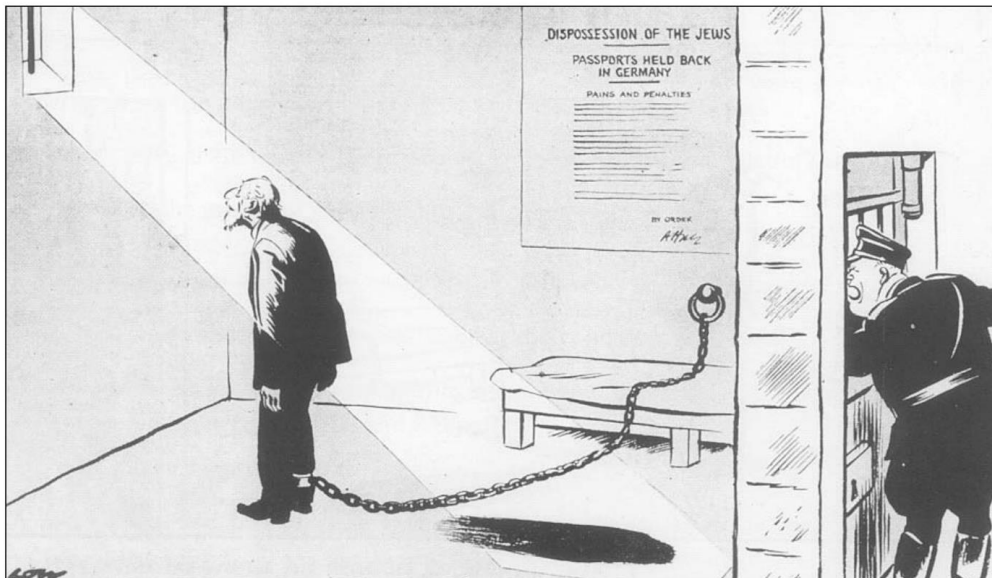
Siis tulid nad minu pärast

ja enam ei olnud kedagi minu eest rääkimas.

Pastor Martin Niemöller³⁷

Ülesanne 2. Karikatuuri analüüs

Karikatuuri autor on Briti karikaturist David Low. Karikatuur on joonistatud pärast Kristallööd (Kristallnacht). Mõelge hoolikalt, mida üritab David Low sellega öelda.

“Miks nad küll ära ei lähe?”

³⁷ Martin Niemöller (1892–1984) oli luteri kirikuõpetaja, kes kuulus nn tunnistuskiriku (*bekennende Kirche*) asutajate sekka, mis erinevalt ülejäänud Saksa luteri kirikust oli opositsioonis natsionaalsotsialistidega. (*Toimetaja märkus.*)

Vastake küsimustele.

- Mis sel ajal toimus?
- Kelle poolel on karikatuuri autor?
- Milliste detailide alusel võib seda väita?

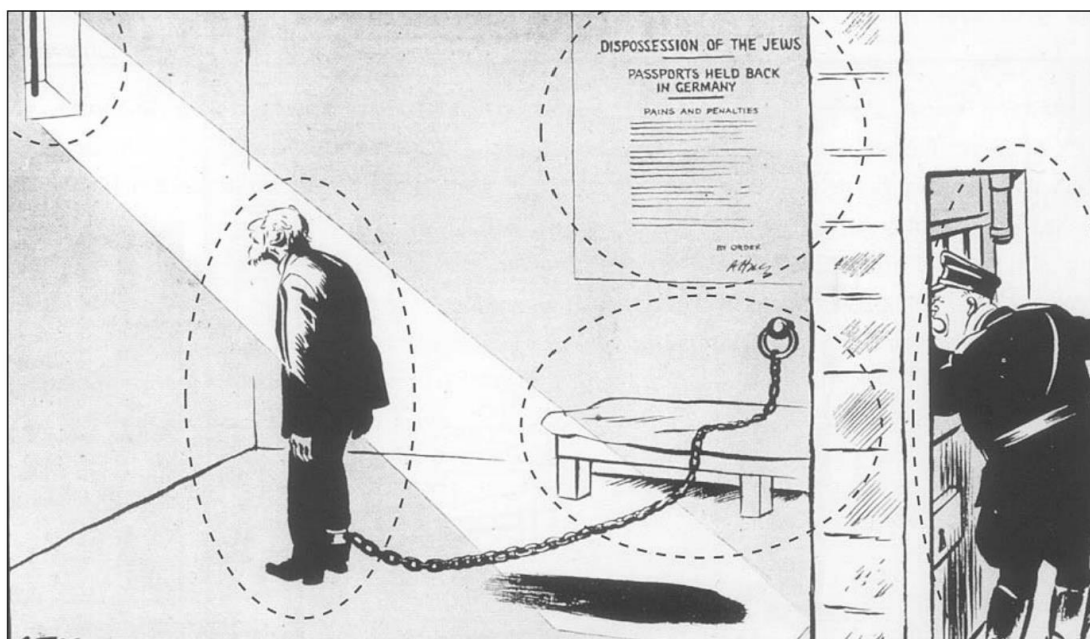
Olete arvatavasti aru saanud, et sündmused, mis ajendasid David Low seda karikatuuri joonistama, on juutide läbielatu Natsi-Saksamaal. Selle informatsiooni annab teile plakat seinal – selles mainitakse „juute“ ja „Saksamaad“. Kuid mida autor sellega mõtleb? Mida ta öelda tahab? Kelle poolel ta on?

Lähenege karikatuurile nagu mõistatusele – tähendus on harva niisama ilmne, nagu esmapilgul näib, tuleb olla ettevaatlik, et seda liiga kiiresti ei teadvustataks. Näiteks selle karikatuuri puhul võime öelda, et David Low arvates on juudid halvad ja ta nõustub natsidega, et nad peaksid lihtsalt Saksamaalt lahkuma. Selle uskumiseks on olemas hea põhjus: autor on kujutanud juuti vanglas ja pildi allkirjaks on: „Miks nad küll ära ei lähe?“ Kuid karikatuuris on palju rohkem ja te peate iga detaili hoolikalt uurima, et mõttest täielikult aru saada.

Vaadake karikatuuri veel kord.

Märkate, et erinevad pildi osad on ümbritsetud punktiiridega. Põhjus on selles, et karikaturistid mõtlevad oma töö hoolikalt läbi ja kujutavad vaid seda, mis on vajalik nende seisukoha avaldamiseks. Kuid David Low oleks arvanud, et mõni neist detailidest ei ole tema sõnumi seisukohalt oluline, poleks ta seda kujutanud – **igal detailil on mingi põhjendus**. See tähendab, et terve sõnumi mõistmiseks on tähtis uurida karikatuuri iga detaili.

Nüüd, kus iga oluline element karikatuuril on punktiiriga ümbritsetud, uurige iga kujutist eraldi ja mõtelge, **miks see joonistati ja milliseid emotsioone peaks see esile kutsuma**.

“Miks nad küll ära ei lähe?”

Alustage põhikujutisest vangikongis. Inimesed vanglas on meie arusaamade järgi kurjategijad, vahel isegi ohtlikud inimesed.

Kas mees karikatuuril paistab ohtlik või ähvardav?

Kirjeldage, kuidas on David Low teda kujutanud.

Arutlege, millist suhtumist kujutatud mehesse võiks eeldada karikatuuri autor.

Nüüd võrrelge meest kongis vangivalvuri kujutisega.

Milline inimene võiks vangivalvur eeldatavasti olla?

Kuidas teie teda kirjeldaksite?

Miks David Low võis vangivalvuri teie arvates sellisena joonistada?

Järgnevad sõnad võivad olla abiks kahe kujutatu kirjeldamisel. Tehke sinisega ring ümber sõnadele, mis teie arvates sobivad vangiga, ja punasega neile, mis kirjeldavad valvurit. Kõiki sõnu ei pea kasutama.

vihane	rõõmus	õnnetu	tugev	vastik
ohtlik	süütu	jõuline	abitu	nõrk
rahulolev	meeleheitel	kuri	kena	kole
noor	türanniseeriv	vana	hirmunud	segaduses

Nüüd vaadake karikatuuri allkirja.

Kes need sõnad ütleb, kas karikaturist või üks tema tegelastest, kas vang või valvur?

Mida peab autor silmas ütlusega: „Miks nad küll ära ei lähe?“

Mida oskate öelda kahe kujutatu suhete kohta?

Kuidas vangiga koheldakse? Vaadake tingimusi kongis.

Mida vang teeb? Mida tahab öelda David Low vangiga mõtete ja tunnete kohta teda sel moel joonistades?

Kellele te kaasa tunnete, kas juudi vangile või natsi valvurile?

Just nii võib kirjeldada David Low tundeid Saksamaal toimuva kohta. **Ta soovib, et tema lugejad tunneksid sama moodi.**

Nüüd, mil olete mõtisklenud karikatuuri tähenduse üle, on vaja asetada see õigesse **ajaloolisesse konteksti**, et sõnumist täielikult aru saada. See tähendab kõnelemist tolle aja aktuaalsetest sündmustest, mis viisid karikaturisti selle kujutise joonistamiseni. Neid sündmusi endid karikatuur ei kajasta, kuna lugejad teadsid toimuvast piisavalt, et kujutatud mõttest aru saada.

Vaadake lähemalt plakati vangikongi seinale. Millistele tegelikele sündmustele see viitab? Te peate kasutama oma teadmisi tollest ajast, et avada mõte üksikasjaliselt. Taoline analüüs võimaldab oma teemakohaste teadmiste ja teemast arusaamise näitamist.

Miks on Low selle plakati lisanud? Tegelikus elus pole mingit vajadust nende reeglite vangikongi panemiseks, seega need peavad olema vajalikud teema mõistmiseks. Mõtelge veel kord karikatuuri allkirjale: kas on võimalik, et David Low vastab natsivalvuri küsimusele plakati panemisega kongi seinale? Kui lihtne on juutidel „ära minna“? Nüüd mõtelge, kes koostas seadused, millele on plakatil viidatud.

Kõiki neid punkte arvesse võttes on võimalik mõista karikatuuri täielikku sõnumit.

Millist ajaloolist sündmust karikatuur kommenteerib?

Kelle poolt karikatuur on?

Keda süüdistab karikatuur kujutatud olukorras ja kuidas ta pilkab asjaosalisi selle eest, mida nad teevad?

Karikaturistid joonistavad tihtipeale kujundeid, mis on palju suuremate sündmuste metafoorid. Siin tuleks mõelda, kas ühe juudi mehe kannatused on mõeldud esindama kindlat isikut või midagi enamat.

Kas valvur on tegelikult keegi konkreetne isik või esindab ta tervet gruppi endasuguseid inimesi? Vang on lõksus oma kongis, kuid kui üks vang tähistab suure inimmassi kannatusi, mida siis vangikong sümboliseerib?

Täitke lünktekst. Mida üritab karikaturist David Low öelda?

David Low joonistas selle karikatuuri..... aastal, et kommenteerida..... (Tuvastage ajalooperiood ja sündmused, mida karikaturist kommenteeris, ka millal ja kus need sündmused toimusid)

Low tundis kaasa.....

(Kellele)

Seda näeme viisist, kuidas ta joonistas.....

(Milline kujund karikatuuris sümboliseerib seda inimest? Millised karikatuuri detailid näitavad, et ta tundis neile inimestele kaasa?)

Ta süüdistab natse juhtunus, näidates neid kui.....

(Milline kujund sümboliseerib natse? Kuidas seda inimest kujutatakse – milline inimene ta on? Kuidas näitab Low oma tundeid nende inimeste vastu, joonistades ühte inimest just nii, nagu ta joonistas?)

Ülesanne 3. Juhtumi analüüs

Hans Frank oli saksa poiss, kes sündis 1925. aastal. Imikuna juhtus temaga õnnetus, mis põhjustas ta vaimse puude. 1941. aastal viisid vanemad tol ajal 16-aastase Hansu haiglasse, kus ta pidi saama professionaalset abi. Vanematele lubati, et Hans õpetatakse aednikuks, ja nad lootsid, et see aitab tal tulevikus elatist teenida.

1941. aasta juunis viidi Hans üle teise haiglasse.

Juulis said Hansu vanemad kirja, kus öeldi, et ta oli veel kord üle viidud, kuid kirjas ei öeldud neile, kuhu.

Soovides teada saada, kus nende poega ravitakse, kirjutasid Frankid kirja, milles nõudsid haigla nime ja asukohta.

Ühel augustikuu päeval 1941. aastal said Hans Franki vanemad kaks kirja Hadamari hullumajast Hessenis. Esimese kuupäevaks oli 5. august ja selle sisu oli järgmine:

Me teatame teile, et teie poeg Hans Frank on viidud üle meie haiglasse... ja ta saabus siia vigastamata ja tervena.

Kui nad avasid teise kirja, kuupäevaks ühe päeva võrra hiljem, s.o 6. august, lugesid nad:

Lugupeetud hr. Frank,

teatame teile kahetsusega, et peale meie kirja 5. augustil suri teie poeg Hans Frank, kes oli üle toodud meie haiglasse..., 6. augustil ootamatult epilepsiasse.

Kirjas selgitati, et Hansu surnukeha oli juba tuhastatud, et vältida nakkuslike haiguste levikut, kuid tema tuhk ja desinfitseeritud riided saadetakse perekonnale tagasi kui nad seda soovivad.

Hans Frankil ei olnud kunagi epilepsiat olnud.

1. Matustel, hüüdis Hansu ema: „Minu poeg ei surnud loomulikku surma.“

Miks arvas Hansu ema, et tema poeg ei surnud loomulikku surma?

Tehke nimekiri kõigest, mis tundub Hansu loo juures kahtlane. Selgitage lühidalt oma kahtluste põhjusi.

2. Kas järgnev informatsioon näitab, et Hansu surm ei olnud ainsana kahtlane? Põhjendage oma vastust.

Rongisõit

3. Hans Franki ema otsustas minna Hadamari, et katsuda välja uurida, mis tegelikult tema pojaga oli juhtunud. Rongis jagas ta kupeed naisega, kes oli üleni musta rietatud. See naine ütles Frankile, et ka tema oli saanud kirja Hadamarist; kirjas öeldi, et tema tütar oli surnud haiglas pimesoolepõletikku. Naine ütles, et see oli võimatu, kuna tema tütrele oli pimesool natuke aega tagasi välja opereeritud.

Hadamari vaimuhaigla

4. Vaadake fotot Hadamari vaimuhaiglast.

https://en.wikipedia.org/wiki/Hadamar_killing_centre#/media/File:Hadamar,_Euthanasiecentrum_Hadamar.jpg

Mis aastaajal on foto teie arvates tehtud?

Vaadake lähemalt vaimuhaigla korstnat. Mis on selle juures ebatavaline?

5. Mis võis Hadamaris toimuda?

Järgnevad allikad annavad sulle vajalikke vihjeid; kasuta neid, et kirjutada ettekanne teemal, mis Sinu arvates Hans Frankiga juhtus, viidates oma arvamuse tõestamiseks kõigile tõenditele, mida oled uurinud.

1920. aastal avaldati Saksamaal raamat, mis kutsus üles vaimse ja füüsilise puudega inimeste halastussurmale. Selles öeldi:

Nende elud on täiesti mõtteta, kuid nende jaoks ei ole elu talumatu. Oma sugulastele ja ühiskonnale on nad kohutavalt raske koorem. Nende surm ei jäta mitte mingisugust tühimikku, välja arvatud ema või ustava hooldaja kaotusetunne. Kuna nad vajavad väga palju hoolt, vajavad nad paljude inimeste palkamist, kes on pühendunud sellise elu jätkamisele, mis ei ole elamist väärt. Ei saa eitada, et see on kohutavalt absurdne, inimressursside raiskamine väärilul eesmärgil...

Karl Binding & Alfred Hoche, *Die Freigabe der Vernichtung lebensunwerten Lebens. Ihr Maß und ihre Form* (Leipzig: Felix Meiner, 1920)

Mõtisklege, kas järgnevad allikad näitavad natside nõustumist Bindingu ja Hoche vaadetega.

Meie keskpunktiks ei ole indiviid ja me ei nõustu arvamusega, et igaüks peab toitma näljast, pakkuma juua janusele ja riietama alasti olijaid – need ei ole meie eesmärgid. Meie

eesmärgid on täiesti erinevad. Neid saab panna kõige lihtsamalt ühte lausesse: me vajame maailmas valitsemiseks terveid inimesi.

Dr Goebbels NSDAPi Nürnbergi parteipäeval septembris 1938.

Hullude varjupaikade ülalpidamine maksab riigile 6 000 000 DM aastas. Kui palju töölisklassi maju hinnaga 15 000 DM saaks selle eest ehitada?

Küsimus Saksamaa algkooli matemaatikaõpikus, 1935.

Ülesanne 4. Laagrisläng

Vangide väljendid

Alte Nummer – vana number

vang, kes on pikka aega laagris olnud

Basar – basaar

vangilaagri osa, kus asukad vahetasid väärisesemeid, toitu jne

Dolmetscher – tõlk

kapo või valvur, kes „tõlgendas“ juhtnööre

Ewige Maus – igavene hiir

vang, kellel on tema kasarmukaaslased või rahvusgrupi esindajad käskinud oma töökohast toitu või riideid varastada

Familie – perekond

kommunistidest vangid kasutasid seda väljendit ebaseaduslike kommunistlike rühmituste kohta vangilaagris ja väljaspool

Gebet – palve

SS-ile piinamisel antud informatsioon

SS-lastete väljendid

Arschkolonne – p...ekolonn

füüsiliselt nõrgad, kes marssisid kolonni lõpus

Birnkopf/Eierkopf – pirnipea/munapea intelligent

Dentist – hambaarst

Leichenzüchtner – laibaaretajad

vangid, kes ei teatanud kaaslaste surmast ja said nii topeltportsjoni toitu

Marmelade – moos

vereplekid ja -jäljed pärast peksmist

Organisieren – organiseerima

varastama

Sonnenaufgang – päikesetõus

vabastamise ja Saksa armee lüüasaamise igatsus

Speckjäger – pekikütt

vang, kes katsus vältida kurnavat tööd või varastas toitu, kes tegi kõik, et ellu jääda, kuid ei aidanud kaasvange

vangid, kelle tööks oli laipade suust kuldhammaste eemaldamine

Durch den Kamin geflogen – lendas läbi kamina

hukatud ja krematooriumis põletatud vangid

Hackfleisch – hakkliha

ägeda peksmise tagajärg

Hasenhüpfen – jänkuhüpped

SS-i sport: vangid viidi okastraadi juurde, kus valvurid tulistasid nende käte ja jalgade pihta, sundides neid hüppama

Hasenjagd – jänesejaht

põgenenud vangide otsimine

Himmelfahrtskommando –

taevaminekukomando

hukkamisele määratud vangid

Holzmarkose – puitnarkoos

mõnikord löödi vangid enne operatsiooni nuiaga teadvusetuks

Kaminfeger/Kaminfutter –

korstnapühkija/korstnatoit

haiged ja nõrgad vangid, kes tuli hukata ja seejärel põletada

Kapo – peavang töösalgas

arvatakse, et termin tuleneb

itaaliakeelsest sõnast „capo“ (juht, pea) – vangilaagrite algusajal kandsid kapod käesidemeid, millel oli täht C. Olles tihtipeale määratud vangide hulgast, olid nad kurikuulsad oma julmuse poolest.

Konserve – konserv

vang, keda kasutati meditsiinilisteks katseteks

Prominenter – kuulsus

eesõigustega vang

Ülesanne 5. Anna lugu

Anna Wiechec oli Krakówis elanud poola katoliiklane. Lesena elas ta kolme väikese lapsega vaesuses ühetoalises keldrikorteris.

Ühel augustikuu öösel 1943. aastal kuulis Anna ukstel vaikset koputust. Avades leidis ta oma ukselel võõrad: hirmunud juudi naise ja viieaastase juudi tüdruku. Naine palus Annalt, et ta peidaks nad natside eest enda väiksesse korterisse.

Anna mõistis ohtu, mille ees see naine ja väike tüdruk seisid, et nad olid riskinud oma eluga, olles väljaspool juudi getot ja et natsid maksid suurt vaevatasu kõigile, kes aitasid neil peidetud juute leida. Anna teadis ka seda, et kui ta need võõrad peidaks ja nad avastataks, ei hukataks mitte ainult teda, vaid ka ta lapsed juutide aitamise eest.

Arutage, millised valikud Annal olid.

Kas teie arvates oleks Anna pidanud neid võõraid aitama?

Lugege läbi Anna Wiecheci lugu, et teada saada, mis valiku ta tegi.

Anna peitis juudi naise ja väikese tüdruku (kelle nimi oli Marysia) oma väikesesse keldrikorterisse. Iga päev lahkusid naine ja laps majast ning naasid õhtul, et süüa ja magada. Ühel päeval sattusid nad arvatavasti ühte natside haarangusse; nad lahkusid korterist nagu tavaliselt, kuid tagasi enam ei tulnud.

Ülesanne 6. Janusz Korczaki lugu

Janusz Korczak oli juudi arst ja õpetaja, tuntud Poolas oma töö tõttu lastega. Enne sõda oli Korczakil iganädalane raadiosaade, kus ta andis nõu seoses lapse arenguga. Ta oli populaarse lasteraamatute seeria autor ja asutas ka lasteajalehe, millele kirjutasid ja mida lugesid noored inimesed. Janusz Korczak juhatas kaht orbudekodu Poola pealinnas Varssavis, üht juudilastele ja teist mittejuutidele.

1940. aastal sundisid natsid Korczakit kolima oma juudilastekodu Varssavi getosse. Getos tegi Korczak kõik, et kaitsta oma hoolealuseid näljahirmu, haiguste ja ülerahvastatuse eest, mis ümbritsesid neid kõikjal. Ta proovis pakkuda lastele nii normaalset elu kui vähegi võimalik ning rügas, et neid toita, riietada ja harida.

1942. aastal küüditati getost iga päev tuhandeid juute kohta, mida natsid nimetasid "überasustamiseks idas". Oli vaid aja küsimus, millal jõuab järg Korczaki ja teiste orbudekodus olijateni. Mõistes, et küüditamine tähendas peaaegu kindlat surma, tahtsid mõned Korczaki sõbrad aidata tal getost põgeneda, et ta saaks elada redus Aaria poolel. Ent paraku oli orbudekodus liiga palju inimesi, et neid kõiki aidata. Kui Korczak oleks pakutud võimaluse ellu jääda vastu võtnud, oleks ta pidanud lapsed maha jätma.

Millise valiku pidi Janusz Korczak tegema?

Arutage, millise valiku ta teie arvates oleks tegema pidanud.

Janusz Korczak keeldus kõigist sõprade keelitustest getost põgeneda; ta lihtsalt ei tahtnud jätta oma orbudekodu lapsi maha. 5. augustil 1942. aastal võtsid natsid kaasa terve orbudekodu töötajaskonna ja 200 last ning suundusid nendega mööda geto tänavaid küüditamisrongile. Pealtnägija ütles, et rahvas nuttis, kui Korczak juhtis lapsi vaikuse ja väarikuse protestis, sammudes väarikalt rongi. Nad küüditati Treblinka surmalaagrisse, kus nad saabumisel gaasikambrites tapeti.

Ülesanne 7: Gad Becki lugu

Gad Beck oli 19-aastane, kui natsid võtsid kinni ta homopartneri Manfred Lewini. Manfred ja tema perekond arreteeriti koos teiste Berliini juutidega ja neid hoiti kinni kunagises Gadi juudikoolis. Gad teadis, et peagi saadetakse Manfred koonduslaagrisse, kuid ei teadnud, kuidas teda aidata. Manfredi mittejuudist boss pakkus talle oma poja Hitlerjugendi vormi ja pakkus, et ta võiks kasutada seda sisenemiseks kogumislaagrisse, kus Manfredi hoiti ja proovida teda sealt välja päästa. Gad tahtis küll meeleheitlikult Manfredi päästa, kuid teadis, et ta võtaks natsilaagrisse sisenedes tohutu riski. Vorm oli talle umbes neli numbrit suur ja oli seega viletsaks maskeeringuks ja kui ta avastataks, saadetak ka tema koonduslaagrisse.

Milliste valikute ees Gad seisis?

Millise valiku oleks ta teie arvates tegema pidanud?

Gad Beck pani selga Hitlerjugendi vormi ja kõndis kogumislaagrisse, kus natsid hoidsid Manfred Lewinit ja tema perekonda. Ta tervitas natsi ohvitseri hüüdes: „Heil Hitler!“ ja palus, et Manfred talle üle antaks, väites, et ta oli „juudi sabotöör“, kes oli varastanud tema isa võtmed, mida nad tööl vajasisid. Kui Manfred nende juurde toodi ja ta nägi Gadi riietatud Hitlerjugendi vormi, tõmblesid tema silmad üllatusest. Gadi ainus mõte oli: „Mine siit ruttu välja; mine lihtsalt siit temaga ruttu välja!“ Kuid ta hoidis oma hääle rahuliku ja kindlana, kui ta käskis Manfredil näidata talle, kuhu ta „varastatud“ võtmed peitnud oli. Koos kõndisid nad välja tänavale ja Gadi läbistas tohutu võidu- ja kergendusevärin, kui ta Manfredi ohust eemale viis. Kuid nüüd seisis Manfred tohutu dilemma ees. Kuigi tema oli päästetud, oli tema perekond ikka veel vangistuses ja Manfred teadis, et peagi viiakse nad üle koonduslaagrisse. „Gad, ma ei saa sinuga tulla,“ ütles ta. „Minu perekond vajab mind. Kui ma nad nüüd hülgan, ei saa ma enam kunagi vabaks.“ Nii pööras Manfred ringi ja kõndis vaikselt tagasi kogumislaagrisse; tema ja Gad lahkusid teineteisest isegi hüvasti jätmata. Aastaid hiljem meenutas Gad Beck: „Nende sekundite jooksul, vaadates teda lahkumas, kasvasin ma suureks.“

Gad Becki lugu on võetud tema autobiograafiast *An Underground Life: Memoirs of a Gay Jew in Nazi Berlin* (University of Wisconsin Press, 1999).

Ülesanne 8: Mälestusi vangilaagritest

Järgnev väljavõte on poolatarist kristlaselt, kes tabati juute aitamas ja saadeti seepeale Auschwitzis.

Meie tööpäev algas kell kuus. Me saime päeva jooksul pool tundi puhata ja õhtul kell viis sammusime tagasi laagrisse. Siis tehti terves laagris üleloendus. See lükkas kõik muu edasi. Kui kas või üks juhtus puudu olema, algas täielik põrgu. Ühel päeval oli üks kreeka neiu nii haige, et ta laagrisse ei naasnud. Mitte keegi ei märganud teda. Terve laager oli juba umbes kolm tundi või enamgi seisnud, kui valvurid ta leidsid ja laagrisse vedasid. Nad lasksid talle koerad kallale. Nii ta surigi ja sel päeval hülgasin ma oma Jumala.

Maria Ossowski

Elie Wiesel meenutab holokausti päevilt kolme vangis hukkamist – kaks täiskasvanut, kes olid avastatud relvadega ja, noor poiss, keda kahtlustati sabotaažis.

Kolm ohvrit ronid koos oma toolidele.

Kolmele kaelale pandi samaaegselt silmus ümber.

„Elagu vabadus!“ hüüdsid kaks täiskasvanut. Aga laps vaikus.

„Kus on Jumal? Kus Ta on?“ küsis keegi minu taga.

Laagri juhataja märguande peale kukkusid kolm tooli ümber.

Laagrit läbistas täielik vaikus. Päike vajus horisondi taha.

„Mütsid maha!“ hüüdis laagri juhataja. Tema hääl oli räme. Me nutsime.

„Mütsid pähe!“

Kaks täiskasvanut olid surnud. Nende keeled olid paistes ja sinakad. Kuid kolmas köis kõikus ikka veel; olles nii kerge, oli laps ikka veel elus...

Ta jäi sinna enam kui pooleks tunniks, rabelema elu ja surma vahele, surema aeglaselt piineldes meie silme all. Ja me pidime talle kogu aeg näkku vaatama. Ta oli ikka veel elus, kui temast möödusin. Tema keel oli veel punane, tema silmad ei olnud veel klaasistunud. Enda taga kuulsin sama meest küsimas:

„Kus Jumal nüüd on?“

Ja ma kuulsin enda sees häält, mis talle vastas:

„Kus Ta on? Siin Ta ongi – Ta ripub siin selles võllas...“

Elie Wiesel, *Night* (New York: Hill & Wang, 1960)

Hiljem võrdleb Elie Wiesel Jumala viha patustajate vastu vangilaagrite asukate jätkuva usuga Jumalasse vaatamata kõige jubedamates tingimustes piinlemisele:

Jah, inimene on väga tugev, suurem kui Jumal. Kui Adam ja Eeva Sind petsid, ajasid Sa nad Paradiisist välja. Kui Noa generatsioon Sulle vastumeelt oli, löid Sa valla veed. Kui Soodom enam Sinu silmis soosingut ei leidnud, lasksid Sa taevast tuld ja väävlit sadada. Kuid need inimesed siin, keda Sina oled reetnud, keda Sina oled lasknud

piinata, tappa, gaasitada, põletada, mida nemad teevad? Nad palvetavad Sinu ees!
Nad kiidavad Sinu nime!

Elie Wiesel, *Night*

Küsimus

Arutlege, kuidas muutis läbielatu inimeste suhtumist Jumalasse?

Ülesanne 9: Kirjad rindelt

Kursk 15.10.1942

Kallis naine, armsad lapsed,

[---] võin teile oma elu kohta praegu öelda, et asjalood edenevad enamvähem sujuvalt. Meil on kena väike maja, mis sarnaneb Aia tänava omale, ainult et see pole niisama kena. [---] Kui teie oleksite praegu koos minuga, oleks kõik suurepärane. [---]

Kell 7.00 joome me kohvi, sööme nii palju leiba kui soovime, võitilgakese – umbes 60g – mõnikord püreed või tehismett. Ma süün alati neli viilu leiba. Siis töötame me kuni 12.00. Lõunaks on alati hea toit – palju liha, palju pekki (meil on enda eluskari, sead, lambad, vasikad ja lehmad). Me oleme muretsenud ka palju kartuleid, et igaühel oleks palju süüa. Me korjasime ise tomateid ja kurke. Meie kokk teeb kodus lisatööna delikatesse ja tõepoolest teab, mida ta teeb. Olenevalt mu tujust ja isust, võin süüa tervelt kolm portsjonit. Siis läheme tagasi tööle kuni 18.00. Õhtusöögiks on kas midagi sooja: praetud kartulid munaga või muud road, või midagi külma: leib ja salaamivorst. [---]

Õhtud veedame kaarte mängides, napsitades või bossiga koos istudes. [---]

Kuidas mulle küll meeldiks teie kõigiga kodus olla. Kuidas aed on? [---] Ma armastan teid väga. [---]

Ma loodan, et pakk Wurzelile jõuab tema sünnipäevaks aegsasti kohale. See teeks mulle palju rõõmu.

Palju musisid ja tervitusi lastele.

Nende emmele üks pikk mõõtmatu suudlus.

Te olete minu jaoks kõik.

Teie Papa

Selle kirja kirjutas mees nimega Karl Kretschmer.

1. Koostage Karl Kretschmeri tüüpilise päeva selgitamiseks päevaplaan.
2. Mida saame selle kirja põhja öelda Karl Kretschmeri koduse elu kohta?

3. Millise inimesena ta tundub?

Karl Kretschmeri kiri 15. oktoobril 1942 sisaldas ka järgnevaid kommentaare oma „töö“ kohta:

Olen teile tulistamise kohta juba kõike rääkinud – et ma ei saanud ka siin „ei“ öelda. Aga nad on nüüd enam-vähem öelnud, et nad on lõpuks leidnud hea venna administratiivse poole korraldamiseks. Eelmine oli igal juhul täielik argpüks. Just nii hinnatakse inimesi siin. Kuid te võite oma issit usaldada. Ta mõtleb teie peale kogu aeg ja ei tulista mõõdutult. [---]

On väga tore, et härra Kern läheb Prantsusmaale. Minu arvates oleks ta ida jaoks liiga nõrk olnud, kuigi inimesed muutuvad siin. Inimesed harjuvad vere nägemisega, aga Blutwurst (verivorst) ei ole siin eriti populaarne.

Ühes varasemas kirjas oli ta kirjutanud:

Surnute (kaasa arvatud naiste ja laste) nägemine ei ole eriti rõõmustav. [---] Kuna sõda on meie arvates juudisõda, tunnevad juudid seda esimestena. Kus iganes siin Venemaal mõni Saksa sõjaväelane leidub, pole ühtegi juuti. Võite ette kujutada, et alguses oli mul vaja aega, et sellega harjuda.

Ühes hilisemas kirjas ütles ta:

Kui poleks neid tobedaid mõtteid selle kohta, mida me siin teeme, oleks siinne Einsatz suurepärane... Kuna, nagu ma teile juba kirjutasin, oli minu arvates viimane Einsatz õigustatav ja ma kiidan selle tagajärjed heaks, on fraas „tobedad mõtted“ täiesti õige. Suutmatuse surnud inimesi vaadata on pigem nõrkuseks; parim viis sellest üle saada on seda tihedamini teha. Nii muutub see harjumuseks.

Küsimused

4. Milliseid tõendeid leiate selle kohta, et Karl Kretschmeri arvates oli tema „töö“ raske?
5. Kas teie arvates oli Karl Kretschmer hullumeelne? Kas ta oli psühhopaat? Kas ta nautis tapmist?
6. Kas ta nõustus sellega, mida ta tegi? Miks te nii arvate?
7. Milliseid tõendeid leiate selle kohta, et ta oli uhke selle üle, mida tegi?
8. Kas Karl Kretschmer oli kuri inimene või oli ta tavaline inimene, kelle teod olid kurjad?

Ülesanded on tõlgitud kogumikust *Reflections: an inter-disciplinary scheme of work for teaching the Holocaust* (London: Imperial War Museum, 2000, 2004).

1. „Su nimi olgu Iisrael“

Film on 51 minutit pikk ega mahu tervikuna ühte koolitundi. Kuna holokausti teema õpetamiseks on tihti ainult üks koolitund, siis oleks soovitatav kasutada mõnda episoodi filmist tunni illustreerimiseks.

Filmis on mitme juudi mälestused, kelle saatused on ühel või teisel moel seotud Eestiga. Selgelt eristuvad Helga Verlegeri ja Benjamin Anoliku lood. Kuidas nende mälestusi holokausti teema õpetamisel kasutada?

- Helga Verlegeri lugu („Su nimi olgu Iisrael“ ~ 21 min: 00-21)

Episoodi vaatamise järel on soovitatav alustada õpilastega üldist vestlust nähtu üle, kuidas nad on sellest aru saanud.

Küsimused

1. Kes oli Helga Verleger?
2. Milline oli tema päritolu?
3. Kuidas ta sattus Eestisse?
4. Kirjeldage tema teekonda.
5. Mida pidid juudid vanglilaagrites tegema?

- Benjamin Anoliku lugu („Su nimi olgu Iisrael“ ~ 6 min: 24-30)

Episoodi vaatamise järel on soovitatav alustada õpilastega üldist vestlust nähtu üle, kuidas nad on sellest aru saanud.

Küsimused

1. Kes oli Benjamin Anolik?
2. Milline oli tema päritolu?
3. Kuidas ta sattus Eestisse?
4. Mis toimus Klooga vangilaagris?
5. Kuidas ta pääses?

2. „Pianist“

1939. aasta 23. septembril mängis Władysław Szpilman Varssavi raadiojaama otse-eetris Chopini noktuni c-moll, kui sõda jõudis Varssavisse ning Saksamaa vallutas Poola. See jäi viimaseks muusikaliseks otseülekandeks selles raadiomajas, mis sai pommitabamuse. Film põhineb kontsertpianisti ja helilooja Władysław Szpilmani memuaaridel. Kaotanud holokausti ajal oma pere, jäi ta ise ellu tänu võimalusele end varjata ning tänu Saksa ohvitseri muusikalembusele. Too kinkis Szpilmanile elu, kui viimane tema klaverimängu Varssavi geto varemetes kuulis. Film kajastab elu Teise maailmasõja aegses Varssavis linastatud väga tõetruult. Filmi valmimisel kasutati infomaterjale muuhulgas ka Washingtoni Holokausti Memoriaalmuuseumi kogudest.

Kõigi katkendite vaatamiseks ja aruteluks on vaja vähemalt kahte ainetundi.

Esmalt vaadatakse klassis filmi katkend (aeg kogu filmi mahust on märgitud vastava stseeni juurde), seejärel kujundatakse klassis diskussioon. Õpetaja võib all toodud küsimused võtta aluseks enda esitatavatele küsimustele. Küsimuse esitamisel tuleb diskussiooni suunata vastavalt õpilaste vastustele. Sulgudes on toodud viiteid konkreetsematele stseenidele.

1. Stseenid enne geto loomist (00:05:00 – 00:16:00)

Juudi kogukonna igapäevaelu Varssavis. Esimesed teated juutide kodanikuõiguste piiramisest ning reageeringud sellele. Esimesed juhtumid, kus ilmneb juudivastatus tavainimeste tasandil. Juudi kogukond tõrjutud olukorras.

1. Iseloomustage pianisti perekonna tegevust pärast Saksa armee sissetungi Varssavisse. Millist ohtu nähti oma tulevikule? Milliseid erinevusi märkasite pereliikmete suhtumises uude olukorda?

2. Selgitage, miks ei saanud pianist koos oma kaaslannaga kohvikusse siseneda. Arutlege, kuidas võis selline olukord mõjutada poolatari ja pianisti suhteid.

3. Arutlege, millised inimese valikud olukorras, kui ühiskond on tema vastu vaenulik? (Tuginedes nendele filmistseenidele, kus on ilmneb mingil tasandil juudivaenulik suhtumine – vanema mehe kõnniteelt kõrvale tõrjumine, juutide sisenemist keelav silt kohviku uksele).

2. Stseenid elust getos (00:16:50 – 00:28:30)

Varssavi geto tingimustes muutunud elukvaliteet, inimeste võimalused elatise hankimiseks.

1. Kuidas mõjutavad inimeste väärtushinnangud elu geto tingimustes? Mida hoitakse alal ja millised normid jäävad alles endistest aegadest? Võrreldes eelmiste stseenidega on inimestevahelised suhted muutunud – leidke konkreetseid näiteid. Iseloomustage juudi kogukonna sidemeid, mille nimel nad tegutsevad? Kellest saab vastupanuliikumise algataja?

2. Kuidas sobib antud konteksti väide „ilu päästab maailma“? (Kohvik ja pianist seal esinemas – kellele on seda vaja?)

3. Kuidas säilib inimlik ligimesearmastus ääretult raskest elusituatsioonis? (Laste ja vanemate suhted, sõprus.)

3. Stseen deporteerimiselt kogunemisplatsilt (00:42:02 – 00:49:00)

Suur hulk inimesi on kokku aetud väikesele maalapile. Paljud on nälginud ja šokis.

1. Leidke näiteid, kuidas paneb raske olukord proovile inimlikud väärtused? (Poiss müüb raha eest maiustusi. Noor ema, kelle laps on suremas, ning teiste suhtumine temasse.)

4. Stseen Saksa ohvitseri ja pianisti kohtumisest (02:00:00 – 02:10:00)

Mahajäetud majas varjudes kohtub pianist Saksa ohvitseriga.

- Milline oli antud situatsiooni oletuslik lahendus ja mis tõi sellesse olukorda muutuse?
- Kirjeldage, mida võis klaverimängu ajal mõelda pianist, mida võis mõelda Saksa ohvitser?

5. Filmi lõpuosa (02:17:50 – 02:22:25)

Varssavi on liitlasvägede poolt vallutatud. Sõjavangid. Lõpus stseen raadiosalvestusest – tagasi alguses, kuid vahepeal on midagi pöördumatult muutunud.

1. Kirjeldage seda, mis on pianisti elus muutunud võrreldes sõjaeelse ajaga.

SELGITUSI POWERPOINT ESITLUSE JUURDE

I. JUUDIVASTASE POLIITIKA KUJUNEMINE JA SELLE TAGAJÄRJED

Ülle Luisk

Esitluse eesmärgiks on jõuda pildi ja selle taustal toimuva diskussiooni kaudu mõistmiseni, mis oli holokaust ning kuidas see mõjutas inimesi sündmuste toimumise ajal ning kuidas see on mõjutanud tänapäeva.

Antud esitlus on ülesehituselt kronoloogiline. Slaidide selgituses toodud märkmed asuvad ka PowerPoint esitluse kommentaarides.

Slaidide selgituseks

Slaid	Selgituseks
1	Tiitelslaid
2	Esimesele küsimusele vastamisel saab kasutada käsiraamatu kronoloogiat. Õpetaja võib teha tagasivaate israeli riigi ajaloole. Eesmärk on selgitada õpilastele, et juudi kogukonnad on elanud maailma eri riikides. Teise küsimuse juures pöörata tähelepanu judaismile kui juudi kogukonda ühendavale tegurile. Maailmavaateliselt seisukohalt võib esile tuua juutide majandustegevuse tähtsust (edukuse teooria). Kolmanda küsimuse juures sobib taustamaterjaliks käsiraamatu ülevaade holokaustist Eestis. Võib arutada selle üle, kui suurt tähelepanu võis üldse pälvida siinne 4000-liikmeline juudi kogukond.
3	Paljud juudi pered kaotasid holokausti tagajärjel enamuse oma lähedastest.
4	
5	Esimese küsimuse puhul on oluline meenutada, kuidas NSDAP võitis valimised. Võib diskuteerida küsimuse üle, miks oli NSDAP sakslaste seas nii populaarne (majanduskriis, välispoliitiline nõrkus). Teise küsimuse juures võiksid õpilased meenutada diktatuuri tunnuseid. 2. augustil 1934 suri president Hindenburg ning Hitlerist sai ainus riigipea.
6	Millised olid Hitleri eesmärgid Saksamaa tuleviku kujundamisel? Millised ideed sisaldasid „Mein Kampfis“? Siin saab kasutada lisaks lähiajaloo õpikute vastavaid peatükke.
7	Partei noorteorganisatsiooni tegevus. Võib arutleda, miks noored liitusid Hitlerjugendiga.
8	Juhtida õpilaste tähelepanu asjaolule, et natside otsused ei puudutanud ainult juute. Iga punkti juures saab kirjeldada vastava otsuse mõju inimeste elule.
9	Võib arutleda, mida tähendab omanikule tema ettevõtte boikoteerimine. Siin saab tõmmata paralleeli esimese slaidi juures olnud juutide majandustegevusega. Samal ajal kestis veel majanduskriisi mõju.
10	Põletati natsipartei hinnangute põhjal riigivastast kirjandust, sealhulgas juudi autorite raamatuid. Õpilastega võib arutada, milles seisneb sellise tegevuse kaudu tekitatud kahju.
11	Siinsete näidete põhjal saab hinnata, kui levinud oli juudivaenulikkus elanike seas. Diskussiooni käigus võiksid õpilased jõuda individuaalse suhtumise tähtsuse teemani – kuidas iga üksiku inimese suhtumine tõrjutud inimgruppi tekitabki üldise vaenulikkuse.
12	Milliseid seisukohti püüavad postrid kujundada?

13	Saarimaa oli üks nendest majanduspiirkondadest, mis liideti pärast Esimest maailmasõda Prantsusmaaga. 1930. aastatel oli selles piirkonnas suur mõju kommunistidel.
14	Washingtoni memoriaalmuuseumi andmetel arreteeriti üle 30 000 juudi ning saadeti koonduslaagritesse Buchenwaldis, Dachaus, Sachsenhausenis ja Mauthausenis või paigutati kohalikesse vanglatesse. Siin võib õpetaja peatuda ka sünagoogi mõistel.
15	Juutidele kuulunud ärid rüüstati. Võib õpilaste tähelepanu pöörata asjaolule, et tegemist oli partei poolt organiseeritud tegevusega, mitte stiihiliste rahutustega.
16	Meenutada, millal leidis aset <i>Anschluss</i> .
17	Alates 15. septembrist 1935 keelati juutide ja sakslaste vahelised segaabiellud. Juudid tunnustati alamaks rassiks. Teadlased töötasid välja rea tunnuseid, mille põhjal sai kindlaks teha juudi päritolu.
18	Õpetaja võib tuua paralleele „geto“ mõiste kasutamisest tänapäeval. Lõpliku lahenduse poliitika eesmärgiks oli vabaneda juutidest füüsiliselt. See tähendas nende tapmist.
19	Analüüsiobjektiks oleksid inimesed fotol – neil on kaasas palju pakke – miks? Mis sai nende kodudest?
20	Diskussioon kujuneb vastavalt õpilaste küsimustele. Inimõiguste teema.
21	
22	Kuidas oli võimalik inimestel toime tulla?
23	Geto elanikele ehitatud sild üle tänava. Siin puutusid kokku maailm getost ja väljastpoolt getot. Diskuteerida saab teemal, kuidas ülejäänud linnaelanikud võisid suhtuda geto elanikesse. Mis eristab inimest sillal ja silla all tänaval? Millist ülesannet võisid täita pildile jäänud sõjaväelased?
24	Käesidemetega geto elanikud osalesid getos korra tagamisel ja toiduainete jagamisel.
25	Lapsed kauplemas geto tänaval.
26	Getos elasid ka lapsed. Mõnes getos suudeti organiseerida laste huvitegevust ja püüti anda mingitki kooliharidust. Terezíni (Theresienstadt) getos tegutses näiteks laste muusikakool. Paljud geto lastest olid orvud, kelle vanemad olid arreteeritud ja tapetud. On teada juhtumeid, kus vanemad toimetasid salaja oma lapse getost välja lootuses, et keegi pakub talle kodu.
27	Töötamise võimalusi ei olnud getos palju. Geto elanike tööjõudu kasutati sõjatööstuses. Õpilaste tähelepanu tuleks juhtida laste tööjõu kasutamisele.
28	Lapsed on ikka lapsed...
29	Fotol on getos tekkinud turg. Müüdi oma isiklikke asju, et toidu hankimiseks raha saada.
30	Diskussiooni teemad: vastupanuliikumise eesmärgid, vastupanuliikumise võimalikkus ja selle ohud. Vastupanuliikumisega seotud intsidendid tõid kaasa karistusoperatsioone getodes. Kas see võis olla põhjuseks, miks partisanid ei organiseerinud getode vabastamist?
31	
32	19. märts – 16. aprill 1943. Tegemist oli juutide suurima relvastatud vastuhakuga natsirežiimile okupeeritud Euroopas. Ülestõus suruti maha ja ellujäänud kas tapeti kohapeal või saadeti koonduslaagritesse.
33	
34	1943. aasta septembri lõpul andis Saksa valitsus käsu deporteerida Taani juudid. Samal ajal algasid ka esimesed arreteerimised. Selles olukorras alustasid Taani rahvuslased juutide salajast toimetamist Rootsi kui neutraalsesse riiki. Taani politsei keeldus osalemast arreteerimistes. Koguti 600 000 USD Rootsi viisade ostmiseks. Juute varjati rannaäärsete külade kodudes, haiglates ja kirikutes. Sel moel aidati oktoobrikuu jooksul riigist lahkuda 7220 juudil.
35	Demokraatlikud riigid tõstasid oma meedias korduvalt teema Saksamaa juudivaenulikkust poliitikast. Suurbritannia valitsus andis loa toimetada riiki Saksamaal ohtu sattunud lapsi.

	Need lapsed adopteeriti Inglise peredesse. Samas ei kergendanud riigid enamasti immigratsioonitingimusi, et aidata juutidel Saksamaa poolt vallutatud aladelt põgeneda. Küsimusi diskussiooni algatamiseks: Miks on lastel kaelas numbrid? Kus võivad olla nende laste vanemad?
36	Vabatahtlikud riskisid, kui varjasid sõjapõgenikke, kes kuulusid Saksa võimude nõudel viivitamatult väljaandmisele.
37	
38	Koonduslaagrid.
39	Idas on kaardile märgitud Saksa armee maksimaalne edasitungi piir.
40	Natsi-Saksamaa poliitilised põhimõtted laienesid kõigile vallutatud aladele. Seega paiknesid koonduslaagrid lisaks Saksamaale ka okupeeritud aladel.
41	Koonduslaagrid Eestis.
42	Surmalaagrid okupeeritud Poolas
43	Alates 1942. aastast deporteeriti Varssavi geto elanikke Treblinka ja Auschwitzi koonduslaagritesse. Kokku üle 265 000 juudi. Pärast Varssavi geto ülestõusu 1943. aasta aprillis-mais otsustas Saksa valitsus Varssavi geto lõplikult likvideerida.
44	
45	Ungari aladelt saadeti umbes 430 000 juuti otse koonduslaagritesse. Enamus nendest saadeti Auschwitz-Birkenausse.
46	
47	
48	Auschwitz I oli pealaager. Auschwitz II (Birkenau) oli kurikuulus lõpliku lahenduse (Endlösung) täideviimise kohana. Selle laagri kohta kasutatakse väljendit „surmalaager“. Esimene ja teine laager valmisid 1941. Auschwitz III oli töölaager, mis valmis 1942. aastal.
49	
50	Tulevane koonduslaager.
51	Nende inimeste jaoks, kes koonduslaagris tööd tegid, oli see pääsemine hukkamisest.
52	
53	Osa koonduslaagrite juurde olid ehitatud sõjatehased. Auschwitz III oli töölaager.
54	Liitlased ei pommitanud süstemaatiliselt koonduslaagreid. Selle põhjuse üle võib õpilastega diskuteerida. Põhjuseks oli täpsete andmete puudumine selle kohta, kus hoitakse vange ja sel juhul oleks pommitamine olnud ohtlik.
55	Viimased slaidid on väga emotsionaalsed. Diskussiooni tuleks suunata vastavalt õpilaste reageeringule. Eesmärgiks peaks olema teadmine, et juudivaenulikkus oli viinud inimsusevastaste kuritegedeni.
56	
57	
58	
59	
60	Kui tähtis on teada ja mäletada...

II. HOLOKAUST – JUUTIDE SÜSTEMAATILINE HÄVITAMINE NATSIDE POOLT

Mart Kand

Käesolev slaidiprogramm on mõeldud esitlemiseks gümnaasiumis. Koostamisel on silmas peetud, et programm täidaks ühe koolitunni – 45 minutit. Slaidide eesmärgiks on anda õpilastele õpikuvälise lisamaterjalina üldine ülevaade natside poolt juutide vastu toime pandud kuritöödest 1930. aastatel ja Teise maailmasõja ajal. Kuna programm on suunatud õpilastele, on tekst püütud koostada võimalikult konkreetset, lihtsalt ja arusaadavalt. Õpetaja töö lihtsustamiseks on slaidide juurde lisatud soovituslikud märksõnad.

Slaidide juurde kuuluvad soovituslikud märksõnad

Slaid	Selgituseks
1	20. sajand – genotsiidide sajand. Holokaust kui hoiatav näide genotsiidist. Tegelikult ei ole holokaust ainus 20. sajandil toimunud genotsiid – ohvriterohkematest veel – Türgi (armeenlaste vastu), NSV Liit (Stalin ja 20 miljonit ohvrit), Hiina (Mao Zedong ja 30 miljonit ohvrit), Kambodža (punased khmeerid ja 3 miljonit ohvrit), Rwanda (etnilised konfliktid ja 3 miljonit ohvrit).
2	Adolf Hitleri isiklik juudivaenulikkus, selle põhjused ja tagamaad. Heinrich Himmler – SS-i looja ja juht, SS-i osa natslikes koonduslaagrites. Foto sümbolus – Hitler kõrgemal, Himmler madalamal positsioonil.
3	Natside propaganda tähtsustamine ja selle väga kõrge tase. Propaganda võib inimesi eksitada. Paljud sakslased said koonduslaagrites toimunust teada alles pärast sõja lõppu.
4	Propaganda võib reaalse eluga (eriti sõjas) olla suures vastuolus. Paljud sõjakangelased võisid osutada sõjakurjategijateks.
5	Adolf Hitler – sakslaste iidol 1930. aastatel. Sageli lõppesid kõned juutidevastaste seisukohtadega – kõikide Saksamaa probleemide põhjusteks olid juudid.
6	Tänapäeva demokraatlikus Euroopas mõeldamatu hoiak.
7	Tänapäeva demokraatlikus Euroopas mõeldamatu hoiak.
8	
9	Vasakul blond kõrgelaubaline ja töökas saksa mees, kelle peaeesmärk on perekond ja kodumaa ning nende hüvanguks töötamine. Paremal paheline juudist liigkasuvõtja, kes on sakslastelt kokku varastanud või saherdanud nende vara.
10	1930. aastatel paljude Saksamaal valminud mängufilmide põhiliin – kindlameelne aaria kaunitar ja paheline ning omakasupüüdlik juudi noormees – traagiline lõpplahendus.
11	Natslik rassiteooria, selle kuritegelikkus ja tõe mittevastavus.
12–16	Kitsendused – juutidele alandavad ja algul arusaamatud – Saksamaal elavad juudid pidasid endid ka sakslasteks ja olid Saksamaa patrioodid (osalemine I maailmasõjas).
17	
18	
19	Geto – täielikult või peaaegu täielikult suletud linnaosa. Getode rajamise eesmärk – juutide aeglane väljasuretamine. Peamised raskused – tööpuudus, puudus toidust ja ravimitest, väga kitsad elamistingimused, ülerahvastatus. Varssavi geto – suurim. Riia geto

	– Eestile lähim.
20	Getodes sai alguse juutide võitlus ellujäämise eest, võitluses osalesid ka lapsed.
21	Saksa ohvitseri tehtud foto.
22	Hävitusüksused liikusid rindeväeosade järel, tegelesid juutide väljaselgitamise, koondamise ja hukkamisega mahalaskmise teel. Väga lühikese aja jooksul hukati väga väikesek alal kümneid tuhandeid inimesi – 29. ja 30. septembril 1941. a Babõ Jaris (Kiievi lähedal) hukati peaaegu 34 000 inimest.
23	
24	
25	Arv „963“ tähendab Eestis 1941. aasta lõpuks hukatud kohalikke juute. Võrreldes Läti ja Leeduga on arv väiksem – Eestis ei ole kunagi juute massiliselt elanud.
26	
27	Reinhard Heydrich „Juudiküsimuse lõpplahendus (Endlösung) Euroopas“. Mahalaskmised pidid asenduma massigaasitamisega selleks spetsiaalselt ehitatud koonduslaagrites.
28	Koonduslaagrite kontsentratsioon kõige suurem okupeeritud Poolas. Koonduslaagrid okupeeritud Eestis olid ametlikult töölaagrid, tegelikkuses hukati seal Euroopast transporditud juute.
29	Auschwitzi laagritekompleks – kolm suuremat ja 40 väiksemat laagrit okupeeritud Lõuna-Poolas Krakówi lähedal. Asutatud 1940. a mais, alates 1942. a juunist hävituslaager. Ohvrite arv – 1, 5 miljonit inimest. Põgenema pääses ainult 667 inimest.
30	Mürk Zyklon B – vesiniksüaniidhape. Aktiviseerus kokkupuutel õhuga. Heideti gaasikambritesse katuselt spetsiaalsetest õhuavadest.
31	Gaasikambriid – maskeeritud duširuumideks, vee asemel tuli segistitest gaasi. Suurimad gaasikambriid võisid mahutada kuni 2500 inimest. Gaasitamisest ukse avamiseni kulus 30 minutit.
32	Laipade põletamine – jälgede kaotamine, ühte ahju mahtus kaks laipa. Sonderkomando – juutidest koosnev eriuksus, kelle ülesandeks oli kõik gaasitamise ja põletamisega seonduv. Töötasid selleks, et elada paar kuud kauem.
33	Fotod tehtud vahetult pärast koonduslaagrite vabastamist.
34	Kõik vangidelt pärit asjad kasutati ära, eelkõige Saksamaa sõjatööstuse huvides.
35	
36	
37	Paremal – näha vagunid, millega inimesed kohale transporditi. Toimub selekteerimine – SS-lastest ohvitserid otsustavad paari sekundi jooksul inimeste saatuse üle – 75% saabujatest saadeti kohe gaasikambritesse, ülejäänud rakendati raskele füüsilisele tööle. Vasakul näha olevad inimesed – saabunud eelmise ešeloniga, teel gaasikambritesse.
38	
39	
40	
41	
42– 46	Päevaplaan kordus päevast päeva, kuust kuusse, aastast aastasse. Rivistused olid kõige aeganõudvamad ja vangidele piinarikkad – kestsid seni, kuni kõik arvud klappisid. Rivistuste ajal viidi läbi karistusi, sh ka hukkamisi. Vangide elu oli äärmuseni reglementeeritud. Inimlikkus ja igasugune individuaalsus kadusid täielikult.
47	Toidumenüü kordus päevast päeva, kuust kuusse, aastast aastasse. Peamine probleem – toitu oli vähe, toit üksluine ja äärmiselt madala kalorsusega (vangid tegid rasket füüsilist tööd).
48	Fotol – käimla. Sageli anti isiklike vajaduste rahuldamiseks aega 10 sekundit.
49	Karistusi viidi täide avalikult (hirmu suurendamiseks ja kuulekuse hoidmiseks pidi seda

	jälgima võimalikult palju vange).
50	Pildil on näha vähemalt kolme tööd tegeva vangi füüsilist karistamist. Vangiriietes nuutidega ülevaatajad – blokivanemad – sageli laagrisse saadetud kriminaalkurjategijad – vangide kuulekuses hoidmiseks olid neile lubatud kõik vahendid.
51	Kuna arvud pidid klappima, siis toodi loendustele ka päeva või öö jooksul surnud vangid (hoiti kaaslaste poolt püsti).
52	Kes olid süüdi: individuaalne ja/või kollektiivne süü.

SOOVITUSLIKKE LINKE

Anne Franki Keskus, www.annefrank.com

Arolseni Arhiiv – Natsliku Tagakiusamise Uurimise Rahvusvaheline Keskus, <https://arolsen-archives.org/>

Briti Sõjamuuseum, www.iwm.org.uk

Eesti Juudi Muuseum, <https://museum.jewish.ee/>

Eesti Mälu Instituut, www.mnemosyne.ee

Euroopa Holokausti uurimise Võrgustik, <https://www.ehri-project.eu/>

Euroopa Mälestuse ja Solidaarsuse Võrgustik, <https://enrs.eu/>

Euroopa Mälu ja Süüme Koostöökogu, www.memoryandconscience.eu

Holokausti Uurimise Keskus Yad Vashem (Iisraelis), www.yadvashem.org

Läti Juudi Muuseum, <https://www.ebrejumuzejs.lv/en/>

Mälestus- ja Hariduskeskuse Wannsee Konverentsi Maja, www.ghwk.de

Okupatsioonide ja Vabaduse Muuseum Vabamu, www.vabamu.ee

Rahvusvaheline Holokausti Mälestamise Ühing, www.holocaustremembrance.com

Rahvusvaheline Komisjon Natsliku ja Nõukogude Okupatsioonirežiimide Kuritegude Väljaselgitamiseks Leedus, www.komisija.lv

Simon Wiesenthali Keskus, www.wiesenthal.com

USA Holokausti Memoriaalmuuseumi kodulehekülg (Washington), www.ushmm.org

